

Ярослав Гулько

НЕВІДОМИЙ ТЕРНОПІЛЬ

Ярослав ГУЛЬКО

Невідомий Тернопіль

Публіцистичні нариси
з історії рідного міста

*Василь Редюк
з нагадуванням
бабакивцям
Юрій*

Тернопіль, 2015

*Видання здійснено за кошти
Тернопільської міської ради
і з нагоди 475-річчя
з часу першої письмової згадки про городище,
яке згодом отримало назву "Тарнопіль",
та початку будівництва легендарного
замку-фортеці над ставом,
спорудженого гетьманом Яном Тарновським.*

Armed Systems

ББК 63.3 (4 Укр Тер)
Г 94

Гулько Я. Г.
Г 94 **Невідомий Тернопіль: публіцистичні нариси з історії рідного міста / Я. Г. Гулько. – Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2015 – 272 с.; іл.**

ISBN 978-966-457-262-7

Запропоноване історико-краєзнавче видання у формі публіцистичних нарисів висвітлює найважливіші, найяскравіші і мало відомі події минувшини Тернополя, внесок видатних постатей у розвиток міста. Уперше правдиво відтворено ряд суперечливих історичних моментів, які раніше автори публікацій тлумачили тенденційно, заангажовано, викривлено, і лише зараз є можливість показати їх в українському контексті.

Це воістину українська історія Тернополя, відображена на найбільш характерних прикладах і фактах, про які автор говорить щиро, відверто, критично, бо у багатьох випадках особисто бачив і пережив описані події. Десятки років публіцист збирав і досліджував краєзнавчий матеріал, який повинен викликати зацікавлення у нинішніх і завтрашніх тернополян, котрі захочуть знати правду про минуле свого міста.

Окремі фрагменти і розділи книги вже були опубліковані в минулі десятиліття у газетах «Вільне життя», «Тернопіль вечірній», «Місто», а також останні три роки у часописі «Літературний Тернопіль», викликавши помітний резонанс серед громадськості міста. Видання розраховане на широке коло читачів – учнівську та студентську молодь, істориків і краєзнавців, учителів і науковців, усіх, хто цікавиться минулим рідного краю.

ББК 63.3 (4 Укр Тер)

Прадавні поселення на території сучасного міста

У повоєнні роки, коли відбудовували жахливо зруйнований Старий замок над ставом, з'ясувалося, що він споруджений понад 400 років тому і що це найдавніша кам'яна будівля міста, про яку збереглися історичні документи. Тодішнє керівництво міста “прив’язало” історично зафіксовану дату побудови замку-фортеці до початку заснування Тернополя, тобто 1540-й рік вирішили вважати днем народження міста. Відтоді офіційно почали називати 1540-й рік початком існування поселення на цьому місці й цю дату відзначати щороку як день народження Тернополя.

Коли в 1965 р. готувалися святкувати 425-річчя від часу появи Тернополя, завітав до мене у редакцію обласного радіо шанований городянин і авторитетний краєзнавець Ізидор Кордуба. Він почав обурюватися: “І навіщо придумали відзначати якийсь ювілей міста? Ніби до цієї дати нічого тут не існувало... Але ж і до 1540 року було чимале городище, через яке пролягав шлях на захід. Стояли будівлі, люди обробляли землі, тривала торгівля... Вже тоді існувало місто, хоч і під

Половання на мамонта – ймовірно на тернопільських болотах (над руслом Серету) приблизно 40 тисяч років тому. Малюнок виставлено в експозиції обласного краєзнавчого музею

іншою назвою. Так зненацька встановлювати дату народження міста не можна. Ми можемо говорити лише про час будівництва замку Яна Тарновського. Та й не на порожньому місці зводили цю фортецю! Не їй же через кілька років, у 1548-му, дали магдебурзьке право, а давно вже існуючому місту!”

Ізидор Кордуба, до речі, написав докладну історію Тернополя. Але збереглися, на жаль, тільки її фрагменти. То чи правильно вважати 1540-й роком народження міста? А можливо, ця дата стосується лише Старого замку? Тим більше, що останнім часом оприлюднено серйозні наукові розвідки, які підтверджують: Тернопіль має багатовікові історичні корені. Тутешнє поселення сягає своїм започаткуванням глибини тисячоліть. Зокрема, в нарисі історика й археолога, завідувача відділу стародавньої історії обласного краєзнавчого музею Олега Гаврилюка наведено низку переконливих фактів існування міста на кілька століть раніше офіційної дати.

ХВИЛЮЮЧІ ВІДКРИТТЯ

Справді, що ж ми святкуємо кожного року в День міста наприкінці серпня? Річницю письмової згадки про будівництво замку чи день підписання указу польського короля Сигізмунда I про заснування фортеці? Все це треба, нарешті, уточнити, перш ніж влаштовувати гучні “празники” з феєрверками і вивішувати в усьому місті святкові оздоби з числом “1540”.

Бо й справді, число “1540”, до якого ми так звикли, – це лише дата надання дозволу на будівництво замку, а не самого міста, а точніше – коронний гетьман (кастелян) Ян Амор Тарновський отримав того року королівський привілей на землю у середмісті існуючого поселення, щоб збудувати замок.

Але є ще одна дивина: королівська грамота, надана Яну Тарновському на спорудження фортеці, датована 15 квітня 1540 р. А землю для цього виділили в поселенні під назвою Сопільче (Топільче) над Серетом. Отже, не на голому, дикому місці народжувалися замок і майбутній Тернопіль! Таким чином, нині святкуємо лише дату певного етапу існування міста, що стосується тільки будівництва замку. Прикро, що про це нема хоча б меморіальної таблиці на цій споруді, де варто було б зазначити, що її збудував гетьман Ян Тарновський. Шкода, що забули великого будівничого.

А тепер про головне: що відомо про найдавніше минуле того поселення, яке зветься сьогодні Тернопіль? На думку науковців, у межах сучасної території міста колись, у різні часи, існувало кілька стоянок кам'яного віку та поселень бронзової доби і раннього залізного віку. Ще в XIX столітті польські історики, а також відомий західноукраїнський учений Ізидор Шараневич встановили, що в давні часи на місці нинішнього Тернополя було село Сопільче, а згодом його називали Топільче. Дехто стверджує, що біля річки Серет на початку

Теракотова статуетка трипільської культури (IV–III тисячоліття до н. е.), викопана із землі недалеко від міста

XIII століття на цьому місці існував оборонний пункт Топільче. Ще інші науковці заявляють, що “у часи Галицько-Волинської держави тут існувало руське городище Топільче”.

Отже, задовго до указу польського короля Сигізмунда I городище вже існувало, а привілей від 15 квітня 1540 р. лише започаткував новий етап значно енергійнішого розвитку міста, яке на кілька століть отримало назву Тарнополь, а в серпні 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР внесла “уточнення щодо найменування міста” і затвердила “нову назву – Тернопіль”.

УНІКАЛЬНІ ЗНАХІДКИ

Як твердять науковці, нинішню тернопільську землю заселили первісні люди близько двохсот тисяч років тому, в часи середнього палеоліту. Всі вони, починаючи від неандертальців, залишили по собі сліди свого життя та діяльності у вигляді крем’яного знаряддя, виробів із міді, бронзи, заліза тощо. Змінювалися природні умови і, відповідно, змінювались умови господарювання та побуту давніх поселенців цих місць. Зокрема, сліди життєдіяльності людей палеолітичної епохи зафіксовано на території міста – в Пронятині, Білій, Петрикові та Березовиці.

Колишній науковий працівник обласного краєзнавчого музею, а нині професор кафедри археології Львівського національного університету імені І. Франка, доктор історичних наук О. С. Ситник виявив на північній околиці Тернополя палеолітичну стоянку, а також знайшов кістки та зуби мамонта і первісного коня, крем’яні вироби на березі Серету в урочищі Загребелля. Археологічні знахідки, зокрема, в Пронятині, свідчать, що сучасну територію міста в давнину заселяла палеолітична людність.

Поселенці полювали на мамонта, волохатого носорога, первісних зубра та коня, північного оленя. Навіть знайдено кістку зубра з вирізьбленим профілем цієї тварини, що стало рідкісним артефактом первісного мистецтва. Унікальні стоянки первісних людей середнього кам’яного віку та мезоліту (X–VI тисячоліття до н. е.) виявлено поблизу селища Велика Березовиця, сіл Курники, Лозова і навіть на околиці міста, біля масиву “Дружба”.

Місцевість навколо сучасного Тернополя в різні періоди заселяли первісні люди. Наприкінці минулого століття на території та околицях міста знайшли сліди трипільських поселень: кам’яні просвердлені сокири, крем’яні серп і наконечник списа, які

Золоті монети римських імператорів (II–III ст. н. е.), знайдені на північно-східній околиці міста

зберігаються в обласному краєзнавчому музеї. У 1870 р., коли в місті будували залізницю, викопали глиняний посуд, крем'яний ніж, бронзовий браслет. При спорудженні вокзалу виявили стародавні поховання, облицьовані каменем, а поряд глиняні кухлики. Все це – речі висоцької культури. Їх також знайшли у селах Біла та Петриків. Та головною знахідкою був могильник, у якому виявили парне поховання молодого подружжя.

У Тернополі й навколишніх селах знайшли чимало слідів проживання племен черняхівської культури. Знайдено багато античних римських монет. Зокрема, в Тернополі у різні часи виявили золоті й срібні денарії римських імператорів Траяна, Тіберія, Люція, Авреліана та інших. Знайшли і римську амфору. А нещодавно, в 2009 р., у Великій Березовиці, прокладаючи дорогу, виявили скарб монет I–II століть нашої ери. Все це переконливі свідчення того, що згадана місцевість уже тоді була густо заселена, а її жителі мали розвинуті торговельні зв'язки з іншими народами.

* * *

Із викладеного видно, що коріння сучасного Тернополя простало з глибини минулих тисячоліть, а не з 1540 р., як нині офіційно чомусь вважають. Це вже незаперечна істина, підтверджена науковими фактами, бо покоління колишніх поселенців, які жили тут, залишили по собі численні матеріальні докази. І ці сліди далекого минулого незаперечно свідчать, що поселення чи навіть городище існувало тут задовго до розпорядження польського короля щодо побудови замку-фортеці.

ГОВОРЯТЬ ФАКТИ

Місто народжувалося поступово, протягом багатьох століть і за-

Парне поховання X сторіччя до нашої ери, виявлене на околиці Тернополя, у селі Петрикові. Дослідник – Микола Бандрівський. Експозиція Львівського музею історії релігії

довго до 1540 р. Проте після спорудження замку в половині XVI ст. почалася значно енергійніша розбудова. Фортеця над ставом добре захищала міщан у скрутний час, коли з'являлися нападники. Ніби все зрозуміло, однак науковцям доводиться й далі аргументувати свої гіпотези і наводити нові факти, щоб пе-

реконати громадськість, а передовсім міську владу, що Тернопіль – це древнє поселення й не варто так вузько та спрощено визначати дату його народження.

А доказів повно. Ось, наприклад, скарб – повний горщик золотих візантійських монет VIII–IX століть н. е., знайдений у 1926 р. на Оболоні, недалеко від центру міста. На думку науковців, цей скарб підтвердив, що мешканці майбутнього Тернополя мали торговельні зв'язки з Візантією. Такого скарбу ніде більше в Україні не виявлено.

На ще вагомішу археологічну знахідку натрапили працівники обласного краєзнавчого музею на північно-східній околиці міста. Це – феодальна садиба XII–XIII століть, коли землі сучасного Тернополя належали до Тербовельського князівства Галицько-Волинської держави. На місці садиби знайшли багато тогочасних домашніх речей: залізні сокири, керамічний посуд, бронзовий та бурштиновий хрестики, різні прикраси й інше. Науковці вважають, що цю садибу було зруйновано під час монгольської навали 1240 року.

Подібні археологічні пам'ятки княжої доби виявили і в населених пунктах довкола Тернополя, зокрема, в Пронятині, Дичкові, а в селі Острів знайшли великий цвинтар. Отже, Сопільче і навколишня місцевість були густо заселені вже на початку епохи середньовіччя. І початок заснування містечка-фортеці із замком у центрі під новою назвою “Тарнополе”, згідно з королівським привілеєм, наданим коронному гетьманові Яну із Тарнова, тобто Янові Тарновському, було розгорнуто аж ніяк не на голому місці, а посеред існуючого старовинного поселення.

РІЗНІ ДУМКИ ДОСЛІДНИКІВ

Останнім часом пожвавішали дискусії істориків, науковців навколо теми заснування чи, як дехто каже, народження Тернополя. Є й такі, хто розглядає це питання дуже просто: якщо якогось року давно існуюче поселення перейменували з Топільчого на Тарнополе, то це ніяк не означає, що це городище щойно народилося. Нова назва – аж ніяк не дата народження чи заснування, а рік перейменування населеного пункту. Хіба 1944-й рік, коли Тарнопіль перейменували на Тернопіль, ми вважаємо роком заснування нового міста? А стосовно дати “1540”, то ще раз підкреслюю – це рік, коли король своїм указом доручив графові Яну (Іоанну) з Тарнова побудувати оборонний замок, тобто заснувати фортецю, що зватиметься “Тарнополе”.

Більше того, назва цієї місцевості “Тарнополе” уперше зафіксована в історичних документах значно пізніше – аж у 1575 році, до того

*Предок тернополя
тисячу років тому*

ж, руською мовою, адже заселяли це місто переважно русини (майбутні українці). Нічого дивного, бо й гетьмана Тарновського польська енциклопедія нині називає “руським гетьманом”.

Загалом дослідники історії міста вже не заперечують, що Тернопіль набагато старший, аніж твердить офіційна версія, і що загальноприйнятий 1540-й рік не є початком заснування. Це показала і наукова конференція, що не так давно відбулася в обласному краєзнавчому музеї.

*Гетьман
Ян Тарновський
(1488–1561)*

Як один із найпереконливіших аргументів наводили факт, що в 1548 р. місто одержало магдебурзьке право. А його ж дають не одному якомусь замку, який щойно збудували, а давно існуючому та добре розвиненому місту з належною ремісничою і торговельною мережею.

Ніхто з науковців не заперечував, що будівництву замку передувало давньоруське поселення Топільче, і цю назву історики пов’язують із навколишньою болотистою місцевістю (давньоруське слово “топі” означало болото). Однак дискусія між науковцями триває. Одні наполягають на тому, що не треба розширяти рамки походження й заснування міста, а слід дотримуватися лише однієї дати – 1540 року; інші намагають-

ся аргументовано заглянути в далеке минуле і шукають значно глибше коріння давньоруського городища, що носить нині назву Тернопіль.

Пошук аргументів і фактів триває, бо дехто з владних мужів чомусь міцно тримається за “єдино правильну” дату заснування Тернополя – 1540-й рік й іншого чути не хоче. І знати не бажають, що наше рідне місто, можливо, навіть набагато давніше, ніж ми припускаємо. Зрештою, Ян Тарновський не приїхав на порожнє місце будувати твердиню і не віз сюди з Тарнова будівничих, бо тут уже були і ремісники, і будівельники. Тут уже існувало велике городище на шляху з Туреччини до Польщі, яке треба було лише укріпити міцною фортецею, щоб краще захищатися від нападників-ординців. Таку справу доручив, власне, король своєму досвідченому гетьманові-полководцю.

АРГУМЕНТИ ВАСИЛЯ ШТОКАЛА

Знаний у наукових колах тернопільський історик Василь Штокало вже ряд років і в пресі, й на наукових конференціях наполегливо відстоює свою версію походження і заснування нашого міста. Нещодавно була у нас цікава розмова, приурочена, зокрема, такій події, як проголошення 2013 року в місті Роком Яна Тарновського, коронного гетьмана і воеводи, засновника Тернополя. Зробили це для вшанування його пам’яті в рамках підготовки до 525-ї річниці від дня народження великого полководця і будівничого.

Пан Василь висловив задоволення такою ініціативою влади, бо Терновський справді заслуговує на добру пам'ять від тернополян. Звичайно, з такої нагоди варто і меморіальну таблицю на замку помістити, і вулицю його імені відродити. Бо ж була колись вулиця Яна Терновського у нашому місті. Але вважати його безпосереднім засновником Тернополя – твердження щонайменше дискусійне.

– 1540 рік, коли Терновський одержав серйозне доручення від короля, – сказав Василь Штокало, – то справді важливий рік, історичний для нас рік, але це не початок, а продовження літописання міста. Не заснування міста, а розбудова існуючого поселення. Замок споруджували на місці давньоруського укріпленого городища з дерев'яними валами в основі. Архітектура твердині, яка позбавлена елементів готично-романського стилю, цілком відповідає старовинному руському зодчеству. Будували ж замок майстри-русичі! Терновський, напевно, здійснював нагляд за будівлею, але у формування її архітектури не втручавсь. І тому фортеця – це наша руська історична пам'ятка. Будували швидко й доботно, бо мали пряму вигоду – місто за це звільняли від податків польській короні.

– Які ваші аргументи стосовно давності цього городища?

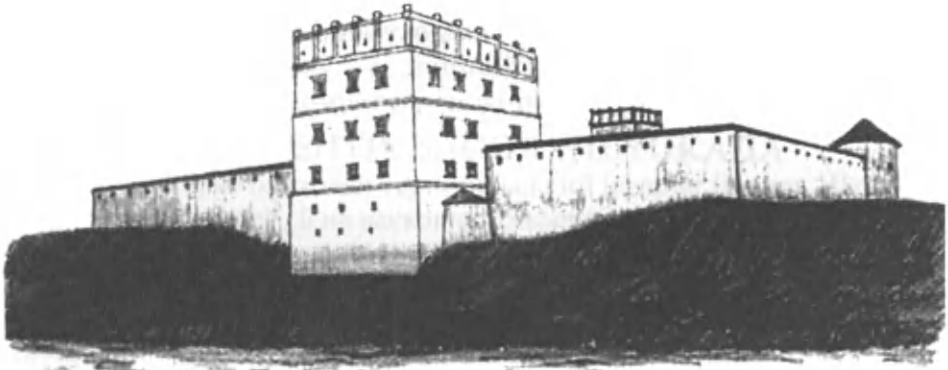
– Аргументів чимало, і вони дуже переконливі. Людський слід у цій місцевості сягає десятків тисяч років. На пагорбах сучасного міста розкопано пам'ятку пізнього палеоліту, тут жили наші прямі пращури. А ближче до наших часів – це стоянки в урочищі Цегельня та біля села Березовиця, де наші предки вже рибалили, полювали з допомогою лука та стріл. На північній околиці знайдено чимало слідів культури праслов'ян. Поселення росло, міцніло. Минувшина залишила нам лише одну його назву – Топільче. Та воно, як видно, припинило своє існування зловісного 1240 року, коли поселення зруйнували орди монголо-татар. Хто вижив, перемістились у певніші закутини – в теперішні Кутківці, Петриків, Березовицю. А потім знову повернулись у старі місця, виросло нове городище. На жаль, документів середньовіччя збереглося дуже мало. Історією Тернополя ніхто ще ґрунтовно не займався, тому багато домислюють, тенденційно перекручують. Треба ретельніше досліджувати і вірити тільки правдивим документам.

Легендарний будівничий замку

Ця непересічна особистість – Ян Амор Тарновський – зіграла унікальну позитивну роль в історії нашого міста. Збудований за його наказом замок-фортеця, переживши понад 470 років лихоліть, воєн, безліч руйнувань та пожеж, і нині стоїть над ставом та ще й утілений у гербі Тернополя. Однак Тарновський не удостоєний ані від колишньої, ні від теперішньої влади ні пам'ятника, ні хоча б невеликого бюста, ні навіть меморіальної таблиці на спорудженій з його волі незнищенній твердині. Правда, ще до Другої світової війни була в місті вулиця його імені, але й ту перейменували невідомо чому. Колишня влада чомусь не любила цього легендарного будівничого Тернополя.

НАРЕШТІ ПОЧАЛИСЯ ЗМІНИ

Ще в давнину Ян Тарновський удостоївся почесного титулу Воєводи руського; сьогодні в польській енциклопедії його називають Гетьманом руським, тобто історично можна вважати Я. Тарновського батьком місцевих русичів у XVI столітті. І все ж прикро, що владоможці не дуже шанобливо ставилися до цієї великої історичної постаті й не відзначали заслуг Я. Тарновського перед містом, не оцінювали належно пам'ятними символами його ролі у захисті та розбудові Тернополя в ті далекі роки становлення й розвитку міста.

Приблизно так виглядав замок Яна Тарновського у XVI ст., в часи його заснування

Та раптом несподівано спохопилося наше керівництво, видавши розпорядження про проголошення 2013 року в місті Тернополі “Роком Яна Тарновського, коронного гетьмана і воєводи, письменника і військового теоретика, засновника міста”. Як зазначено у розпорядженні, зроблено це “з метою вшанування пам’яті, в рамках підготовки до 525-ї річниці від дня народження гетьмана і воєводи”. Ясна річ, дано доручення розробити заходи щодо вшанування пам’яті “засновника” Тернополя.

Ян Тарновський – гетьман і полководець

Невже справедливість почала перемагати? І нарешті скажемо правду про заслуги Тарновського перед містом, про його історичну роль? Можливо, навіть відзначимо славетного будівничого скромним бюстом чи меморіальною таблицею на замку... Все це добре, але водночас не варто припускатись інших крайнощів: то не було нічого, то є занадто. Чому? Бо не треба називати Тарновського засновником міста, адже воно існувало і до нього як чимале городище. Він прийшов у вже наявне древнє поселення Топільче. Але так багато зробив для його розбудови, зміцнення та інтенсивного розвитку, що невелике городище стало містом і було удостоєне магдебурзького права.

Заслуги Яна Тарновського в розбудові майбутнього Тернополя такі великі, що це на всі часи зробило його городянином № 1, унікальною постаттю в історії міста, творіння його – славетний замок – назавжди стало основою нашого герба, ця будівля служить нам досі. Яким же був наш історичний батько, будівничий і захисник?

БУВ ВОЇНОМ, УЧЕНИМ, БУДІВНИЧИМ

Ян Амор Тарновський народився в замку на горі святого Мартина у січні 1488 р. Батьком майбутнього гетьмана був каштелян краківський, також Ян Амор, а матір’ю – Барбара, внучка славетного лицаря Завиши Чорного. Через слабке здоров’я малий Ян був призначений до духовного сану, виховувався при дворі кардинала Фредеріка Ягелончика, навчали його католицькі священники. Саме вони помітили в юнакові глибокий розум, ділові здібності, й коли Ян виріс, зміцнів здоров’ям, рекомендували спрямувати його на державну службу до короля.

Герб міста у 1992 р.

*“Леліва” –
родовий герб
Тарновських,
перший герб
міста*

Двадцятирічним Тарновський уже очолював загін кінноти, а через рік прославився в битві під Хотиним. У 1512 р. виграв битву з татарами під Лопушним і Вишнівцем, а в 1514 р. розбив московські війська під Оршею. У 1518 р. відвідав Рим, де потрапив на прийом до Папи Леона X, а в Палестині був посвячений у лицарі Гробу Христового. Побував у Єгипті, Алжирі, Іспанії, Португалії та інших країнах. Успішно воював проти турків, керуючи найманими військами.

У 1527 р. Ян Тарновський став Руським воеводою й отримав від короля Сигізмунда титул великого коронного гетьмана. Розгромив волохів (1531 р.), а згодом здобув велику перемогу у війні проти Москви. У 1547 році Тарновський отримав від імператора Карла V для себе і всієї родини спадковий титул графа. Прославивсь як реформатор воєнної тактики, а свій досвід полководця виклав у книзі “Рада військової справи”, що стала головним підручником для майбутніх стратегів у оволодінні воєнним мистецтвом.

Окрім державної діяльності як гетьмана і політика, Я. Тарновський широко розвинув своє культурне меценатство, був відомим бібліофілом, створив величезну бібліотеку в своєму родовому замку, зібравши книги з різних галузей знань. Воевода і краківський каштелян, він став одним з найбільших власників Польщі, володів 120 селами і 10 містами. Його маєтки, які називали “державою Тарновських”, були розташовані у воеводствах Краківському, Сандомирському і Руському.

ДОРУЧЕННЯ КОРОЛЯ

У 1540 р. Ян Тарновський отримав, як ми вже зазначили, королівський привілей на спорудження замку в поселенні Топільче, яке за десять років зробив сторожовою фортецею Поділля та Червоної Русі (Галичини) для запобігання нападам татар. Подібні муровані замки будували тоді в місцях давніх дерев’яних городищ у Чорткові, Микулинцях, Ягільниці, Зборові та інших населених пунктах на шляхах бусурманських набігів.

Наскільки важливим було завдання спорудити твердиню в Топільчому, зрозуміло з того, що навіть під час спорудження замку, восени 1544 р., на жителів городища і будівників фортеці напали татари. Сховавшись за мури будівлі, захисники хоробро оборонялися, витримали облогу, поки не прибув гетьман Тарновський з військом із Сандомира і не прогнав нападників-бусурманів. Уже в той час багато міщан врятувалося лише завдяки просторим підземеллям ново-збудованого замку.

Дуже допоміг воевода руський Ян Тарновський населенню Галицької

Найдавніше документальне зображення Старого замку (з боку ставу). Малюнок художника Наполеона Орди

Русі, зміцнюючи цю землю фортецями. Багато доброго зробив він для русичів. І справедливо нині зазначено в енциклопедії, що “була то людина непохитної енергії, людяна з підлеглими, вроджена для добра”. Місто в часи правління руського воєводи почало швидко розвиватися, поступово постало багато кам’яних будівель, розширювались і міцніли торговельні зв’язки. На жаль, розквіту городища гетьман уже не побачив, хоч і дожив до похилого віку. Він помер у 73 роки, в травні 1561-го, у своєму маєтку під Тарновом, де й похований.

Встановлення справедливості щодо древнього походження нашого міста, яке, безумовно, існувало ще задовго до побудови замку-фортеці, ніяк не применшує важливої ролі воєводи руського Яна Тарновського в розбудові й розвитку городища Топільче, спорудженні потужної захисної твердині та перетворенні старовинного поселення русичів у розвинене торгово-ремісничє місто. Тому й ім’я коронного гетьмана Яна Тарновського має залишитися в пам’яті нащадків назавжди.

Називаючи його руським воєводою і гетьманом, польська енциклопедія підкреслює передовсім те, що Тарновський захищав землі русичів від набігів бусурманських орд. Так само відзначає першочергову роль хороброго полководця як захисника городян від татарського ярма і “Тернопільський Енциклопедичний Словник”. Спорудженням замку як укріпленого пункту проти татар гетьман не лише обороняв південно-східні кордони Польщі, а й захищав руські землі від знищення. Розгромивши численне татарське військо у битві біля села Лопушне (нині Лановецького району), Ян Тарновський врятував тисячі місцевих русичів від смерті та неволі.

РОЗБУДОВА Й РОЗВИТОК МІСТА

Споруджуючи фортецю, зміцнюючи городище Топільче і дбаючи про його дальший розквіт, Ян Тарновський насамперед сприяв поліпшенню життя тутешнього населення. Він навіть видав грамоту про права й обов'язки міщан, рівність латинського і грецького обрядів, звільнив місто від сплати мита, а місцевих купців – від мита у межах польської держави. Ці дії були продовженням реальних зусиль воеводи щодо господарського зміцнення життя громади. Адже він ще в 1545 р. домігся того, що король Зигмунд I передав у розпорядження замку села Петриків та Пронятин, а першого серпня 1548 р. місто отримало від короля магдебурзьке право.

*Ян Тарновський
у роки будівництва
Тернопільського
замку*

У листопаді 1550 р. був виданий королівський привілей, згідно з яким усі купці, котрі проїжджали містом, мали сплачувати мито з кожного воза. Але купці почали хитрувати – оминали місто. І тоді Тарновський домігся від короля нового привілею, що суворо наказував купцям їхати через Тарнополе, зупинятися там, торгувати і неодмінно сплачувати мито. Більше того, король Зигмунд II Август звільнив тарнопільських купців від сплати податку за волів, а в грудні 1559 р. воевода своїм указом замінив натуральні повинності ту-

тешніх міщан на грошовий чинш. Такі заходи, безумовно, посприяли економічному зростанню міста.

Щоб поліпшити захист городища, яке швидко розросталося, від татарських нападів, гетьман ще в травні 1548 р. попросив у короля дозвіл на спорудження довжелезного ставу біля русла річки Серет уздовж села Кутківці. Фактично започаткував цим нинішній велетенський став. Уже тоді до приміського Загребелля спорудили широку греблю, а по ній проклали дорогу. Рівень води у водоймі піднявся на три метри вище, ніж у річці, й вода спливала через греблю чотирма шлюзами, тобто було закладено початок тому, що маємо сьогодні. Але тоді така гідросистема навколо замку та міста мала не тільки господарське, а й оборонне значення.

ІЗ ВДЯЧНІСТЮ ЗГАДУЄМО

Молоде місто поступово перетворювалося в укріплений населений пункт і значний торговий осередок. І цим розвитком місцеві жителі завдячували передовсім тому, що воевода домігся для Тарнополя звільнення на 15 років від податків та інших повинностей. Замок став потужною фортецею з товщиною стін від трьох до п'яти метрів. Його обнесли земляним валом із високим дубовим частоколом. На краях твердині височіли муровані вежі з бійницями. До замку можна було в'їхати лише зі сходу через кам'яну браму з підйомним мостом. Якщо

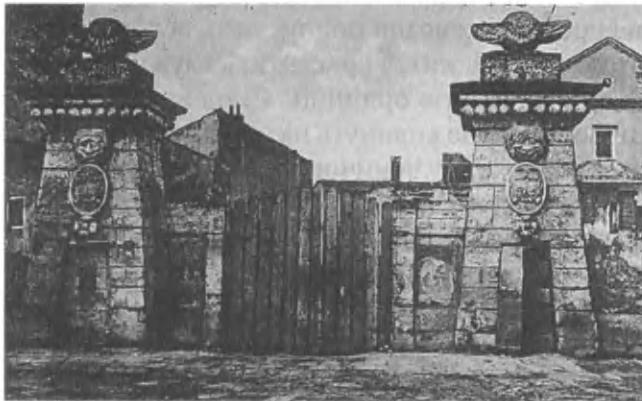
з'являлися татари, все населення могло сховатися за товстелезними мурами фортеці. За цю можливість і постійну турботу про людей міщани були глибоко вдячні гетьманові.

Звісно, в таких умовах могли розвиватися ремісництво і торгівля. Через місто на захід переганяли багато худоби, їхали вози, наповнені різним товаром. На ринку торгували шкірою і гончарними виробами, сукном, полотном, зерном, сіллю, медом та іншим крамом. Дедалі частіше приїжджали іноземні купці, які привозили зброю, вина, оливкову олію, прянощі, солодощі тощо. У місті встановили щотижневі торгові дні й три великих ярмарки на рік. Зміцнювалося місцеве самоврядування, яке очолювали війт і належні до так званої судової лави.

Про такі перетворення, здійснені під безпосереднім наглядом Яна Тарновського, можемо з вдячністю згадувати сьогодні, бо в той далекий час це сприяло народженню добре захищеного міста, яке наприкінці XVI ст. вже називали Тарнопіль. Постали в ньому і перші муровані храми. Недалеко від замку, на підвалинах старовинної дерев'яної церкви, яку збудували ще в XIII столітті, за часів Данила Галицького, виросла одночасно з фортецею перша православна церква, вимурована з каменю-пісковика, якій дали ім'я Воздвиження Чесного Хреста, а місцевий люд відтоді й донині любить називати її Надставною. Через те, що з Польщі переселилося до міста чимало поляків-католиків, Ян Тарновський розпорядився побудувати недалеко від Львівської брами перший у цій місцевості римо-католицький храм, що назвали іменем святого Яна Хрестителя. На жаль, костел не зберігся, його у 1675 р. спалили турки.

ПРО МИНУЛЕ – ТІЛЬКИ ПРАВДУ

Так, він був великим будівничим. Саме в роки його правління невелике городище Топільче стало значним торгово-ремісничим містом. І хоча Тарновський лише здійснював волю короля і виконував його завдання спорудити міцну фортецю на перехресті важливих доріг у польське королівство й далі в західну Європу, однак робив усе з

Брама Старого замку в XIX столітті

повагою до корінного населення та в його інтересах, з думкою про добро й захист людей. Це історична правда, адже в документах тих часів не збереглося жодного негативу на адресу видатного полководця і воєводи.

Замок, який тутешні русичі будова-

Замок після боїв у квітні 1944 р.

ли під його наглядом і згідно з привілеєм короля, має всі риси староруської архітектури, з дотриманням місцевих будівельних традицій. І гетьман цього не заперечував, не вимагав копіювати західні фортечні споруди. Однак і цю, й інші його прихильності до русинських звичаїв, до культури й віри корінного населення цього краю де-

які історики і публіцисти почали тлумачити по-своєму, вигадуючи нісенітницю, приписуючи Тарновському зовсім не притаманні йому риси, особливо світоглядні.

Наприклад, сучасний львівський автор “Путівника по Польщі” твердить, що Ян Тарновський походив з руського роду, був хрещений у православній вірі й дітей своїх хрестив як православних, і тому його треба вважати діячем української історії. А польські історики, мовляв, приховують це від нас. Прикро читати таке, знаючи точно, що Тарновський виріс під опікою римо-католицького кардинала, а потім його покровителем був Папа римський. Руським же гетьманом і воєводою енциклопедія називає його лише тому, що він за наказом короля володарював у Руському воєводстві Польщі.

На жаль, і в Тернополі є “історик”, котрий у місцевій пресі поширює свій, як він каже, “альтернативний погляд” на минуле і без будь-яких доказів повідомляє сенсаційні факти (котрі нібито приховують від народу), що Тарновський “усе своє життя прожив як православний, а в католицизм перейшов у зрілому віці”. І ще низку подібних вигадок, зокрема, що родич його був православним єпископом у Смоленську, і що взагалі життя Тарновського повне таємниць та інтриг.

Дуже прикро, що такі брехливі сенсації приписують вельми шанованій історичній постаті, котра своє життя присвятила служінню королю, народові й захисту його від набігів ординців. Сподіваюся, що вигадки лжеісториків жодною мірою не вплинуть на оцінку ролі та заслуг визначного полководця, захисника і будівничого нашого міста.

І нарешті про те, як влада та громадськість Тернополя вшанували й увічнили пам’ять про легендарного будівничого замку й міста у зв’язку з проголошенням (згідно з розпорядженням міського голови) у 2013 р. в Тернополі “Року Яна Тарновського”. Отже, що зроблено для справедливого відродження й увічнення пам’яті про нашого “городянина № 1”? А майже нічого! Проголосили, погломоніли, зацікавили громаду міста і... фактично обмежилися мізером.

Старий замок після повоєнної реставрації

Як свідчать офіційні довідки, що надали управління освіти і науки та культури і мистецтв Тернопільської міської ради, пошанування пам'яті “засновника міста” Яна Тарновського обмежалося тільки такими заходами, як “фотовиставки, виставки літератури та ілюстративних документів, літературно-краєзнавче свято у бібліотеці, інсталяція (?) середньовічних звичаїв та обрядів з лицарськими боями у замку, бесіди з учнівською молоддю”. А де пам'ятник чи хоча б скромний бюст гетьмана і будівничого Тернополя? Де меморіальна таблиця на його замку? Не кажучи вже про музейну кімнату, присвячену великій історичній постаті. А де відродження вулиці його імені? Дуже прикро, що не спромоглося місто гідно відзначити ювілей, по суті, свого батька.

Милосердя, увічене в назві вулиці

Смерть гетьмана Яна Тарновського у травні 1561 р. була великою втратою для молодого торговельно-ремісничого міста, яке отримало назву Тарнополь. До речі, під такою назвою цей населений пункт уперше зазначений на відомій європейській мапі Пограбіюса, виданій у Венеції 1570 року. Не стало славетного полководця і будівничого замку, однак пільги та вольності для міста, яких домогся його перший власник, дуже посприяли дальшому розвиткові поселення та фортеці. Після смерті воєводи руського Яна з Тарнова місто успадкував його син Ян-Кшиштоф Тарновський і володів ним до своєї смерті у 1567 р. Ставши господарем Тарнополя, син гетьмана у 1562 р. підтвердив усі привілеї та пільги мешканцям міста, що надав його батько.

СПАДКОЄМЦІ ВОЄВОДИ

У графа Яна Тарновського було двоє дітей: син Ян-Кшиштоф і дочка Софія. Управляти містом після смерті батька почав 25-річний Ян-Кшиштоф, королівський секретар, війничий каштелян і Сандомирський староста. Підтвердивши своєю грамотою всі права й повинності міщан Тарнополя, що встановив його батько, Ян-Кшиштоф і далі дбав про

*Сьогоднішня будівля “Заведенія”
князя Костянтина Острозького у
Тернополі*

*Син гетьмана
Ян-Кшиштоф Тарновський
(портрет XVI ст.)*

розвиток міста, добро його мешканців, домігся від короля Зигмунда II Августа не лише підтвердження всіх давніх прав та вольностей міщан, а й офіційного дозволу створити в Тарнополі, як і у Львові, склади текстильних товарів та солі, які купці везли з Русі на Захід.

Ян-Кшиштоф Тарновський, як і його батько, дбайливо управляв містом, але, на жаль, у квітні 1567 р. помер. Був він бездітним, і з його смертю рід Тарновських по чоловічій лінії закінчився. Новою власницею міста і загалом величезних маєтків родини Тарновських стала дочка воеводи Софія, котра на той час була вже заміжною (від 1553 року), мала п'ятеро дітей, а чоловіком її був славетний князь

Костянтин-Василь Острозький.

Княгиня Софія Острозька разом з дітьми постійно проживала у батьківському родовому місті Тарнові, тому управляти Тарнополем довелося її чоловікові, знаному громадському діячеві та меценатові, захисникові вбогих і знедолених. Князь Костянтин Острозький (1526–1608 рр.) раніше був Київським воеводою, багато зробив для поживлення культурно-освітнього життя руського населення. Ставши правителем Тарнополя, енергійно продовжив свою діяльність мецената-просвітителя.

У липні 1570 р. княгиня Софія Тарновська-Острозька раптово померла, народивши перед цим сина Олександра. Пологи були дуже складні, бо на їхній родинний маєток у Тарнові підступно напали загоми вороже налаштованих сусідніх магнатів, довелося втікати з дому, а це спричинило у Софії передчасні пологи, які закінчилися несподіваною смертю. Таким чином чоловік княгині Костянтин-Василь Острозький став єдиним правителем і власником Тарнополя, як й усіх інших володінь померлої дружини.

НАЙСЛАВЕТНІШИЙ МЕЦЕНАТ І ЗАХИСНИК МІСТА

Ставши повноправним власником і господарем міста, князь Острозький у тому ж 1570 році видав грамоту про повинності та вольності міщан, якою підтвердив усе, що надали громаді Тарнополя попередні власники. Більше того, на його прохання тодішній і наступні польські королі своїми письмовими привілеями у 1574, 1576 і 1589 роках підтвердили всі раніше видані грамоти про пільги і вольності для міста.

Кілька десятиліть Острозький управляв Тарнополем, дбав про розвиток господарського життя, про церкви й освіту, книгодрукування і шкільництво, допомагав бідним та знедоленим, зміцнював замок-фор-

*Княгиня Софія
Тарновська-Острозька –
дочка гетьмана*

тецю, бо ординці дедалі частіше нападали на місто. Особливо руйнівним був напад татар у 1575 р. Вони спалили приміські села і міські околиці, захопили чимало полонених, однак ті, хто встиг сховатися в замку, врятувалися. Здобути тернопільську фортецю татарам не вдалося. Подібну спробу зробила бусурманська орда і в 1589 р., однак зазнала поразки і відступила. Княжі загони зуміли захистити рідну землю.

Костянтинові Острозькому, котрий походив зі славетного князівського роду, належить помітне місце в українській історії; він прославив своє ім'я великими подвижницькими ділами, хоч і нелегким було його життя. Після смерті дружини Софії переїхав до Острога, де в 1576 р. заснував академію, що стала першим вищим навчальним закладом в Україні. Розгорнув книгодрукування, зокрема, посприяв виданню у 1581 р. знаменитої Острозької Біблії. Його популярність була настільки великою, що він навіть став претендентом на польський королівський трон. Однак зашкодила принципова позиція К. Острозького, що Русь має належати до королівства нарівні з Польщею та Литвою.

НЕЗАБУТНІ БЛАГОДІЙНІ СПРАВИ

Найяскравішими прикладами подвижницького життя князя К. Острозького є, мабуть, його сприяння церквам, освіті, шпиталям, захист убогих і хворих. Ставши власником Тарнополя, цей некоронований король Русі й покровитель православної церкви допоміг збудувати дерев'яну церкву Різдва Христового і в тому ж 1570 р. видав грамоту для заснованої ним "Шпитальної фундації". Згодом було створено "Церковне братство", при якому в 1593 році відкрито першу школу. Князь на вічні часи звільнив від усіх міських і замкових податків тих, хто служитиме громаді на ниві церкви, школи і шпиталю для вбогих.

Наочним символом і втіленням усіх цих незабутніх благодійних справ славетного князя є сьогодні легендарний та унікальний історичний будинок, що повноцінно діє на вулиці його імені – вулиці Князя Острозького. Цей дім пережив війни і лихоліття, щоб засвідчити нащадкам невмирущість діянь в ім'я милосердя і доброти.

Це – єдина у Тернополі старовинна будівля, на фронтоні якої збереглися викарбуваний староруською мовою напис, що це "Заведеніє фундації Константина князя Острогского", і різні історичні дати. В останні роки споруду дещо впорядкували, оновили фасад, реставрували написи. Яка ж історія цієї незвичної будівлі?

Сповнений милосердя до бідних і нещасних, князь Острозький ок-

*Князь Костянтин
Острозький – захисник
і меценат Тернополя*

Кулинецькій (тепер – вул. Кн. Острозького) з ініціативи комітету, до якого належали енергійний адвокат Володимир Лучаківський (згодом – перший бургомістр-українець), знані купці Тернополя, священники, поважні міщани.

Будівля виросла швидко, і 12 травня 1886 р., до 360-річчя від дня народження К. Острозького, її врочисто відкрили. “Заведеніє фундації Константина князя Острогского”, як з того часу зазначено на фасаді будинку, стало найбільшою добродійною українською інституцією Тернополя. При ній були великий город і сад, діяла домашня каплиця з різьбленим вівтарем Пречистої Діви. Хворих та вбогих міщан доглядали церковні сестри-служебниці, які тут і мешкали, вели все господарство.

Тисячам бідних тернополян похилого віку “заведеніє” князя Острозького полегшило старість, заклад користувався повагою і підтримкою громади міста в усі часи. Друга світова війна змінила профіль будівлі. Навесні 1944 р., після завершення боїв у Тернополі, тут розмістився військовий шпиталь, де отримували порятунок не лише військові, а й сотні поранених городян, у тому числі автор цих рядків. Згодом тут відкрили одну з лікарень міста. І приємно, що теперішні лікарняні господарі бережуть цю споруду й пам’ять про її минуле.

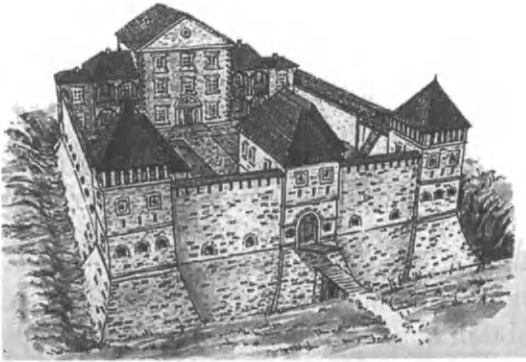
А було їх два — Старий і Новий замки

Прадавній символ міста, наш незнищений Старий замок добре відомий переважній більшості тернополян. Тим паче, що він навіть зображений на гербі міста. Гордимось цією історичною спорудою, там часто відбуваються важливі й урочисті громадські події, зокрема, щорічні вручення почесних відзнак “Людина року” найвидатнішим громадянам краю. Та мало хто знає, що Старий замок – не єдиний в історії міста, що був колись і Новий замок, але його втрачено назавжди внаслідок воєнних дій у 1944 р. Хоча, на думку фахівців, Новий замок можна було врятувати у повоєнні роки, відбудувати, як і Старий, успішно реставрувати. Але тодішня міська влада, не маючи достатніх ресурсів і не дуже турбуючись про збереження історичних будівель, вирішила врятувати лише одну реліквію міста – Старий замок, щоб зберегти її для нащадків. Сподіваємося, багатьом городянам цікаво дізнатися, якими були обидва замки колись, сотні років тому, як виглядали і як служили місцанам протягом тривалого часу.

СПОРУДЖУВАЛИ ЙОГО ЯК ФОРТЕЦЮ

Щоб докладніше описати кількавікову історію тернопільської оборонної твердині – Старого замку, потрібний, мабуть, не один том. Ті, хто ходить нині цією будівлею, і не здогадуються, яким унікальним історичним місцем крокують. Те, що залишилося від давньої фортеці, – це тільки невелика частинка потужної і велетенської оборонної споруди, яка стояла на шляху пересування нападаючих бусурманських орд у XVI–XVIII століттях. Наприклад, один зі старовинних інвентарів повідомляє, що в просторих замкових приміщеннях були 4 залізні гармати, одна гармата латунна на колесах, одна мортира, 13 гаківниць, 20 мушкетів, чотири бочки пороху і одне барило, триста олов’яних куль, багато шроту, сорок гарматних куль та інше озброєння і боеприпаси.

Усе це було вкрай необхідне, бо місто часто зазнавало татарських нападів. Та зусилля завойовників були переважно марні. Не вдалося

Так приблизно виглядав Старий замок у XVI-XVII ст. (графічний малюнок невідомого автора)

любляли фортецю. Найжахливіше знищення сталось у 1675 р., коли на місто напав паша Ібрагім Шишман. Розлючений невдачею під Теремовлею, він кілька тижнів штурмував оточену фортецю і таки здобув її; турки спалили замок, дощенту зруйнували фортифікаційні споруди, обидві вежі, спустили воду зі ставу, пограбували й спалили місто. Десятки літ після цього замок лежав у згарищах та руїнах, навіть без дахів. І лише через сто років будівлі частково повернули давній вигляд.

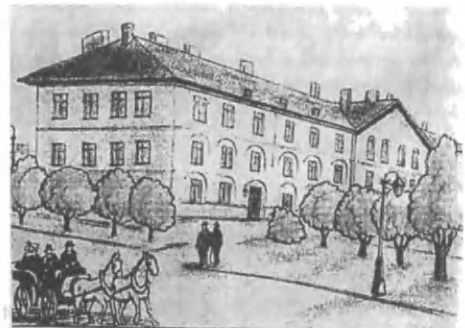
З ВІДБУДОВОЮ ПРИЙШЛИ ЗМІНИ

Після смерті князя Костянтина Острозького у 1608 р. місто і його замок успадкував князівський син Олександр, який продовжив батькові зусилля щодо розвитку Тернополя. Так само дбали про нього і наступні спадкоємці, імениті вельможі й магнати, шляхтичі, королівські нащадки Замойські, Конєцпольські, Собеські, Потоцькі та інші. Вони вносили зміни у фортечну споруду, перебудовували її на свій смак. Найбільшу реконструкцію здійснив на початку XIX століття новий власник міста Франциск Коритовський. Він перебудував Старий замок у палац, позбувшись решток оборонних споруд. Замість ровів та валів новий палац оточили звичайним муром із тесаного каменю, а вхідну браму оздобили двома пілонами на єгипетський кшталт, на них прикріпили родинні герби і маски левів. Замок перестав бути фортецею.

Коли ж у 1843 р. міська громада остаточно викупила Тернопіль у тодішнього власника, замок віддали під військові казарми – тоді їх називали “кошари” (і прилегла вулиця майже сто років називалася Кошарною). Ще раніше, поряд із замком, з

бусурманам здолати фортецю у 1549, 1575, 1589 роках. Великих руйнувань зазнав замок під час облоги у 1605 році, але й тоді вистояв. Грабували й палили місто татарські орди у 1618, 1621 і 1626 роках, однак спроби захопити замок були даремними. Наші предки вміли захищатися.

Історія замку воістину героїчна, хоча й траплялося, що незрівнянно більші сили нападників усе-таки захоплювали фортецю.

Новий замок, зображений на гравюрі невідомого художника першої половини XIX ст.

південного боку, з ініціативи громади міста, виросла велика кам'яна будівля, яку назвали Новим замком, а попередню фортечну споруду почали називати Старим замком.

Одночасно розбудовувалося місто; крім сотень дерев'яних будинків, постали перші кам'яниці, швидко розвивалися ремісництво і торгівля. Про місто знали вже у Західній Європі. На мапі, яку видали у 1613 р. в Амстердамі, а потім, у 1647 р., помістили у першому томі європейського “Нового Атласу”, вже було зазначене місто “Тарнопіль”. Цікаво, що в XVII ст. татари у своїх повідомленнях згадували “гяурську фортецю Тирнапул”, бо саме так по-своєму називали наше місто. Поступово змінювалися й суспільні відносини у старовинному Тернополі. На початку XIX ст. його власник Йозеф Потоцький встановив новий перелік обов'язків міщан: замість панщини і натуральних податків він запровадив єдиний грошовий чинш. Міщани також виконували військову повинність.

НОВИЙ ЗАМОК – ОСЕРЕДОК КУЛЬТУРИ Й ДУХОВНОСТІ

Якщо Старий замок був типовою фортифікаційною спорудою, доступ до якої захищали, з одного боку, глибокі рови, вали з дубовим частоколом, а з іншого – води штучного ставу, болота і мочариська, на краях стояли оборонні вежі, й до укріпленого замку можна було дістатися лише через навісний міст та в'їзну залізну браму, то Новий триповерховий замок був простою величезною кам'яницею з просторими підвалами, без архітектурних оздоблень. Правда, згодом Новий замок неодноразово зазнавав перебудов і реконструкцій через пожежі та військові руйнування.

І все ж, починаючи з 30–40-х років XIX століття, Новий замок здійснював у місті не оборонно-захисні функції, а став центром культурного життя Тернополя. Тут облаштували театральну залу на триста місць (хоча часто вміщалося удвічі більше глядачів). На сцені виступали відомі артисти.

*Весна 1944 р. Остання післявоєнна фотографія
обох зруйнованих замків – Старого і Нового*

мі професійні актори, музиканти і співаки, йшли театральні вистави, своє мистецтво показували і місцеві аматори.

Ця замкова зала відіграла важливу роль у розвитку і популяризації українського театрального-музичного мистецтва, поживленні літературного та просвітницького життя. Неодноразово виступав тут перший у Галичині український театр товариства “Руська Бесіда” зі Львова. Тернополяни вперше побачили в залі Нового замку такі вистави, як “Назар Стодоля”, “Наталка Полтавка”, “Сватання на Гончарівці” та інші. Спектаклі охоче відвідували не лише українці, а й поляки.

У цій залі громада міста вітала як співака, актора і режисера великого українця Марка Кропивницького. Тут відбувалися хвилюючі Шевченківські концерти, музичні вечори “Товариства друзів музики”. А в 1877 р. це товариство відкрило в замку школу гри на фортепіано, в якій згодом навчалася юна Соломія Крушельницька. Не раз виступав тут знаний у Галичині хор із села Денисова під орудою Йосипа Вітошинського. Зокрема, на літературно-музичному вечорі у серпні 1885 р. спів цього колективу захоплено слухали Іван Франко, Кирило Устиянович, Євген Петрушевич та чимало інших видатних галичан. У концерті брала участь і молода солістка Соломія Крушельницька. З цією залою у Новому замку пов’язані й перші кроки нового виду мистецтва – кінематографа. Вже у серпні 1906 р. тут відбулися перші у Тернополі кіносеанси, які подарували міщанам львівські інженери, приїхавши з дивовижною на той час кіноапаратурою. На жаль, цей популярний осередок культурного життя в місті зазнав нищівних руйнувань під час Першої світової війни. І лише у 1931 р. його відбудували, тут розмістилися різні урядові установи, музей та наукова бібліотека.

Однак усе це, разом із численними книгами, документами, творами мистецтва, згоріло в пеклі війни навесні 1944 р., коли історичну будівлю остаточно і дощенту було зруйновано. Після війни на цьому місці споруджено готель “Тернопіль”. Назавжди втрачено легендарний Новий замок, та й від колишнього Старого замку небагато залишилося, а те, що є, на жаль, не дуже старанно бережемо.

У назвах вулиць — історія міста

Далекі предки нинішніх тернопільців не мудрували з назвами вулиць міста, що народжувалось, а втілювали в них своє життя, свій побут, трудову діяльність і боротьбу за виживання в умовах ворожих зазіхань. Так, протягом перших століть існування міста виникли вулиці Руська, Валова, Камінна, Замкова, Татарська, Срібна, Медова, Глиняна, Багата, Над Ставом. Почали називати вулиці також на честь дбайливих господарів міста, меценатів, видатних діячів культури – таких, як князь Костянтин Острозький, Шептицькі, В. Лучаківський, В. Мандль, Л. Пунтшерт, Й. Перль та чимало інших. Словом, назви вулицям давали міська громада, прості міщани, і не на догоду якимсь зверхникам, а відповідно до конкретних заслуг перед народом, перед містом.

Центр міста сто років тому

ПЕРШІ ВУЛИЦІ

Окрім згаданих вулиць, з розбудовою міста народжувалося й багато інших, однак (і це варто відзначити) городяни, найменовуючи дороги, якими ходили й де будували свої домівки, ніколи не керувалися політичними уподобаннями, релігійною приналежністю або прихильністю до можновладців. Назви вулицям давали такі, що підходили чи подобалися всім, а не лише певній категорії або групі жителів Тернополя. Ніколи не робили так, щоб назва вулиці когось дратувала. Вона мала бути реальною, чесною, правдиво відображати дійсність. Міська влада в особі бургомістра і радних, посадника чи урядового комісара не втручалась у процеси найменування вулиць, а сприймала те, на що була воля міщан.

Мимоволі виникає бажання порівняти з тим, як діє міська влада сьогодні, коли певна група владців, котра обрала частина громади міста, майже силоміць, не зважаючи на думку всіх жителів Тернополя, нав'язує свою волю, свої смаки й уподобання. Не беруть до уваги незадоволення, протести громадян, справа навіть доходить до таких прикрих курйозів, як звертання людей до суду. І сміх, і гріх: міщани судяться з владою через силове перейменування вулиці. Таких випадків досі не знала вся багатовікова історія Тернополя! На жаль, це абсолютно не хвилює тих, хто захопив владу, і не примушує їх замислитися, чи справедливо й мудро керують вони життям міської громади.

А тепер повернемося до мудрості наших предків, котрі самі вибирали імена своїм вулицям, і тому називали їх переважно нейтральними словами. А саме: Гайова, Вишнева, Глибока, Липова, Квітова, Медова, Зелена, Рівна, Сонячна, Тиха, Тісна, Цегельна, Яблунева, Спадиста, Шпитальна, Дівоча та багато інших подібних за змістом назв, що відображали тодішню дійсність і нікого не дратували.

І навіть якщо у ХІХ й на початку ХХ століть вулицям почали давати назви на честь видатних особистостей – польських, українських, єврейських, то це нікого прикро не вражало, бо то були імена великих гуманістів, борців за народне щастя, зокрема, українських світочів – Т. Шевченка, І. Вагилевича, К. Острозького, Ю. Федьковича; польських – А. Міцкевича, Ф. Шопена, Ю. Словацького, М. Коперника; єврейських – Агенора, Гірша, Перля і т. д.

Ніколи в минулому предки тернопільців не називали вулиць міста сумнівними іменами, бо в Тернополі панувала повага між різними національними спільнотами, релігійними конфесіями. Толерантно ставилися до світоглядних позицій кожного громадянина. Так було за панування й Австро-Угорщини, й Польщі. Аж поки не настало буремне ХХ століття, особливо після початку зловісної Першої світової війни, котра розпалила жорстокі політичні пристрасті. З розпадом імперій національна ворожнеча порушила кількавіковий баланс спокійного міського адміністрування.

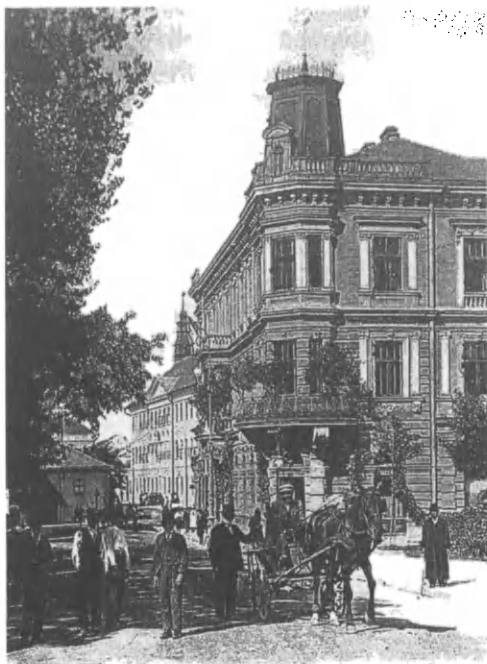
ЩЕЗЛИ НА МАПІ МІСТА

Двадцять століття з його політичними потрясіннями породило таке прикре і не завжди виправдане явище, як безкінечні перейменування вулиць відповідно до смаків, поглядів та ідейних переконань тих, хто у той чи інший час опинився при владі. Зрозуміло, що мусять бути замінені ті назви, які уособлюють постаті диктаторів, негідників, катів, шовіністів і подібних до них ненависників народу, які за певних умов силою й страхом нав'язали людям свою владу та волю. Але всякому злу, врешті-решт, настає кінець, і необхідно очиститися від цього бруду. Треба ж було, приміром, центральну вулицю Тернополя, що під час гітлерівської окупації носила назву Дойчештрассе, а згодом вулиці Сталіна, все-таки перейменувати на бульвар Т. Шевченка. Це абсолютно нормально і закономірно. Але, на жаль, нині трапляються й протилежні випадки, як це сталося зі старовинною вулицею Довгою.

І тому як щось відрадне та приємне сприймається те, що маємо в місті близько тридцяти вулиць, які ніколи не змінювали свого найменування. Як назвали їх колись, у минулі століття, так і нині звучать їхні імена. Ось деякі з них: Білогірська, Березова, Багата, Зелена, Лозовецька, Білецька, Липова, Ясна, Медова, Доли, Дубовецька, Квітова, Мостова. Цей перелік можна продовжувати.

Проте історичні процеси в нашому краї, наслідки воєнного лихоліття, особливо цілковите зруйнування центральної частини Тернополя, а потім і повна зміна влади, ідейно-політичні суперечки її міських кер-

івників призвели до перекроювання міста. Ряд вулиць взагалі щезли з мапи Тернополя, а чимало з них перейменовано, приєднано до інших. Зовсім зникли такі вулиці, як Срібна і Гусяча, котрі Друга світова війна стерла з лиця землі. Ще живі тернопільці, які пам'ятають, що Срібна тягнулася паралельно між Руською і Багатою, а на ній до війни були ювелірні крамниці, де торгували срібними підсвічниками, посудом та іншими виробами. Гусяча вулиця, на якій, до речі, стояв архітектурний шедевр – старовинна синагога, збудована задовго до постановня замку над ставом, пролягала за сто метрів від старого русла річки Серет. Нині – це початок вулиці Танцорова, поблизу будівлі облпрофради.

*Нинішня вул. Сагайдачного
на початку ХХ ст.*

Синагога на старовинній вулиці Гусячій

Нема вже сьогодні й ряду інших старих вулиць – Барона Гірша (тепер – вул. М. Шашкевича), Л. Пунтшерга, Яна Тарновського, Г. Сенкевича, В. Мандля (тепер – вул. Паркова), Й. Лелевеля і ще деяких. Добре зробили, що відродили вулиці Гуго Коллонтая, Академіка Брюкнера. І дуже справедливо вчинила міська влада, що хоча й в іншому місці, але все-таки відновила вулицю Й. Перля, бо колишня, що до війни пролягала паралельно з теперішнім майданом Волі, була дощенту зруйнована.

Барон Гірш, Й. Перль і В. Мандль – особливо пам’ятні постаті в історії Тернополя. Про них варто розповісти згодом докладніше, щоб люди знали, які світочі жили колись у нашому місті. Наразі скажемо про двох коротко. Якщо знаменитий барон Моріц фон Гірш (1831–1896 рр.) був кумиром єврейської громади міста (а вона завжди становила більшість населення Тернополя) завдяки своєму безкорисливому меценатству й гуманній діяльності як банкіра, засновника багатьох фондів, що фінансували будівництво та утримання шкіл “без різниці віросповідання і національності”, то прізвище Мандль символізує великі перетворення в історії міста у другій половині XIX і на початку XX століть. Володимир Мандль був 13 років бургомістром Тернополя (1855–1868 рр.), а Станіслава Мандля обирали керівником міста тричі – у 1908, 1912 і 1917 роках. Віддякою їм за сумлінне служіння громаді й стали названі їхніми іменами вулиці, яких нині, на жаль, нема.

ВОНИ ВАРТІ ТАКОЇ ЧЕСТІ

Одним із похвальних кроків міської влади в умовах Української незалежності після 1991 року стало відновлення назв кількох вулиць,

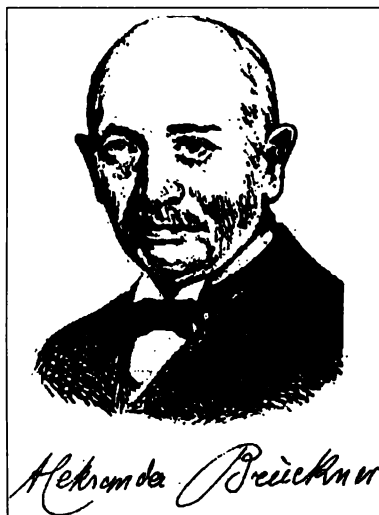
що носили славетні імена. Однією з них є вулиця Академіка Брюкнера. До війни, коли Тернопіль був під владою Польщі, така вулиця існувала (теперішня Валова), а потім її скасували. Звідки ж було знати післявоєнним господарям міста, що наш славетний земляк Олександр Брюкнер є гордістю світової науки й що він, до речі, видав серед інших фундаментальні праці навіть про Петра I і Катерину II.

Тернопільська земля щедра на геніальних людей. Проте О. Брюкнер займає у цій плеяді яскравих зірок особливе місце, бо саме він належить до числа найвидатніших славістів світу, написав понад півтори тисячі солідних наукових праць, багато років був професором Берлінського університету, знав безліч мов, але, як жартували його колеги, продовжував розмовляти з тернопільсько-бережанським акцентом, бо виріс на галицькій землі.

Нині все стало на своє місце: поряд зі старовинною вулицею Валовою відроджено вул. Олександра Брюкнера, уродженця Тернополя, котрий був унікальною особистістю, титаном праці. Серед його книг – двотомна історія польської літератури, “Слов’янська міфологія” з окремим розділом про Україну, “Нарис слов’янських мов і літератур”, розвідка “Польсько-українські пісні”, етимологічні словники та ін. Багато писав про Україну, був членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, мав ділові зв’язки з І. Франком, В. Гнатюком, К. Студинським. Хоч і вчився та працював у Відні, Берліні, Львові, Лейпцигу й інших містах Європи, але все життя линув серцем до рідного Тернополя, до Бережан, де минуло дитинство і де його дід був бургомістром.

І ще одного тернополянина нещодавно удостоєно такої ж високої честі, щоб його ім’я носила вулиця. Це – знаний меценат, просвітитель та церковний діяч, велетень духу й патріот українства Володимир Громницький, котрий понад 53 роки був парохом Тернополя (жив у 1855–1938 рр.), духовним пастирем і наставником української громади міста. Отця Громницького поважали не лише українці, а й поляки та євреї за жертвовну діяльність на користь усіх міщан.

Він був намісником єпископа у тернопільському краї. Як головний парох міста дбав про розбудову закладів освіти і шпиталів, очолював громадські комітети, що започатковували культурологічні ініціативи. У ті часи нерідко можна було почути: владика Андрей Шептицький осяває своєю мудрістю і добротою українство у Львові, а канонік Во-

*Всесвітньовідомий
тернополянин академік
Олександр Брюкнер*

лодимир Громницький – у Тернополі. Під його впливом духовно і морально загартувалося кілька поколінь городян.

Із 1895 року парох В. Громницький розгорнув активну діяльність, щоб українське товариство “Міщанське братство” мало власну домівку, допоміг зібрати кошти і таки збудував чудову споруду, котра й нині служить громаді міста як обласна філармонія.

Великий українець і тернополянин Володимир Громницький вірно й чесно служив Богові та рідному народові. І добре, що про це не забули нащадки колишніх парафіян, назвавши на його честь одну з вулиць міста.

БЕЗПІДСТАВНІ НАЙМЕНУВАННЯ

Чимало й інших нових назв вулиць з’явилося на мапі міста. Це чудово, що життєві артерії Тернополя носять тепер імена не лише священика Володимира Громницького, а й письменника Андрія Чайковського, славетної родини світочів Барвінських, князя Данила Галицького та інших видатних українців. Місто розрослося і росте далі. Свідченням його культурно-просвітницького зростання стала поява дев’яти вулиць з іменами визначних науковців – академіків Гнатюка, Балея, Горбачевського, Сахарова, Дністрянського та інших. Із будівництвом нових вулиць, що триває в місті безперервно, будуть і нові можливості увічнити в їхніх назвах ще багатьох видатних земляків або знаменитих сучасників.

Тому-то з гіркотою сприймаються факти, коли декого з яскравих світочів України позбавляють честі увічнення в найменуванні вулиці, бо цього треба удостоїти когось іншого. Замість дати бажану назву новозбудованій магістралі, хвацькі владоможці перейменовують давно діючу вулицю, бо щось їм не до смаку. А якщо нинішнім гарячим головам прийдуть на зміну нові депутати міськради? То знову перейменовувати? І так буде без кінця? Наші предки були мудріші й таких дурниць не робили.

Не менш прикро буває на душі, коли на догоду певним чиновникам або через лобювання окремих депутатських груп вулиці дають ім’я людини, яка фактично нічого або майже нічого не зробила ні для науки, ні для культури, а тим паче для міста Тернополя. Саме

Теперішній бульвар Т. Шевченка сто років тому (колишню вулицю доценту знищила війна)

так сталося, коли одній з найбільших нових магістралей присвоїли ім'я померлого у молодому віці поета-початківця, котрий написав кільканадцять скромних віршів і більше нічого не встиг зробити. Звичайно, це добре, що хлопця не забули друзі, але чи не замало для того, щоб навечно уособлювати честь міста? Тим більше, що до Тернополя він не мав жодного стосунку. А легендарна Стефанія Садовська, котра має великі заслуги перед містом, врятувала безцінні музейні скарби, написала найкращу історію Тернополя, ніяк не діждеться якихось почесей від влади.

Подив від деяких найменувань та перейменувань вулиць міста, а також від деяких одіозних назв, на які владці чомусь затуляють очі, буквально приголомшує. Бо що, приміром, можуть подумати прості українці про депутатів міської ради, коли ті скасували вулицю мужнього полководця українця Івана Черняховського, наймолодшого генерала періоду Другої світової війни і двічі Героя, який воював у Тернополі проти нацизму, а не рухають вулиць дуже далеких від нашого міста російського письменника Ф. Достоевського або норвезького композитора Е. Гріга. Чи хоч чули вони про такого? Який стосунок має Е. Гріг до Тернополя?

Важко навіть уявити, щоб колись, кілька століть тому, очільники міста втручалися в найменування вулиць, нав'язували будівничим, рільникам, ремісникам, торговцям свої смаки, давали вказівки. Та й бургомістри Лучаківський або Мандль, напевно, таким не займалися. Прості міщани робили це на свій розсуд. А нині? То коли було більше демократії і свободи для городян – у давнину чи сьогодні? Чому ті, хто мешкає на даній вулиці, не мають права обирати їй назву?

Руська — найперша вулиця Тернополя

Ще, мабуть, задовго до спорудження замкової фортеці та розбудови Тернополя, яка почалася від історичної грамоти, що її польський король Си-гізмунд надав воеводі руському і великому коронному гетьманові Яну Тарновському, вже була вулиця, яку згодом почали називати Руською. Адже і до тієї знаменної події тут, над тихою річкою Серет, існувало староруське поселення. Однак із спорудженням замку, забудовою прилеглих територій, появою земляних валів з дубовими частоколами та мурованих фортифікаційних веж з бійницями, а зі сходу – міської брами з підйомним мостом виросла одночасно і перша вулиця, де розмістилися житла захисників замку, будівельників і ремісників. Це й була майбутня вулиця Руська.

*Колишня вулиця Руська.
Тепер на цьому місці – будинок побуту “Роксолана”.*

БІЛЬШІСТЬ МЕШКАНЦІВ КОЛИСЬ БУЛИ РУСИНАМИ

Руська вулиця – особлива артерія міста. І не лише тому, що найдавніша. Вона завжди була своєрідним торгово-адміністративним центром і шляхом, що перетинав місто зі сходу на захід. Тому продовження Руської в західний бік і назвали Львівським трактом, адже ним через приміське Загребелля дорога прямувала на захід, до Львова та Варшави.

Пам'ятаю, якою була Руська вулиця до війни і як потім, після 40-денних боїв, залишилися від неї суцільні руїни та лише кілька старих будівель на місці теперішнього побутового комплексу “Роксолана”, а на протилежному боці – грубезні мури старовинної церкви Різдва Христового, яку спорудили понад чотириста років тому і яка є унікальною пам'яткою давньоруської архітектури. Однак після війни від храму залишилися тільки камінні стіни. З власної ініціативи парафіяни врятували цю історичну будівлю, накривши її у 1944–1945 роках дошками та бляхою. Без цієї церкви неможливо навіть уявити найдавнішу вулицю Руську.

Старий ринок (кінець XIX ст.) – частина колишньої вулиці Руської

Також, це особливе місце Тернополя. У XVI столітті поряд із храмом стояла в'їзна Кам'янецька брама, що була добре укріплена на випадок набігів бусурманів. Та й сама церква мала бійниці з невеликими гарматами. І все ж головна вулиця передмістя була в основному торговельною. Її заселяли переважно крамарі, власники шевських, ткацьких, кравецьких майстерень, ремісники й купці. Спочатку більшість мешканців цих кварталів становили українці, або – як тоді називали – русини (тому й вулиця Руська), але поступово серед купців і крамарів почали переважати євреї, поряд виросла велика си́нагога.

Так склалося, що українці заселяли здебільшого передмістя та приміські території, займалися рільництвом і городництвом, а торгівля й ремісництво опинилися в інших руках. Зберігся цікавий документ про склад населення Тернополя у середині XIX століття, коли відбувалися вибори до крайового сейму. На той час у місті проживало понад 16 тисяч мешканців, у тому числі понад 9600 євреїв, три з половиною тисячі українців і три тисячі поляків.

Район вулиць Руської і прилеглих Багатої, Срібної, Перля – аж до міського ринку, що поблизу Старого Замку, – заселяли переважно євреї. Проте ніколи між представниками різних національностей Тернополя не було ворожнечі, завжди панували взаєморозуміння, приязне співіснування та співпраця.

НАВІЩО БУЛО ЗМІНЮВАТИ ТРАДИЦІЙНІ ІМЕНА НАЙСТАРІШОЇ ВУЛИЦІ?

Цікаво подивитися на старі мапи міста. Переді мною дві карти Тернополя, виготовлені у 1925 і 1931 роках. Нинішня вулиця Руська складалася тоді з чотирьох вулиць – Львівської, Ринок, Руської і Тарновського. Стара довоєнна Руська була коротка – від теперішнього перетину Замкової та Шашкевича і до центрального універмагу. Чому на початку 1990-х Руську подовжили вниз до ставу, можна пояснити. Місто розрослося, і вулиця Львівська тепер досить далеко звідси, у західній частині Тернополя.

Однак не можу збагнути, чому стерли з мапи міста вулицю, названу на честь великого будівничого Тернополя гетьмана Яна Тарновського, яку доточили до Руської, щоб дотягнути її до залізничного мосту. Ні з тодішніх депутатів (першого демократичного скликання) міськради, ні з теперішніх обранців ніхто не може аргументовано пояснити, чому історично сформовану

*Вигляд вулиці Руської
від нинішнього Євrorинку.*

вулицю Руську подовжили за рахунок вулиці Яна Тарновського. Кому й чим не догодив будівничий Тернопільського замку-фортеці і навіщо було змінювати традиційні межі найстарішої вулиці міста?

Кілька століть жила собі спокійно найдавніша вулиця Тернополя, що колись єднала Львівську й Кам'янецьку брами, західні та східні укріплення міста і в'їзні ворота. На цій головній торговій артерії завжди містилося найбільше крамниць, складів, аптек, різних контор і майстерень. Тут височіли два головних християнських храми, розташовувалися найбільші гуртовні продовольчих та промислових товарів, книгарня, молочарня, ресторани і кав'ярні, шинки і пив'ярні (їх називали “кнайпами”), а також редакція популярної “Газети тернопільської”. На Руській вулиці перед війною мали свої заклади і чимало українських підприємців. Наприклад, відомим місцем відпочинку була “Ресторація Малицького”, де любили збиратися ремісники-українці. На жаль, війна знищила майже всі ці будівлі.

БУДІВНИЦТВО У СТИСЛІ ТЕРМІНИ

На старих світлинах видно, якою різноманітною архітектурою та яким різноликим старомодним шармом була позначена вулиця Руська. На жаль, усе це втрачено назавжди. Якщо Перша світова війна лише по-

шербила згадану магістраль, то Друга буквально стерла її з лица міста. У післявоєнний період Руську вулицю першою почали відбудовувати, правда, значно змінивши її розташування. Протягом 1953–1962 років вулицю забудували 4-5-поверховими, переважно житло-

Колишня вулиця Руська, № 3 (тепер тут 5-поверховий будинок, де аптека № 78)

вими, спорудами із строго доброводівського каменю-черепашнику. Щоб швидше і побільше дати городянам квартир, їх будували наспіх, малого розміру, з незручним плануванням – так звані “хрущовки”, в яких тернопільці мешкають і сьогодні.

Правда, у стислі терміни виросли тут важливі громадські будівлі – морфологічний корпус медичного університету, середня школа № 6, кооперативний технікум. Реконструювали і досить вдало відбудували церкву Різдва Христового. У 60-ті роки минулого століття посеред вулиці облаштували навіть бульвар із лавками, газонами, клумбами квітів та рядами лип і каштанів. Проте через кілька років бульвар довелося знести і розширити вулицю, бо інтенсивно наростав рух автомобілів. Нині він ще інтенсивніший, з’явилося багато нових магазинів, банків, комерційних офісів. Руська вулиця швидко змінюється, капіталізація країни помітно впливає і на вигляд старовинної магістралі.

Древній Петриків, біля якого виріс Тернопіль

Спроб написати історію Тернополя було чимало, однак справжньої, повної, об'єктивної історії цього старовинного міста, повторюся, ще нема. Її треба нарешті створити, врахувавши зусилля й дослідження колишніх та нинішніх істориків і краєзнавців. Можливо, це зробить хтось із тих здібних науковців чи студентів, котрі нині здобувають знання у місцевому університеті. І такому сміливцеві обов'язково треба буде врахувати надбання всіх попередніх і теперішніх дослідників.

Зокрема, необхідно використати цікаві дослідження сучасного тернопільського краєзнавця Юліяна Максимовича Лози, котрий народився та виріс у Петрикові – поселенні, що межує з Тернополем і з давніх часів є фактично околицею міста. Юліян Лоза – знаний у Тернополі інженер та багаторічний учасник розбудови міста – чимало років досліджує історію рідного краю, ґрунтовно вивчає давні архівні документи і має особливий погляд на важливі події минулого, зокрема, на походження Тернополя та його околиць.

АРГУМЕНТИ ДОСЛІДНИКА ЮЛІЯНА ЛОЗИ

Юліян Лоза написав унікальну книжку – “Коротку історію села Петриків”. Це не тільки аналіз родоводу нинішньої околиці Тернополя, що останніми роками наблизилася до міста на відстань ширини вулиці. Це глибока історична розвідка про цю місцевість з найдавніших, навіть доісторичних часів. Автор докладно охарактеризував першу письмову згадку про Петриків, яка має конкретну дату – 1458 рік, тобто село майже на сто років старше від Тернополя, а точніше – від дати заснування замку-фортеці. Однак дослідник переконаний, що ця територія (охопно з майбутнім містом) була заселена ще 15 тисяч років тому.

Герб Петрикова.

*Прапор села
Петрикова.*

Краєзнавець Юліян Лоза доводить, що поселення на місці теперішнього Тернополя 500 років тому називалося Сопільчєм. Воно виникло в районі, який на той час уже був порівняно густо заселеним. Уже існували навколо такі села, як Кутківці, Петриків, Пронятин, Березовиця, Цебрів, Біла, Глибочок та інші. І ось під датою “1474 рік” у давніх хроніках зафіксоване поселення “Сопільчє”, яке з побудовою замку над Серетом отримало статус міста і назву “Тарнополь”.

Є різні докази існування старовинного містечка на місці нинішнього Тернополя задовго до побудови замку-фортеці у 1540 році. Як приклад, дослідники наводять Воздвиженську церкву над ставом, яку з давніх-давен називали Надставною і яка у XIII–XIV століттях була дерев'яною, а в XV-му стала камінною. До речі, і Михайло Грушевський твердив, що запровадження християнства в XI–XIII століттях на цій території Русі супроводжувалося повсюдним будівництвом дерев'яних храмів. Як достеменно відомо з історичних джерел, уже у 1233 р. існувала церква в Шумську, до якої князь Данило Галицький ходив поклонитися Богу.

Кандидат історичних наук О. Ситник в одній із статей згадує про перекази, згідно з якими “Воздвиженська церква над тернопільським ставом споруджена за дозволом Данила Галицького”. Отже, з урахуванням цього факту вже тоді, у XIII столітті, існувало чимале поселення на місці теперішнього Тернополя. Дослідник В. Мацьків твердить, що “замок у Тернополі побудовано тоді, коли вже було закладено місто”.

Ці та інші аргументи навів Юліян Лоза, щоб підтвердити появу нового поселення з назвою “Тарнопіль” біля древнього Петрикова. Однак сам Петриків незрівнянно старіший, бо з документів відомо, що з 1469 року ним володів граф Вацлав Баворовський. Після знищення татарями поселення “Сопільчє”, що з часом заросло терном, польський король як власник цих земель закріпив за Петриковом “тернові поля”. Про те, що “тернові поля” належали Петрикову, читаємо і в праці дослідника Р. Горошкевича: “Ян Тарновський закладає на землях Петрикова і його околицях місто Тернопіль”.

Головним же доказом того, що Петриків набагато старіший від Тернополя, є документальна письмова згадка про Петриків, датована 28 червня 1458 р., яка зберігається у Львівському державному історичному архіві. Давні польські хроніки розповідають, що 26 серпня 1547 року Ян Тарновський разом із своїм сином отримали від короля довічно землі сіл Кутківці, Пронятин і Петриків для розбудови міста навколо нового замку над ставом.

ДИВОВИЖНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ

Петриків – особливе село, і не тому, що має свій герб і свій прапор, а передусім завдяки своєму родоводові, який нараховує тисячі років.

У 1990-ті роки львівський історик й археолог Микола Бандрівський здійснив поблизу Тернополя відкриття європейського значення. Зокрема, під час розкопок у передмісті Тернополя він знайшов понад півсотні поховань, яким більше трьох тисяч років. Виявлені могильники належали до так званої “висоцької культури”, котра існувала наприкінці бронзового і на початку залізного віків у межиріччі Збруча і Західного Бугу. З’ясувалося, що тут жили колись люди дуже високого зросту, майже в усіх останках збереглися щелепи з цілком здоровими зубами.

Найцікавішу знахідку “висоцької культури” виявили на місці теперішнього села Петриків – унікальне парне поховання: молода пара, жінка обіймала чоловіка, припавши до його плеча. Поряд з цією парою в могилі знайшли велику кількість домашніх речей та прикрас. Археологи були

Парне поховання часів висоцької культури (археологічні розкопки у с. Петриківі).

вельми здивовані виглядом цього некрополя, бо він ламав канони похоронних обрядів того часу. Вся Центральна Європа тоді спалювала померлих, а тут – збереглися скелети. Завдяки цим знахідкам можна глибше зазирнути в минуле, зрозуміти його і переконатися, що тут жив високоцивілізований народ.

Без сумніву, Петриківське поселення існувало вже за княжих часів, задовго до виникнення тернопільського поселення. Першим власником села був шляхтич Баворовський, якому належали також Велика Березовиця, Баворів та інші села. Проте недалеко, над ставом, уздовж Серету, вже народжувалося нове поселення, яке називали Сопільче або Топільче і в якому через сто років, одержавши грамоту від польського короля Сигізмунда I, краківський каштелян (королівський намісник) і коронний гетьман Ян Тарновський розпочав будівництво замку та оборонних укріплень, а поселення отримало назву Тарнопіль. Тому й відтоді петриківські селяни полюбили хвалитися, що вони з Петрикова, біля якого виріс Тернопіль.

НЕВМИРУЩІ ІМЕНА

Наведений тут історичний матеріал кілька років тому докладно виклав у своїй краєзнавчій книжці петриківський старожил Юліян Лоза. А недавно, з нагоди відзначення 550-річчя існування Петрикова, він у

співавторстві видав нову книжку, яка не лише висвітлює історію села, а й цікаво знайомить з багатьма його уродженцями, котрі прославили свою малу батьківщину. Саме завдяки їм село Петриків відзначено в численних енциклопедичних і краєзнавчих виданнях в Україні і за кордоном.

Ось фрагменти моєї розмови із Юліаном Максимовичем.

– Так, чимало людей з Петрикова стали знайомими і в Україні, і в світі, – сказав він. – Про них розповідають енциклопедії, історичні та інші документальні видання. Скажімо, в Торонто закінчив своє життя у 1975 р. Степан Бріль – знаний педагог, військовик, меценат, котрий був хоробрим

підхорунжим Українських Січових Стрільців під час Першої світової війни, працював у комісаріаті УНР, а потім емігрував до Канади, де немало зробив для української справи. Інший виходець із Петрикова – Юрій Наконечний і нині живе у США: бізнесмен, меценат, відомий громадський діяч, один з керівників Українського конгресового комітету Америки та Об'єднання українців Америки. Заслужили на місце в енциклопедії уродженці Петрикова – науковці Теодор Музичишин (котрий працював разом із славетним Володимиром Кубійовичем) і доктор медицини Марія Хара.

Однак є серед відомих вихідців з Петрикова три особливі постаті, які варті найвищого визнання односельців і якими воістину мають гордитися нащадки. Розкажу про них не за вагомістю їхнього внеску в історію краю, а за хронологічним порядком. Насамперед – про Петра Бріля, котрий свого часу закінчив Львівську політехніку, був талановитим будівничим. Наприкінці XIX століття йому доручили відповідальне завдання – працювати головним конструктором будівництва Львівського театру опери і балету. Разом із головним архітектором проекту Горголевським він успішно справився з дорученням, правда, довелося застосувати інженерну кмітливість, адже будівництво тривало у болотистій заплаві річки Полтви. Петро Бріль сміливо використав палі з дуба, які стали підвалинами монументального корпусу театру на 2 тисячі місць. Успішний будівельний експеримент згодом послужив головним аргументом, коли Петра обирали академіком Австрійської академії наук.

– Справді, таким земляком петриківські родичі Бріля і всі односельці можуть гордитися. Але, здається, були ще славетніші, або точніше, – героїчніші уродженці Петрикова...

Юліан ЛОЗА.

– Так, але то вже на політичній ниві, а конкретніше – у національно-визвольній боротьбі за незалежність України. Про цих двох петриківських героїв написано багато публіцистичних матеріалів, зокрема, в книзі “Реабілітовані історією”, і тому обмежуся короткою інформацією про них. Перший: Лоза Тарас Васильович, 1911 року народження, більшовицькою колегією ОДПУ за вільнодумство був засуджений 29 грудня 1933 р. до розстрілу, який потім замінили 10 роками каторги на Соловках. Згодом, у грудні 1937 р., чекісти все-таки розстріляли його, звинувативши у шпигунстві на користь Польщі. У 1989 році – реабілітований.

Ще більших катувань від чекістських нелюдів зазнав інший хліборобський син із Петрикова – Йосип Васильович Демчук, 1923 року народження. Цей незламний мужній борець за вільну Українську державу був надрайонним провідником ОУН, псевдоніми “Стріла”, “Яструб”, “Луговий”. В лютому 1951 р. у Вінниці емдебісти схопили окружного провідника Вінниччини Йосипа Демчука. Його катували, але він нікого не видав, нічого не сказав, окрім гордих слів: “Я – борець за самостійну Україну”.

В архівах КДБ збереглась особиста справа Йосипа Демчука, яку неможливо читати спокійно, бо стає моторошно від того, як люто його мордували. Він пережив близько ста кривавих допитів, поки не помер від них. В акті про його смерть у тюремній камері, датованому 22 жовтня 1952 р., медики записали, що в ув’язненого виявлено перелом основи черепа, перелом обох щелеп, на обличчі й навколо очей крововиливи, вибиті верхні зуби, перелом обох підколінників, з вух та носа витікала кров. Від цих нелюдських катувань героїчний патріот із Петрикова помер, але залишився вірним Україні. Я вважаю, що такий незламний борець за національну ідею і незалежну державу, як Йосип Демчук, є гідним світочем для всіх свідомих українців на всі часи.

*Надрайонний
провідник ОУН
петриківчанин
Йосип ДЕМЧУК.*

Куди поділася вулиця Яна Тарновського?

Мабуть, найнезбагненнішим явищем в історії Тернополя останніх десятиріч є неповага до імені того, хто офіційно започаткував забудову міста, – створив оборонну фортецю, що згодом стала замком над ставом. Гетьман Ян Тарновський був першим будівничим Тернополя, дав йому своє ім'я, дав імпульс майбутній розбудові міста, захищав, як міг, тутешніх поселенців, заслужив їхню повагу, ніколи й нічим не заплямував себе. Однак не побачите в місті ні меморіальних таблиць, ні інших знаків на його честь. Навіть вулицю, названу його іменем, яка багато-багато років існувала у центрі Тернополя, чомусь ліквідували. Та й на старовинному замку – гордості міста – нема таблиці, що будував його гетьман Ян Тарновський. Чому? Чим не догодив нащадкам великий будівничий? За що не любить його влада у незалежній Україні?

ЯКИМ БУВ ГЕТЬМАН-БУДІВНИЧИЙ

В історичних документах він зветься Ян Амор Тарновський або Ян з Тарнова із додаванням низки титулів – воевода руський, великий коронний гетьман, каштелян краківський та ін. Отримавши привілей польського короля Зигмунда I, він у поселенні, яке називали Сопільче Тербовельського повіту, почав зводити замок-фортецю під назвою Тарнополь. Цей історичний факт зафіксовано у “Локації місту Тарнополь”, що зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві. З цього, власне, й почався Тернопіль.

Жителів майбутнього міста король звільнив на 15 років від податків і повинностей. Це посприяло швидкій розбудові поселення і спорудженню замку-фортеці. Першими міщанами стали будівники замку, які прибули з володінь Яна Тарновського. На той час він був знаним вельможею у Польщі. Народивсь у місті Тарнові, мав понад 50 років, здобув блискучу освіту в Краківському університеті й за кордоном, володів титулом графа Священної Римської імперії, був власником численних маєтків і одним з найвідоміших полководців середньовічної Польщі, бо переміг зі своїм військом у багатьох битвах, зокрема, під Тербовлею у

1524 році, розгромивши турецько-татарське військо. Ян Тарновський написав низку військових трактатів, у яких йшлося про тактику боротьби з наїздами бусурманських полчищ. Мабуть, тому король і довірив йому будівництво фортеці, що протистояла б набігам ординців.

Хоча Ян Тарновський вірно служив польському королеві, проте, як свідчать історичні джерела, він посідав гідне місце і в українській історії. Заснувавши Тернопіль, як власник міста він постійно дбав про його розвиток. У 1545 р., наприклад, домігся того, що король Зигмунд I передав замку села Петриків і Пронятин, а згодом король надав привілей, щоб усі купці сплачували Тернополю мито з кожного воза. У 1550 р. власник міста видав дуже демократичну грамоту про права та обов'язки тернополян.

Дбаючи про добробут тернопільських міщан, Ян Тарновський незабаром замінив їхні натуральні повинності на грошовий чинш, залишивши тільки роботи на користь замку. Всі ці заходи зміцнювали повагу до доброзичливого гетьмана, сприяли швидкій розбудові міста. Населення цілком схвально оцінювало те, що в назві Тернопіль увічнено ім'я його власника та будівничого. І так місто називалося до серпня 1944 року; а також у всі часи місто в своєму гербі зберегло елементи родинного герба Тарновських – славнозвісну “Леліву”. Чому ж не до смаку такий гетьман нинішнім демократам?

ЗАМОК – ЄДИНИЙ І ВІЧНИЙ ПАМ'ЯТНИК ГЕТЬМАНОВІ

Поселення над ставом і Серетом існувало задовго до появи замку-фортеці Тернопіль. Нову ж еру в історії поселення започаткував королівський дозвіл, виданий 15 квітня 1540 року краківському каштелянові Яну Тарновському на спорудження замку. Це мало бути фортифікаційне укріплення, яке повинно було перекрити шлях різним бусурманам-наїзникам.

Вісім років тривало будівництво замку-фортеці. У 1548 р. замок був готовий, Але розширення його і спорудження укріплень тривало, і завершив їх уже син русинського гетьмана Тарновського – Христофор. На початку XVII століття фортифікаційна споруда, що стала центром Тернополя, мала форму прямокутника, доступ до якого захищали з одного боку глибокі рови, вали, болота і мочариська. На краях і посередині укріплень стояли оборонні вежі.

На схід від ставу і валів, посеред полів та городів, розкидані були на передмісті сотні хатин міщан-хліборобів, ремісники ж мешкали ближче до замку. Через Тернопіль пролягав давній торговий шлях, на кінцях якого височіли дві в'їзні брами: з південного сходу – Кам'янецька, що стояла поблизу церкви Різдва Христового, та Львівська – на заході, коло греблі. До укріпленого замкового палацу можна було дістатися через навісний міст і в'їзну браму. Лише опустивши на ланцюгах міст, можна було відчинити подвійні ковані ворота і потрапити у прохід брами, за якою стояли вартові.

Вулиця Тарновського сто років тому

Нелегкі випробування випали на долю Старого замку, але він вистояв. Його не раз зміцнювали, перебудовували, піднімали з руїн. Змінювалася його роль, але він жив і служив людям. У ньому від середини XIX століття й аж до 1939 р. були військові казарми. Він горів у 1917 р., але найбільших руйнувань зазнав під час боїв у квітні 1944 р., коли став останнім опорним пунктом гітлерівського гарнізону. Лише у 1957 р. Старий замок частково відбудували і пристосували під спортивну школу. На жаль, старовинна споруда, що стала символом міста, сьогодні ледве животіє, руйнується її фундамент і, замість реконструкції, її оточують розважальними закладами й остаточно доруйнують, хоча це велика історична реліквія та єдиний пам'ятник гетьману Янові Тарновському.

ЧОМУ ВУЛИЦЮ ЛІКВІДУВАЛИ?

Вона є і її нема – історична вулиця в самому центрі Тернополя, що багато десятиріч носила ім'я Яна Тарновського. Ця невелика, затишна вулиця старовинного міста мала повне право так називатися, бо людина, яка носила це ім'я, чимало зробила для заснування і розбудови поселення. Саме Ян Тарновський, краківський каштелян і гетьман русинський, як зазначено у Великій польській енциклопедії, отримав від короля доручення спорудити замок, що став центром майбутнього Тернополя.

Отже, вулиця, названа на честь фундатора тернопільської фортеці й міста загалом, довгі роки носила і мала би носити це ім'я вічно. Однак історичні події розпорядились інакше. Невідомо, чим не догодив Ян Тарновський радянській владі, а можливо, спрацювало більшовицьке правило називати центральні вулиці міст іменами своїх вождів та вождиків, проте відразу ж після Другої світової війни комуністичні керівники Тернополя перейменували вулицю. Всі колишні вулиці, що перетинали місто із заходу на схід, – Львівську, Руську, Тарновського, Смиковецьку – об'єднали в магістраль, якій присвоїли ім'я “вождя світового пролетаріату”.

Однак нічого вічного на світі нема. Настав кінець великій імперії, і на початку 90-х років минулого століття, у зв'язку з відродженням Української державності, знову почалося в Тернополі велике перейменування вулиць, яке ініціювали депутати міської ради першого демократичного скликання.

На жаль, серед депутатів виявилось багато гарячих голів, які були не дуже обізнані з історією міста або негативно ставилися до того, що великий будівничий Тернополя – польського походження. Тривали дискусії, суперечки, але тенденційно налаштована більшість міських депутатів усе-таки вирішила викреслити з історії міста пам'ять про засновника замку-фортеці, і назву вулиці, котру скасували більшовики, не відновили, а штучно подовжили прадавню вулицю Руську аж до залізничного мосту.

Що ж, такі дивовижі – не новина для нас, але від правди не втечеш і не сховаєш її, бо ще живуть у Тернополі сотні людей, котрі добре пам'ятають вулицю Тарновського, ходили нею або й мешкали на ній. А головне – є старі мапи Тернополя, опубліковані в різних виданнях останніх років, є чимало книг про наше місто, де згадана вулиця Яна Тарновського і вміщені численні її фотографії. Словом, затія гарячих голів, які стерли з лиця міста одну з центральних вулиць, не вдалась і не може мати виправдання.

ЦІКАВА ІСТОРІЯ ВУЛИЦІ

І ще дещо з історії старовинної вулиці Тарновського. Колись вона називалася Смиковецькою, бо прямувала через східну околицю міста у бік села Смиківці. Згодом частину її – ближче до центру – назвали іменем Яна Тарновського, і тягнулася вона від теперішнього перехрестя, де стоїть центральний універмаг, аж до стадіону. Забудована була добротними дво- і триповерховими кам'яницями, що мали внутрішні колодязі, каналізацію, електрику. На перших поверхах містились адвокатські канцелярії, крамниці, пекарні, ресторани.

Колись найгарніша кам'яниця на вулиці Тарновського, а нині – після перебудови – цей дім виглядає жалюгідно

Будинки мали різноманітну й самобутню архітектуру, що помітно навіть сьогодні, хоча майже всі споруди за останні десятиріччя неодноразово перебудовували або ремонтували, на деяких надбудовували

один-два поверхи. Річ у тому, що більшість будівель зазнала значних руйнувань під час вуличних боїв у березні 1944 р. Саме цією вулицею увірвалися зі сходу перші радянські танки й самохідні гармати, і тут гітлерівці розтрощили й спалили потужні машини, позбавлені можливості маневрувати й затиснуті з обох боків будинками, з вікон яких німецькі вояки завдавали техніці смертельних ударів. Бої на цій вулиці військові оператори документально показали у кінофільмі “Битва за Тернопіль”.

Незважаючи на знищення і перейменування, вулиця Тарновського (нині – вул. Руська) живе у своїх перероблених, модернізованих, відремонтованих і заново споруджених будівлях. На них збереглися окремі скульптурні елементи давніх оздоблень, коване мереживо балконів. На жаль, на деяких будинках навіть сьогодні знищують елементи колишньої архітектури, надаючи перевагу вигідним і дешевшим так званним євроремонтам, якими захоплюються численні комерційно-бізнесові підприємства, що заповнили всю вулицю.

ВУЛИЦЯ ВТРАЧАЄ САМОБУТНІСТЬ

Старовинна вулиця майже повністю втратила свій колишній шарм. Досить поглянути, приміром, на столітньої давності поживклу фотографію житлової кам’яниці Аксельрада (колись двоповерхової, з багатьма ліпними прикрасами, навіть скульптурами левів при вході), де тепер триповерхова залізнична поліклініка, аптека, магазини, і бачимо зовсім інший архітектурний стиль. Час і буремні події роблять своє, на жаль, у гірший бік. Лише одна будівля на колишній вул. Тарновського досить добре зберегла свій первісний вигляд і сьогодні милує око оригінальною старою архітектурою – це будинок на розі вулиці Січових Стрільців, у якому розташований один із корпусів медичного університету.

Серед незабутніх подій з історії цієї вулиці варто згадати будівництво міського стадіону, що почалося ще далекого 1896 року, коли гімнасти Тернополя спорудили тут спортивний майданчик; згодом облаштували футбольне поле, і лише у серпні 1909 р. відбувся тут перший офіційний футбольний матч – між українською командою “Поділля” та польською “Креси”.

Сто років тому на верхній частині вул. Тарновського, за колією, виросли перші механізовані промислові підприємства – парова цегельня, електричні млини. Значну роль у розвитку міста відіграло будівництво залізничного мосту, що став до ладу в 1897 році й значною мірою зберігся донині, хоча був неодноразово перебудований. Нині ця вулиця – головна артерія міста і вартує того, щоб відродити її давнє історичне ім’я.

РУЙНУВАТИ – НЕ БУДУВАТИ

Ще деякі думки виникають на завершенні цієї розповіді. Знищувати, руйнувати – завжди значно легше, ніж будувати й творити корисне. І якщо коїться таке, як навколо імені Яна Тарновського, коли місто чимало століть носить його ім’я, коли ще стоїть невмируще творіння

У квітні 1944 р. на вул. Тарновського

його розуму – Старий замок, то ліквідація вулиці Тарновського, відсутність меморіальних знаків на його честь – не просто безпам'ятство, а злий умисел, що не має пояснення в межах здорового глузду.

Чи не варто схаменутись і почати виправляти старі й нові помилки, свої і попередників, котрі теж не шанували, як належить, великого гетьмана та будівничого? На жаль, у декого так розгорівсь азарт перекривання, переробляння нашої історії, що ніяк не може зупинитись. Як відомо, жадоба перейменовувати на свій смак і своє уподобання, скасування старих назв вулиць – хвороба не нова. Скільки ж то цих епідемій зазнав Тернопіль за своє кількавікове існування! І коли вже припиниться ця стихія?!

Мабуть, нескоро, бо й у наші дні триває така біда. Керівні голови вигадують, мудрують, задовольняючи свої політичні чи інші амбіції, а простим громадянам клопіт і несподівані фінансові затрати. Добре бути “патріотом” за чужий рахунок. До того ж, заперечувати владі незручно, бо скажуть, що ти – проти національної ідеї. Ну, просто біда якась з тим перейменуванням вулиць, що повторюється періодично, залежно від того, хто прийшов до влади. А якщо чергові вибори змінять склад міської ради та політичні уподобання? Знову почнуться перейменування? Єдиний порятунок у даній ситуації: хіба що ніколи не давати вулицям неоднозначні або сумнівні імена, а ще ліпше називати їх – Гайова, Квітова, Городня, Глиняна, Весела, Глибока, Довга, Дівоча і т. п., як це робили тернополяни в минулому.

І все-таки є істини незаперечні: ніколи й ніхто не буде проти гідних імен для наших вулиць – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Володимира Великого, Ярослава Мудрого та подібних до них. Дуже хочеться, щоб у цьому ряду з'явилося незаплямоване й чесне ім'я славетного русинського гетьмана та будівничого Тернополя. Чи будемо й далі жити у безпам'ятстві?

Невмирущі наші храми як основа історії міста

На пагорбі над міським ставом, немов споконвічний сторож-хранитель, стоїть невисока оборонного типу церквися, котру в народі звать Надставною, а офіційно – церквою Воздвиження Чесного Хреста або Хрестовоздвиженською. За переказами й на переконання більшості архівістів, істориків і краєзнавців, це – найдревніший храм Тернополя, здавна оповитий хвилюючими легендами. А є й незаперечні історичні факти про вікопомні події, що тут відбувалися.

Скажімо, незабутня велика козацька рада, яку восени 1653 року провів гетьман Богдан Хмельницький зі своїми полковниками та іншою старшиною, готуючись до вирішальної битви з військом польського короля Яна-Казимира. У Тернополі тоді перебувало султанське посольство, яке привезло Б. Хмельницькому пропозицію про покровительство і заступництво з боку турецького султана. Посол султана, знаючи, в якому скрутному становищі опинився гетьман, прямо запропонував Б. Хмельницькому прийняти підданство Туреччини. І невідомо, якою б тоді була подальша доля України, якби Богдан погодився.

Два дні ватажки народного повстання на чолі з гетьманом таємно радилися, під чие покровительство йти. І одностайно відповіли відмовою султанському послові. Не захотіли також далі підкорятися й польському королеві. Тому й більшістю голосів вирішили піти на союз із православним російським царем Олексієм Михайловичем, котрий через своїх послів обіцяв захист українського народові від усіх ворогів. Велика козацька рада в Тернополі завершилась урочистим богослужінням, а через кілька місяців відбулася сумнозвісна Переяславська рада з її трагічними наслідками.

Надставна церква у минулі століття і сьогодні

НАЙСТАРІША ЦЕРКВА

Багато-багато бачила на своєму довгому віку древня Надставна церква. Що це найстаріший храм міста, свідчить один із документів, котрий зберігається в державному архіві Тернопільської області (фонд 1242, справа 5). У цьому письмовому документі стверджується, що церкву над ставом почали будувати (звичайно, ще як дерев'яну) наприкінці XII століття, а закінчили – у XIII-му. Отже, вже тоді існувало поселення на місці, де згодом виріс Тернопіль. Таким чином, церкву Воздвиження Чесного Хреста можна вважати унікальною і найстарішою пам'яткою староруської архітектури в Тернополі.

– Як не старалися бузувіри в різні часи знищити цей храм, – розповідає його теперішній настоятель, митрофорний протоієрей Дмитро Лисак, – але він таки стоїть, хоча й пережила наша церква жахливі руйнації. Бо незнищенна! Від січня 1990 року вона належить до Української автокефальної православної конфесії. Ми відразу взялися за відбудову зруйнованого храму, відродження настінних художніх розписів. За радянської влади цю безцінну історичну споруду як-так накрили, бо покрівля під час війни зазнала серйозних пошкоджень, тут розмістили склад будматеріалів, потім водна станція тримала в церкві своє майно. Покрівля й далі протікала, стіни мокрили, обсипалися. Старовинні розписи на стінах майже повністю загинули. І лише на початку 80-х років минулого століття хтось із компартійних начальників дізнався від поважного історика, що в цій церкві Богдан Хмельницький разом із козацькою старшиною взяв участь у богослужінні перед знаменитою Зборівською битвою. Збагнувши, нарешті, якою священною історичною пам'яткою є Надставна церква, радянська влада дозволила відродити знищений храм.

Колись церкву збудували поряд із Львівською брамою – західними воротами міста – та недалеко від замку. В XVI ст. це був перший у Тернополі мурований із каменю храм, до того ж, фортечного типу, щоб мати змогу захищатися від нападників. В одному з численних історичних переказів йдеться, що Надставна церква була оборонною, осна-

*Колишня Монастирська церква
у довоєнні часи*

щеною гарматами. Одного разу, коли татарський загін темної ночі підкрався до міста, старий дяк Йосип із вежі дзвіниці побачив у темряві ночі факели ворогів, які наближалися до міських валів, почув іржання коней, гомін чужинців. Дяк Йосип одразу ж зарядив малу гармату-гаківницю, просунув її до вікна і пальнув у бік бусурманів. Про-

лунав гучний постріл, а слідом за ним здійнялися страшні крики і зойки ворогів. Йосип вистрілив удруге і втретє, розбудив усе місто. Піднялися вартові на замку і міських валах та вежах, почалася така стрілянина, що татари швидко щезли. Тільки сліди їхні залишилися на столочених кінських копитах стернях.

РОЗПОВІДАЮТЬ ДОКУМЕНТИ

Численні перекази й легенди супроводжують цікаву історію Надставної церкви. Та головним оповідачем усе-таки є конкретні збережені протягом століть документи. Перші історичні відомості про церкву Воздвиження Чесного Хреста знаходимо в грамоті князя Костянтина Острозького від 1570 року, хоча згідно з переказами церква на пагорбі біля ставу існувала ще в часи королювання Данила Галицького. Перебудована у кінці XVI століття, церква набула ренесансного стилю. У 1629 році добудовано передню вежу, що стала одночасно й дзвіницею. Кошти на це дав князь К. Острозький, що засвідчує напис кирилицею, висічений на кам'яній плиті, яка й досі збереглася над входною церковною брамою.

Згадку про “муровану церкву над ставом” знаходимо у щоденнику відомого німецького мандрівника і дипломата Ульріха фон Вердума. Є про це запис і в інвентарі міста за 1672 рік, де в списку будівель Тернополя зареєстрована “мурована Надставна церква біля Львівської брами”. До речі, тут зберігалося старовинне Євангеліє, надруковане у Вільні в 1649 році, яке майстерно опрацював знаний тернопільський ремісник, залишивши такий напис: “В ліпоту облечене сіє Євангеліє року 1650, місяця червня, 29 дня. Іоан, тернопільський золотник”.

Побуває переказ, що в Надставній церкві була старовинна чудотворна ікона Божої Матері. Коли в 1673 році татарські загони кримського хана Селім-Гірея оточили місто й ось-ось мали захопити храм, а міщани гаряче молилися в ньому перед образом Пречистої Діви Марії, раптом у небі над церквою Божої Матір розстелила полотно. Всі зацікавилися від подиву; тим часом татарські стріли, що летіли в бік захисників міста, почали повертатись і вражали нападників. Перелякані побаченням кочівників почали панічно втікати. Так Богородиця вберегла Тернопіль від повної руйнації. Це чудо було описане на початку XVIII століття у літописі церкви Святого Миколая в селі Богданівка теперішнього Підволочиського району.

Протягом своєї довгої історії Надставна церква часто зазнавала руйнувань, але найбільшим воно було під час Другої світової війни. Часткова реставрація 1954 року не врятувала храм від знищення. Назавжди втрачено дзвіницю, цінний іконостас, рідкісні настінні розписи. І лише напередодні проголошення Незалежності України, коли настоятелем храму став отець Дмитро, почалися справжні відновлювальні роботи.

Найбільше прислужилися відродженню церкви талановитий різьбяр із Львівщини Петро Балушак, котрий реставрував іконостас, а та-

*Останній
передвоєнний відпуст
у Монастирській церкві*

кож відомі тернопільські митці Богдан Ткачик, Ігор Зілінко, Володимир Лупійчук та інші. Багато місяців натхненно працював тут художник Богдан Ткачик, який зробив складні розписи не лише на іконостасі, стінах, а й на церковній стелі, заслуживши глибоку вдячність парафіян.

Головною справою життя стала Надставна церква для протоієрея Дмитра Лисака, дбайливого господаря, якого широко шанують парафіяни. Він посадив біля храму чималий сад, де плодоносять вишні, яблуні, сливи, горіхи. Викопав коло церкви велику криницю, і коли в місті порожні водопровідна мережа, то з'являються черги біля церковної криниці. Навіть важко уявити краєвид Тернополя без цього історичного храму, що пережив не одне лихоліття.

ХРАМ, ЩО ЗНИЩИЛИ НОВІТНІ ВАНДАЛИ

Цікава і хвилююча історія ще однієї церкви, яку тернополяни називали Монастирською, а офіційне її наймення – церква Успіння Пречистої Діви Марії. Тут щороку 28 серпня, в день Успіння Богоматері, відбувався найвеличніший місцевий відпуст. Із давніх-давен розташований був цей найбільший у місті український храм на південно-східній околиці, де дорога повертає на Микулинці (нині – кінець вул. Кн. Острозького). Точна дата спорудження церкви невідома, але, як зазначено в письмовій згадці, ще до 1636 року тут стояв дерев'яний храм, а біля нього – і монастир отців-василіян.

Є також письмова згадка про те, що в 1656 році Успенську церкву на передмісті Тернополя відвідали козаки Б. Хмельницького. Більшість парафіян цього храму завжди становили приміські хлібороби й ремісники. За їхньої підтримки у 1836 році стару дерев'яну церкву розібрали і на тому ж місці звели білокамінну муровану в класичному стилі ампір, із трьома візантійськими банями-куполами. Наступного ж року поруч спорудили (теж із тесаного каменю) високу чотирикутну дзвіницю в романському стилі з оригінальним цибулястим куполом.

Парафіяни, яких тоді налічувалося понад 2700 осіб, внесли стільки пожертв, що коштів вистачило на оздоблення дзвіниці вирізьбленими з каменю трьома статуями у людський зріст – святого Петра з Євангелієм у руках, Ісуса Христа з піднятою правою рукою і святого Павла з хрестом. На дзвіниці висів 12-тонний дзвін, який знищили російські солдати під час Першої світової війни.

Ці деталі будівлі називаємо неспроста, бо вони втрачені назавжди з волі Москви, але вже у радянський час, про що мова далі. Монастирсь-

кий храм – то був християнський комплекс споруд. Окрім церкви, дзвіниці, каплички, парафіяльного будинку і розлогого саду, чималу територію займав старовинний цвинтар з багатьма різьбленими і тесаними з каменю надгробками. Тут були поховані знатні тернопільські міщани, відомі громадські діячі й навіть воїни наполеонівської армії.

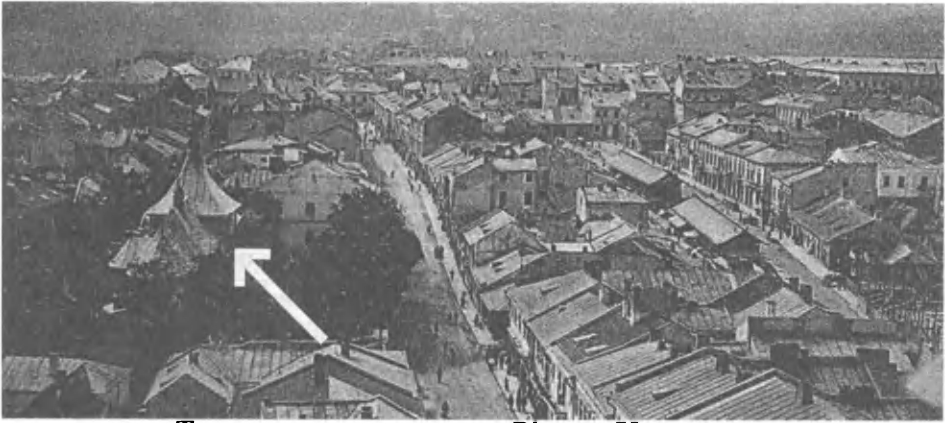
На жаль, цей унікальний пантеон по-варварськи зруйнувала більшовицька влада 53 роки тому. Бульдозери перерили цвинтар, перемішавши каміння із зотлілими кістками. У 1840 році було закладено новий міський християнський цвинтар на Микулинецькому пагорбі, й поховання біля Монастирської церкви припинили, залишивши для нащадків своєрідний історичний музей. Та не вийшло, новітні вандали знищили пам'ятне місце. Не пожаліли навіть братської могили полеглих у боях за місто у березні–квітні 1944 року. Старовинний цвинтар забудували “хрущовками”, хоча повсюди було повно інших місць для зведення жител.

ДУХОВНИЙ ЦЕНТР МІСТА

У ХХ столітті, до приходу більшовиків, Монастирська церква була дуже популярною серед тернополян. І не лише завдяки величавим відпустам, у яких брали участь десятки тисяч українських християн, котрі приїздили звідусіль. Величний білокамінний храм став духовним центром Тернопілля. Цьому прислужились отці-редемптористи, яким у 1931 році передав церкву митрополит Андрей Шептицький. Вони розпочали перебудову Успенського храму. Незабаром постала вражаюча споруда з шістьма візантійськими банями і трьома окремими входами до трьох вівтарів, до яких вели широкі сходи, що символізували хресну дорогу. Змінився й інтер'єр церкви: зробили нові лавки, новий чудовий іконостас. На цвинтарі замість дерев'яної каплички виросла нова – мурована з каменю, значно більша й гарніша. У каплиці відбувались основні архієрейські богослужіння під час багатолюдних відпустів, тут виголошували проповіді відомі церковні діячі Галичини, тисячі прочан одержували святе Причастя.

Під час відпустів, святкувань Різдва Христового та Великодня вродисто звучали над містом потужні дзвони “Остап” і “Мар'ян”, названі так на честь їхніх фундаторів зі знатної міщанської родини Острожинських. При церкві діяла багатюща бібліотека, яка сприяла вихованню городян в душі християнської моралі.

Однак усе це – і святе місце загалом, і величний храм, і книгозбірню, і древній цвинтар – раптово знищила не війна, а тупа й безжалісна рука більшовицьких вандалів. Можливо, їх дуже дратувало те, що у повоєнні роки люди й далі вчашали до милої серцю церкви, справляли відпусти. Та ось восени 1962 року комуністична влада Тернополя спочатку зруйнувала каплицю й цвинтар, а 18 листопада заклала в мури Монастирської церкви велику кількість вибухівки; пролунав страшний вибух, після якого від храму та дзвіниці залишились тільки руїни. Не стало улюбленої народної святині.

*Так виглядали церква Різдва Христового
і вулиця Руська сто років тому*

Але настав час відродження Української держави. Воскресла і Монастирська церква, яку заново побудувало нове покоління тернополян. І знову 28 серпня святкують в Успенському храмі відпуст, до якого приурочено ще й відзначення Дня міста.

ПОДВІЙНА ЦЕРКВА

Мало хто з тих, хто протягом багатьох літ відвідує на вулиці Руській церкву Різдва Христового, знають, яку легендарну історію має вона. Колись, у XVI столітті, храм був дерев'яним. Цікаво, що в 1589 році тут відбувся православний церковний собор за участю патріарха Константинопольського Єремії.

У ті далекі часи місто було ще невелике, зосереджене навколо замку, тож церква розташовувалася за міським валом. Покровителем церкви був князь Костянтин Острозький, котрий відповідною грамотою наділив її спеціальними привілеями. Саме в Тернополі, у 1596 році, освічений міщанин на ім'я Лука здійснив перший переклад руською мовою книг Старого Заповіту. Переклад цей зберігається у Варшаві, в університетській бібліотеці. У рукописі є примітка, що роботу виконано “з Божою поміччю в неславному граді Тернополі”. Найхарактерніше в історії соборного храму те (що, власне, й зробило його легендарним) – що церква була колись подвійною: вгорі – церква Пресвятої Трійці, вниз – церква Різдва Христового.

Легендарним стало згодом ім'я її настоятеля протоієрея Авраама, котрий брав активну участь у повстанні Богдана Хмельницького, листувався з гетьманом, інформуючи про народні заворушення. Згодом героїчний священик загинув від рук польської шляхти. Одна з легенд розповідає, що Б. Хмельницький, перебуваючи у Тернополі в 1651 році, відвідав церкву Різдва Христового і подякував отцеві Аврааму за допомогу.

Коли на початку XVIII століття в Тернополі з'явилася уніятська громада, яка не мала свого храму, православні віддали їй горішню церкву

Пресвятої Трійці, а самі молилися в долішній. Обидві конфесії спокійно співіснували багато років, поки в церковні справи не втрутилися політичні сили, для котрих головною була не віра християнська, а догодження панівній верхівці.

У 1715 році шляхетські прислужники привезли з Варшави й встановили у горішній церкві орган і почали глушити богослужіння православних. Церковне братство міщан навіть звернулося зі скаргою до правителя Якуба Собеського, але той не відреагував. Утиски дедалі посилювалися. Коли ж у місті з'явились єзуїти, православну парафію в Тернополі було остаточно закрито, переділ між долішнім і горішнім храмами усунуто. Відтоді й донині існує лише одна церква Різдва Христового.

Історія давня, але дуже повчальна і для нинішніх часів. Громади віруючих співіснують тихо і лагідно, допоки не з'являться жадібні до верховенства представники владних структур й амбіційні політикани, переважно люди не місцеві, а прийшли. Вони й підбурюють віруючих, прагнучи монополії для тієї конфесії, чий інтереси лобіюють, а нерідко – і матеріальної вигоди. Християнство на цьому закінчується, гору беруть політичні спекуляції.

ХРАМ, ЩО ВОСКРЕС ІЗ РУІН

Пам'ятаю страшні руїни цього древнього храму Тернополя у квітні 1944 року. Здавалося, неможливо буде відновити бані, поладодити потрошені іконостас та вітвар. Найжорстокіші бої, що відбулись у цій частині міста, все довкола перетворили на згарища і звалища цегли й каменю. Міщани, які вижили в такому пеклі, переcheкавши битву в глибоких підвалах, плакали на руїнах церкви. Але рук не опустили. Через деякий час на старовинній вулиці Руській групи людей почали розбирати руїни храму Різдва Христового, шукати дошки і шматки бляхи, щоб хоч якось накрити від негоди стіни церкви.

Саме парафіяни протягом кількох повоєнних років підняли з руїн старовинний храм. Чоловіки, серед яких було кілька будівельників, у тому числі мій батько, інвалід війни, змайстрували риштування і місяцями, як могли, відбудовували церкву. Працювали безплатно, рятували ж святий дім для себе і нащадків! Сьогодні мало хто знає, що унікальний храм у центрі міста відродили самі городяни, довівши цим жертовність, безкорисливість і високу моральність справжніх християн.

Древній храм Тернополя – церкву Різдва Христового – старожили міста ще називають Середньою церквою. Мабуть, тому, що на південно-східній околиці стоїть Монастирська церква, а на західній – Надставна. Ця ж – посередині міста, тому й Середня. Згаданий християнський храм постав після того, як гетьман Ян Тарновський збудував замок-фортецю і поселення почало розростатись. Однак спочатку це була невелика дерев'яна церквця, про яку перша письмова згадка є в королівській грамоті від 6-го липня 1566 року, де йдеться про розбудову й укріплення міста з волі сина Тарновського – Христофора. У ті далекі

часи до церкви прилягали міські вали, поблизу були вежа і Кам'янецька брама. Зі сходу місто захищав високий мур, за яким ховалися від нападників. Церковну територію теж обнесли кам'яною стіною.

Є й інші письмові згадки про історію цього храму. Приміром, 1570 року князь Костянтин Острозький грамотою надав церкві 60 моргів поля (морг – 0,56 гектара). В грамоті також згадані школа і шпиталь, якими опікувалося церковне братство.

У 1600 році було вирішено на місці дерев'яного храму збудувати кам'яний. Ця дата й сьогодні зазначена над входом до церкви Різдва Христового. Однак споруджували її вже не тільки як храм, а й як кам'яну оборонну споруду. Будівництво завершили у вересні 1608-го, а наступного року церкву освятив львівський єпископ. Про це зазначено у церковній записній книзі, де, до речі, сказано, що будівництвом керував “добрий муляр” Леонтій, якому допомагали всі парафіяни своєю працею, грошовими жертвами та будматеріалами.

Відтоді кам'яна церква Різдва Христового як оборонна споруда належала до загального комплексу захисту міста. Згодом добудували два невеликих бокових бастіони і перехідні галереї. Виріс і другий поверх, на якому виникла ще одна церквися, якій надали ім'я Пресвятої Трійці. Є також згадка, що в Середній церкві молився гетьман Богдан Хмельницький перед Зборівською битвою.

При храмі у ті часи був невеликий цвинтар, про що згадано в інвентарній книзі Тернополя за 1672 рік. В інших матеріалах з історії церкви йдеться про велику трагедію 1770 року, коли від чуми загинуло майже 10 тисяч міщан. Першої великої реконструкції церква зазнала у 1808 році, коли було змінено розписи інтер'єру, згодом спорудили дзвіницю з трьома дзвонами.

Сучасного архітектурного вигляду церква набула в результаті реконструкції у 1936–1937 роках, коли парафію очолював знаний церковний діяч і просвітитель отець Володимир Громницький. У вівтарній частині храму облаштували два допоміжні вікна для кращого освітлення, змінили форму головного купола та іконостасу, оновили розписи на стінах. Добудували дім для священика і парафіяльної канцелярії, а також дяківку – приміщення, де в передвоєнні роки відбувалися репетиції церковного хору.

Є ще кілька яскравих фактів у історії цього старовинного храму. 18 листопада 1918 року тут присягали на вірність Українській державі військовики новостворених збройних сил. У червні 1934 року, в умовах польської влади, тут відправляли жалобні богослужіння за Симоном Петлюрою. В останні десятиріччя, у зв'язку з перебудовами і розширенням вулиць, церква Різдва Христового втратила частину своєї території, тротуари лягли впритул до мурів, перенесено дзвіницю. Зараз споруджують допоміжні приміщення, модернізують і внутрішнє оздоблення, інтер'єр. І нарешті, про найбільший скарб, яким володіє цей історичний храм, – про старовинну чудотворну ікону Матері Божої, яка майже три століття творить чудесні зіцлення.

ТУНЕЛІ ПІД МІСТОМ

Ще в дитинстві, коли я попри замок ходив із дідусем на став риба-лити, серед інших історій про минуле Тернополя з особливою цікавістю слухав розповідь про тунель, що простягався від замку, попід ставом, аж на Загребелля. Нібито цим підземним ходом колись утікали міщани від нападників.

Згодом, років через двадцять, в одній із польських краєзнавчих книг, присвяченій старим фортецям Тернопільського воєводства, прочитав, що справді під час нападу татарів на Тернопіль у 1694 році оточені в замку городяни вибиралися через тунель далеко за місто. Тоді, як і в багатьох інших випадках, тунель став засобом порятунку. Закономірно, що народ складав про це таємничі легенди. Чув я навіть легенду про наявність старовинного підземного ходу від замку аж до Кутковецької гори.

У 1944 році, нишпорячи руїнами замку, хлопчачи часто тупцювали біля чорного входу в підземелля. Найсміливіші з ліхтарями або свічками в руках заглиблювалися на 40–50 метрів. На більше не вистачало відваги, бо старші розповідали про підземний хід страшно. Що там нібито лежить багато скелетів, що там тисячі гігантських щурів, які нападають на людей.

У післявоєнні роки, під час відбудови замку, вхід у підземелля замурували. Хоч основна частина підземного ходу, напевно, вже давно залита водою озера. Одна справа, коли над тунелем був порівняно вузький ставок, а зовсім інша – коли рухаються над ним тисячі тонн озерної води.

У середньовіччя тунелі під містами, між замками і фортецями були поширеними. Побутують легенди, що й підземний хід від тернопільського замку до Загребелля не залишавсь єдиним. Пролягав також тунель від церкви Різдва Христового до церкви Воздвиження Чесного Хреста, а звідти до палацу і казарм у районі теперішньої вулиці Бережанської. Один із старожилів міста розповів мені, що чув про тунель між колишнім магистратом, Домініканським костелом і Старим замком.

Коли після війни

Найвірогідніше, тунель пролягав колись від Старого замку до церкви Різдва Христового

*Від старовинного замку
(унікальне зображення XVIII ст.)
тягнувся тунель до Кутковецького пагорба*

майже весь центр Тернополя був дощенту зруйнований, а подекуди навіть фундаменти будинків оголились, у багатьох місцях, зокрема, на колишніх вулицях Срібній, Багатій, Барона Гірша, Перля, довкола Старого ринку, на Руській

і Зацерковній вулицях, відкрилися глибочені підвали. Іноді під ними виявляли ще глибші пивниці та підземні сховища. Їх засипали битою цеглою й уламками каміння.

Траплялося, що розбираючи глибочезні фундаменти й дубові перекриття, опинялись у дво-триповерхових підземеллях. Складалося враження, що весь старий Тернопіль стоїть на тих глибоких підвалах, підземних сховищах і складах. Багато з них, звичайно, є ще й досі – замуровані, засипані. Після війни подейкували, що в дні нацистської окупації у цих підземеллях ховалося від гітлерівців чимало євреїв; більшість їх загинула від голоду і хвороб, але дехто вижив.

В одній із публікацій я вже згадував про випадок, що ставсь у травні 1944 року в місці, що навпроти нинішнього драмтеатру. З підвалу розбитого вщент готелю “Польонія” і ресторану, який займав колись перший поверх будинку, виповз чоловік. Він страшенно заріс чорним волоссям, брудним та скуйовдженим. Лежав горілиць, його кропили водою, але він був уже мертвий. У натовпі з уст в уста передавали історію, яка щойно трапилась. Єврей виповз із підземелля, але йти не міг і очі ховав від яскравого весняного сонця. Ламаною польсько-українською мовою запитував людей, які його оточили:

– Війна закінчилася?... Німців уже нема?...

Проживши багато місяців у темряві, чоловік не витримав денного світла. Напевно, додалися ще й руйнівні емоції, велика радість спасіння. З ним ставсь, як говорили, сонячний удар. Неймовірно виснаженого й осліпленого сонцем, єврея вбив порятунок.

Можливо, є ще в Тернополі інші свідки цього випадку і могли б сказати ще щось про нього. Та й про тернопільські підземелля, можливо, хтось більше знає. Вже не раз про це писали різні часописи, але переважно всілякі домисли, а хотілося б почути правду.

Архітектурне диво, втрачене безповоротно

Рівно 65 років тому в Тернополі почалося варварське знищення найвеличнішого храму і найвидатнішого у нашому краї архітектурного шедевра – Парафіяльного костелу в центрі міста, де тепер центральний універмаг.

*Храм у двадцяті роки
минулого століття.*

Це будівельне і мистецьке диво простояло лише сорок з лишком років. А могло ж милувати наше око й служити ще тисячоліття! На жаль, його втрачено безповоротно.

У травні 1908 року відбулось освячення хреста на головному куполі храму, а в листопаді того ж року врочисто посвячено і весь храм. Після цього парафіяльна канцелярія офіційно перейшла сюди з Домініканського костелу. В переддень цієї події освятили також і дзвони, які від-

тепер мелодійно звучали над містом щоранку, закликаючи віруючих на богослужіння.

ХРАМ БУДУВАЛИ ВСІЄЮ ГРОМАДОЮ

Парафіяльний костел, що став найбагатшою архітектурно-мистецькою окрасою Тернополя, створювали довго – більше десяти років. Історія будівництва храму почалась у 1897 році з організації комітету, який почав збирати добровільні пожертви серед населення, але насамперед від заможних людей. Лише на зведення стін і спорудження двох вівтарів

потрібно було понад чверть мільйона австрійських корон – величезну суму грошей. Правда, більше двохсот тисяч корон обіцяла надати влада міста, але решту коштів мали зібрати за рахунок пожертвувань. Для цього почали організовувати добродійні концерти, фестини.

Будівництво здійснювали надзвичайно добротню, з найкращих матеріалів – високоякісного місцевого каменю та цегли, граніту й мармуру. Запросили відомих інженерів, архітекторів, майстрів. Проект костелу розробив відомий львівський архітектор професор Тадеуш Тальовський. Вибрали найкращу земельну ділянку середмістя Тернополя – на розі центральних вулиць Руської та Міцкевича (нині тут центральний універмаг). Архітектор спроектував цю величну будівлю у неоготичному стилі, з численним зовнішнім оздобленням. Головна вежа-шпиль мала бути заввишки понад 62 метри, щоб домінувати над усім містом, слугуючи одночасно і спостережним пожежним пунктом, для чого був передбачений спеціальний балкончик довкола вежі. З цього балкончика, до речі, з висоти приблизно двадцяти поверхів, щороку в травні, рано-раненько, трубач виконував життєрадісну мелодію, що святково звучала над усім містом.

ОСВЯТИЛИ КОСТЕЛ ПІД ОРГАН

Храм творили як справжній зразок будівельного мистецтва: дивовижної краси барвисті вітражі, витончена різьба вітварів й амвона, багато скульптур, у тому числі мармурові статуї. Перше освячення будови відбулося восени 1904 р., на церемонію прибули процесії віруючих із багатьох навколишніх сіл. Далі робота тривала жвавіше, безпосереднє керівництво будівництвом здійснював інженер Стефан Невгофф, котрий застосовував цікаві технічні новинки, щоб споруда була міцнішою. Головний вітвар святині міська влада придбала за власні кошти як дар храмові, а згодом, у 1909–1910 роках, щедрий подарунок костелові зробив підприємець Людвік Пунтшерт – дві мармурові фігури: розп'ятого Ісуса Христа і Матері Божої.

Храмовий вітвар

Величавий храм ставав улюбленим місцем молитви не лише християн-католиків, а й греко-католиків, котрі приходили помилуватися прекрасним інтер'єром, послухати хвилюючу органну музику. Орган, до речі, був дуже потужний і мав чарівне звучання. Знатні добродійники продовжували дарувати костелові нові твори мистецтва, зокрема фронтон споруди прикрасили мармурові статуї святого Йосифа та євангеліста Івана, що їх виконав відомий львівський різьбяр Войтович. А місцевий художник Бернард Яросевич, котрий викладав у

Тернопільській реальній школі, створив чудові ясла-шопку, які у 1912 році встановили в бічній капличці.

І, нарешті, аж у 1933 році було завершено роботи на головному вівтарі костелу, який спроектував львівський інженер та художник Вавжин Дайчак, а оформляли його талановита польська різьбярка Яніна Рейхерт і здібний художник-українець Назарко. Того ж року в присутності тисяч парафіян і під урочисту музику органа видатний витвір мистецтва – головний вівтар – було освячено. Здавалося, ця пречудова споруда стоятиме багато років. Але величавому храмові судилася інша доля.

“ЧЕРЕЗ ДУРІСТЬ КОМАНДИРІВ” ПРОЛИЛИ МОРЕ КРОВІ

Уже в роки Першої світової війни Парафіяльний костел зазнав деяких руйнувань, але незначних, і їх оперативно “залікували” каменотеси та різьбярі по каменю. Однак Друга світова війна виявилася незрівнянно жорстокішою для головного храму міста. У березні 1944 р. німецькі вояки перетворили костел на фортецю: гранітні стіни, товсті залізні брами могла зруйнувати лише важка артилерія. Хоча навіть було штурмувати костел? Якесь сотня чи навіть дві гітлерівських солдатів, озброєних кулеметами й гранатами, не могли змінити хід воєнних подій, вони б і так довго не всиділи у міні-фортеці без води та харчів.

Проте радянському командуванню наприкінці березня 1944 року хотілося якнайшвидше відрепортувати про взяття костелу, і нетерплячі командири гнали на смерть усе нові батальйони солдатів. Довкола храму лежали гори трупів, штурм тривав кілька днів. “Море солдатської крові пролилося під мурами цього костелу, – напише через 20 років інвалід-сибіряк, котрому тут перебило хребет і зробило калікою на все життя. – І все це без потреби, марно, через дурість командирів. Будьте прокляті ті, хто гнав нас на загибель!” – так закінчив лист на адресу керівників Тернополя інвалід війни з далекого Сибіру.

*Парафіяльний костел
напередодні війни*

Коли безперервний твердолобий штурм костелу не дав успіху, а бездумна впертість командування, яке будь-що хотіло знищити кількадесят гітлерівців, котрі заховалися за камінними мурами, не забезпечила результату, тоді почали гатити по храму з гармат великого калібру. Врешті-решт, зламали опір німців, але й костел на початку квітня 1944 року весь був покалічений, а вежа – як решето. І все ж, як свідчать світлини, Парафіяльний костел, хоч і зазнав величезних руйнувань, був усе-таки у значно кращому стані, ніж церква Різдва Христового або Домініканський собор.

ВЛАДА І НЕ ДУМАЛА РЯТУВАТИ УНІКАЛЬНУ ПАМ'ЯТКУ

Вирівнявши вежу, яка дещо нахилилася, замурувавши пробоїни від гарматних пострілів, Парафіяльний костел можна було з невеликими затратами коштів відремонтувати. Але нова комуністична влада міста і не думала рятувати дивовижний за архітектурою та мистецьким оздобленням храм. Віруючі люди самі, як могли, впорядкували його всередині, й він ожив; до травня 1949 р. в ньому відбувалися богослужіння. Проте величезний орган, пощерблений кулями та осколками, замовк назавжди.

Мені пощастило багато разів бувати у костелі ще до війни і до битви за Тернопіль. У повоєнні роки він став зовсім іншим, разючі зміни були заподіяні війною. Потьмяніла чарівна краса кольорових вітражів, вівтарів і взагалі безцінного скульптурного оздоблення, покаліченого під час боїв. Однак храм міг жити, його можна було відродити й зберегти як цінну пам'ятку архітектури і мистецтва. Але компартійна влада міста, що містилася в будинку навпроти костелу, не хотіла, щоб перед її вікнами височів чудовий храм.

*Так виглядав костел
після завершення боїв*

Замість зміцнити каркас вежі, що дещо нахилилася, костел визнали аварійним, небезпечним і зробили висновок, що його необхідно знести. Люди ж думали інакше: навіть, якщо демонтувати вежу, все одно можна зберегти будівлю, як це зробили з Єзуїтським костелом неподалік звідси, де відкрили швейну фабрику, реконструювавши приміщення. Однак новітні вандали затялися: тільки стерти з лиця землі Парафіяльний костел, що стояв у центрі Тернополя.

КОШТОВНИЙ МУЗИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПОРІЗАЛИ НА БРУХТ

Улітку 1949 р. розпочали “демонтаж культової споруди”. Так писала більшовицька преса. А фактично вибухівкою, невеликими шматками рвали стіни. Надто вже міцними були товстелезні мури. Хоч і розганяли міліціонери глядачів, але сотні тернопільців стояли неподалік, спостерігаючи за актом вандалізму. Здається, в жодному місті України комуністичні керівники не дозволили собі такого варварства, як у Тернополі. Чимало храмів закрили в Києві, Одесі, Львові та інших містах, але згодом у них розташували музеї, органні зали, картинні галереї, планетарії. Не руйнували ж, не зносили будівель, як у Тернополі, де не лише Парафіяльний костел, а й Монастирську церкву – білокамінне архітектурне диво – підірвали динамітом і стерли з лиця землі.

Якби не тупа ненависть вандалів до релігійних святинь, навіть у радянський час ми могли мати в приміщенні Парафіяльного костелу філармонію з органним залом, як це було, приміром, у Домському соборі в Ризі. Але, на жаль, перемогло більшовицьке варварство – кілька років храм руйнували, особливо складно було демонтувати вежу і шпиль. На місці святині планували закласти сквер. Однак знесення храму затяглося аж до 1954 року. І тоді на місці костелу вирішили збудувати великий універмаг. Його відкрили у 1959 році.

Не стало найгарнішої святині міста. Але віруючі врятували частину мистецьких творів із внутрішнього оздоблення. Найцінніші з них вивезли до Польщі. А горельєфи хресної дороги й скульптуру Мадонни передали на зберігання до церкви Різдва Христового. Величезний та коштовний орган порізали на брухт і вивезли з Тернополя. Так назавжди і безповоротно місто втратило свою найціннішу й найвеличнішу окрасу.

Деякі унікальні місця

Серед найдавніших унікальних архітектурних пам'яток Тернополя був колись і стародавній єврейський храм – синагога оборонного типу на вулиці Гусячій, споруджена (за різними даними) ще в XIV–XV століттях. А є легенда, що ця синагога-фортеця така ж давня, як і поселення, що тут існувало, адже в усі часи євреї становили близько половини населення міста.

Синагога на початку XX ст.

дньовічні мандрівники, яким пощастило відвідати цей храм, відзначили у подорожніх щоденниках, що такої гарної, збудованої з каменю синагоги вони не бачили ніде у Польщі, особливо ж виділяли оригінальне внутрішнє оздоблення божниці, зокрема, ажурне плетиво металевих свічників.

На жаль, старовинну синагогу під час нацистської окупації зруйнували і спалили. Згоріло і велике зібрання єврейських релігійних книг, вогонь забрав й іншу численну

Розташована була ця древня синагога в низинній частині Тернополя, недалеко від старого русла річки Серет, де нині музичне училище ім. Соломії Крушельницької. В цьому районі міста завжди переважало єврейське населення. Синагога була зразком старовинної східної архітектури, хоча й мала деякі готично-ренесансні форми. Серед-

Дивовижне внутрішнє оздоблення синагоги

ритуальну атрибутику, що тут зберігалася. Рештки камінної споруди розібрали у післявоєнний час, коли забудовували цей район Тернополя.

І ще цікаво згадати характерні назви вулиць, що кілька століть існували у цій древній частині міста й лише деякі з них збереглися до наших днів: Подільська Вища і Нижча, Багата, Доли, Коротка, Вузька, Гусяча, Медова, Старошкільна, Жидівська, Лінде, Чацького, Крива, Срібна, Зацерковна, Львівська гребля, Торговиця, а також найбільша з вулиць, що носила ім'я барона Моріса Гірша – відомого єврейського філантропа і мецената, засновника широко відомої добродійної фундації для євреїв Польщі, Росії та Румунії. Шкода, що ці історичні риси давнього Тернополя втрачено назавжди.

ЯКИМ САМОБУТНІМ БУВ СТАРОВИННИЙ РИНОК

У всій його своєрідній неповторності востаннє бачив я цей найстаріший ринок Тернополя наприкінці лютого 1944 року. Він розміщався на древній Казимирівській площі в межах нині існуючого кварталу – між вулицями Замковою і Старий ринок та між вулицею Руською і готелем “Тернопіль”. Між будинками, що утворюють цей прямокутник, є нині величезне подвір'я, яке приблизно й було колись ринковим майданом. Посеред цього подвір'я і досі стоїть стара двоповерхова споруда (стіни стягнені металевими кріпленнями), де в наш час розташований обласний лікувально-фізкультурний диспансер, а колись, до війни, в цьому будинкові була знаменита аптека Фрейденталя. Хоч і змінена неодноразовими реконструкціями, це єдина будівля, що збереглася з числа тих, які оточували колишній Старий ринок. На жаль, втрачений назавжди.

Ах, який же своєрідний був цей древній ринок, де торгували, як правило, тим товаром, що хтось виробив чи виростив. Того пам'ятного лютого дня (за два тижні до великої битви за Тернопіль) зовсім мало було на ринку людей, лишень кілька міщан і селян з приміських сіл Петриків та Великих Гаїв продавали ріпакову олію, сушню, буряки, моркву, гарбузове і соняшникове насіння. Ми з приятелем Бог-

Ринок наприкінці XIX ст.

даном Андрусишином позбулись останніх пфенінгів, купивши кілька склянок диньок. Хоч німці явно вже втікали на захід, проте були ще ті, хто продавав свій крам за марки і злоті; мабуть, не вірили, що така потуга, як гітлерівська армада, може бути побита й вигнана з української землі.

Старий ринок на Казимирівській площі не схожий був на теперішні ринки. Довжелезні широкі лави були до послуг торгуючого люду, а головне – ринок залишався зовсім іншим за духом і суттю своєю, наскрізь демократичним і вільним – кожен, хто щось продукував власними силами, міг преспокійно стати на вільне місце і торгувати. Не те, що сьогодні, коли процвітають ринкова корупція, клановість, перекупництво, спекуляція. Шкода, що втрачено ці давні традиції – чесно-го торгування і заробляння. Ні, зовсім не ідеалізую і не перехвалюю цей колишній ринок. У ньому справді було щось просте, щире, людське, що втрачено, мабуть, назавжди.

Та й від самого ринку через два місяці, після жорстоких боїв, залишилися тільки руїни: ряди будинків, що оточували майдан, щезли від вибухів бомб і снарядів. Ці сорокаденні бої навесні 1944 р. стали в цьому куточку міста, поблизу Старого замку, найзапеклішими, бо це був останній плацдарм німецьких вояків, від яких командування вимагало стояти до останнього, мовляв, захищають шлях на Берлін.

І гадки не мали про такий кінець ринку ті, хто облаштував його ще в половині XVI століття. Історики твердять, що старий тернопільський ринок був ровесником замку над ставом та й узагалі заснування міста. Закономірно, він розташувався тоді неподалік замку, в межах оборонних валів. Навколо ринку поступово виростали вулички і провулки, де розміщувалися численні крамнички, словом, середньовічний торговий центр. Навіть навколишні вулиці втілювали у своїх назвах торгово-ремісничу специфіку – Шклярна, Крамова, Сукняна, Залізна, Бондарська.

Поблизу ринку стояв у ті далекі часи костел святого Івана Хрестителя, але згодом був дощенту зруйнований під час одного з татарських набігів. У межах ринку, поки місто було невеличке, розташовувалась і ратуша, де містився магістрат. Трохи далі – аптека, корчма, громадська криниця з водосховищем на випадок пожежі. Південну частину ринку займали склади заможних купців, де торгували полотном, сукном, шкірою, медом, борошном, вином, воском, рибою, гончарними виробами. Північну частину ринку було відведено ятки, в яких продавали м'ясо. Побутувала цікава традиція: кістки бідним тут віддавали безплатно.

У XIX столітті навколо ринку вирости переважно двоповерхові будинки, в яких мешкали купці, а на перших поверхах містилися крамниці. На майдані встановили чотири ряди широких і довжелезних столів, щоб зручно було розкласти товар, зокрема, городину, птицю, яйця, молочні продукти. Магістрат контролював торгівлю, призначав свого санітарного лікаря, який перевіряв якість м'яса та м'ясних виробів.

*Колоритно виглядав ринок
сто років тому*

У ярмаркові дні, крім міщан і жителів навколишніх сіл, торгували на ринку і приїжджі купці та крамарі. Для них недалеко звідси, на тодішній вулиці Львівській (нинішня Руська), збудували заїжджий двір.

Із розбудовою міста і зростанням чисельності населення розширявся і багатів ринок. Недалеко від нього на прилеглій території (нинішній Майдан Волі) почала діяти торговиця, що стала популярною завдяки кінським ярмаркам, які тривали по два тижні. Незабаром ці ярмарки стали міжнародними, в них брали участь знамі купці з Росії, Чехії, Польщі, Угорщини та інших країн. Під час ярмарків відбувалися змагання на конях, приїжджали на гастролі циркові й театральні трупи, карусельні атракціони, проводили інші розважальні заходи, бо гостей було дуже багато.

На початку ХХ століття ярмарки на честь святої Анни поширювались і на всю територію Казимирівської площі. Старий ринок заповнювали численні торговці з усієї Польщі. Від різних тканин, одягу, барвистих галантерейних виробів та іншого краму яскраво переливались вітрини і прилавки. Тисячі людей відвідували ярмаркові заходи. Тернополяни дуже любили ці двотижневі свята торгівлі та розваг.

Шкода, що відійшли в забуття ці чудові традиції Старого ринку! Звичайно, цьому посприяли нова влада і та жахлива руйнація, якої зазнала під час воєнних дій уся старовинна частина Тернополя. Ринок фактично був стертий з лиця землі. І навіть коли його в 1945 році спробували відродити на старому місці, в оточенні руйн, це вже не був колишній гомінкий і насичений товарами міський ринок.

На кількох лавах і в дерев'яних будках продавали дефіцитне продовольство, кольоровий ситець і якусь галантерею, трофейні товари, але це була всього-на-всього жалюгідна пародія на давній ринок.

Торгували власними виробами.

По-справжньому відродити міський ринок на старому місці, реставрувати й осучаснити його нове керівництво міста не зуміло і не захотіло. Відмовившись відновити цю пам'ятку історії, радянська влада Тернополя у післявоєнному Генеральному плані реконструкції міста вирішила відмовитися від вікових традицій, ліквідувала ринок у старовинній частині Тернополя і в 1950–1960 рр. забудувала цю територію кількопаверховими житловими спорудами. Міський ринок на тривалий час перенесли на пустир, де нині височить сумнозвісний довгобуд – обласна наукова бібліотека, а потім розмістили на іншому пустирі – на Оболоні. І лише після проголошення незалежності України на пам'ять про легендарний Старий ринок його іменем назвали одну з колишніх прилеглих вулиць.

ІСТОРИЧНИЙ БУДИНОК

Важко знайти у Тернополі ще один такий будинок, щоб зазнав жакливих руйнувань під час боїв у 1944 році й залишився далі жити і повноцінно служити людям. Більше того, у цієї споруди – унікальна біографія, бо бачила в дії не одну владну структуру. Адже саме в цьому будинкові з 21-го листопада 1918 року до 2 січня 1919 р. діяв Державний секретаріат – Уряд ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки).

Потреба в цій будівлі виникла ще понад сто років тому, коли перша класична гімназія вже не могла вмістити всіх учнів, місто розросталося, населення ставало дедалі більше. Тому міський магістрат закупив земельну ділянку між вулицями Косцюшка та Святоіванівською і за проектом, зробленим у Відні, понад сто років тому почалося будівництво нового приміщення для Другої польської гімназії, а неподалік, на вул. Косцюшка, – й української.

18 листопада 1911 року відбулося освячення обох будівель. Особливо виділялося величезне, як на ті часи, приміщення Другої державної гімназії на Святоіванівській вулиці, де сьогодні розташована загальноосвітня середня школа № 4 (нині вул. Михайла Грушевського). Цій споруді судилося відіграти помітну роль у громадсько-політичному житті Тернополя минулого століття, протягом якого і назва вулиці змінювалася п'ять разів (вона ще називалася Конарського, Київською та Шевченка).

Уже тоді, на початку ХХ століття, це був найзручніший і найкраще обладнаний навчальний заклад міста, що мав навіть спеціальну гімнастичну залу. Крім класних кімнат, були біологічний, археологічний, фізичний, географічно-історичний кабінети та окрема зала для уроків рисунку і малювання. Гімназія мала також приміщення для практичних навчальних занять, для роботи молодіжних організацій, працювали учительська та учнівська бібліотеки, шкільний кінотеатр “Уранія”. У 1930-ті роки при гімназії відкрили два ліцеї гуманітарного напрямку, де вивчали французьку і німецьку мови, а факультативно – ще й англійську та українську.

*Будинок перед Першою
світовою війною*

Із 1935 р. гімназія носила ім'я славетного польського поета Юліуша Словацького. Його скульптуру з білого мармуру встановили при вході ще у 1911 р., але під час боїв у 1944 р. вона була повністю знищена. Чимало учнів гімназії стали згодом знаними людьми. Серед них – відомий польський історик Чеслав Бліхарський, котрий написав докладну історію Тернополя,

що є нині в багатьох бібліотеках світу.

Буремне життя минулого століття залишило незабутні сторінки у біографії цього ошатного будинку, який зазнав чималих змін навіть у зовнішньому вигляді, коли в радянський час добудували колони, модернізували фасад і зміцнили перекриття між поверхами, адже під час битви за місто навесні 1944 року всередині все було дощенту зруйноване бомбовими вибухами.

Під час Першої світової війни навчання в гімназії перервалося, бо тут розташувалися військові частини і шпиталь. Коли в 1917 р. російські війська відступили, знову відновилися шкільні заняття. Крім гімназії, тут розмістилися також реальна школа, учительська семінарія, дві загальні школи. Потім знову розгорнулися воєнні події. Коли під натиском противника Уряд та військо ЗУНР змушені були залишити Львів, вони перенесли свій осідок до Тернополя. Приміщення гімназії послужило добрим прихистком для виснажених буремними подіями українських урядовців та військовиків.

Майже півтора місяця в цьому історичному будинку діяли державні установи молодого української влади. Тут працювали глава Уряду й одночасно держсекретар фінансових справ Кость Левицький, держсекретар військових справ Дмитро Вітовський, закордонних справ – Василь Панейко, судівництва – Сидір Голубович, внутрішніх справ – Лонгин Цегельський та інші державні секретарі ЗУНР.

8 і 9 грудня 1918 р. у Тернополі на чолі групи військових перебував новопризначений командувач армії ЗУНР генерал Михайло Омелянович-Павленко. Він провів нараду в приміщенні Уряду, а потім усі разом відбули на бойові позиції до Бережан. До речі, тоді в Тернополі перебував перший український аерозагін, що належав до Галицької Армії, і в якому одну із сотень очолював син видатного письменника Петро Франко.

Воєнні події розгорнулися так, що 2 лютого 1919 р. урядові установи ЗУНР змушені були покинути Тернопіль. Приміщення гімназії спорожніло, але вже незабаром його зайняли інші військовики, і тут розмістив-

ся шпиталь. Та нарешті військові баталії закінчились і гімназійним приміщенням заволоділа шкільна молодь. Навіть із приходом більшовиків у 1939 р. воно зберегло свій статус; тут почала діяти перша міська середня школа, в якій у 1940–1941 рр. вчився й автор цих рядків.

Після війни, коли зруйнований ущент гімназійний будинок підняли з руїн, йому на довгі роки не судилося бути шкільним приміщенням – радянська влада розмістила тут виконком обласної ради з багатьма його установами й підрозділами. І лише у 1986 р. тут знову запанувала шкільна юнь – діє середня школа № 4.

КОЛИШНІЙ ДОМІНІКАНСЬКИЙ КОСТЕЛ

Переживши пожежі та руйнування воєнного лихоліття, зберігся до наших днів один з найстаріших храмів Тернополя – колишній Домініканський костел, а нині – Кафедральний Собор Української Греко-Католицької Церкви. На старих фотографіях бачимо церкву та її окремі фрагменти такими, якими були вони у кінці XIX і на початку XX століть.

Костел у XIX ст.

Домініканський костел збудовано у 1749–1779 роках з тесаного каменю в стилі бароко, оздоблено різьбою і кам'яними статуями. Храм вважали оборонною спорудою, і при ньому діяв монастир ченців ордену Домініканців, а історію цього ордену було відображено в художніх фресках. Між костелом і монастирем розташувалася так званий італійський дворик.

У 1908–1910 рр. цей старовинний храм реставровано та електрифіковано, відновлено старі фрески і домальовано нові. Тоді ж встановлено новий орган і малі вівтарі. Все це знищено під час Другої світової війни. Але ще до цього, у 1940–1941 рр., вивезено до одного з музеїв Москви чи Ленінграда найціннішу ікону з образом Божої Матері з мертвим сином на колінах.

На площі біля храму колись височіла на колоні статуя святого Вінцентія, патрона цього костелу, а на вежі відбивав час великий годинник. Під час битви за Тернопіль навесні 1944 р. костел, де заховався гітлерівці, штурмували сім днів.

*Костел і монастир з боку
вул. Г. Сенкевича
(нині вул. С. Крушельницької).*

Храм зазнав жакливиx руйнувань, усередині все згоріло разом із нацистськими вояками, бо їх поливали з вогнететів спеціальною хімічною сумішшю.

Після війни храм дещо відбудували, але внутрішнього оздоблення, зокрема розписів, не врятовано. Натомість у цій видатній пам'ятці зодчества розмістили склад. Згодом безцінні фрески були остаточно знищені внаслідок переобладнання приміщення під картинну галерею. І лише після проголошення Української незалежної держави храм почав діяти за призначенням, відновлено художні розписи, зокрема, розпис центрального нефа виконав талановитий майстер Юрій Журавський. Церква знову стала окрасою міста.

ХРАМ ОТЦІВ-ЄЗУЇТІВ

Єзуїтський костел... А ще називали його лагідніше і точніше – Костел отців-єзуїтів, тому що поруч розташовувався ще й монастир, господарями якого були ченці ордену єзуїтів. Будучи найменшим і водночас найзатишнішим костелом Тернополя, цей храм обслуговував мешканців великого передмістя за річкою Рудкою, яке городяни спрощено називали Заруддям. Костел був розміщений на вулиці імені Петра Скарги – видатного діяча могутнього католицького ордену єзуїтів. Нині ця вулиця носить ім'я відомого українського письменника Юліана Опільського.

Єзуїтський костел разом із монастирем біля нього належав до наймолодших храмів міста, й архітектура його була витримана у романському стилі новітнього часу. Наріжний камінь будівлі освятили у травні 1899 року, і за два роки будівництво костелу було закінчено. Групу

Єзуїтський костел між Першою і Другою світовими війнами.

маїстрів-будівничих очолював знаний у Тернополі муляр Григорій Кордуба. Оригінальний проект львівського архітектора Діонізія Кричковського кращі умільці міста втілили високоякісно, різьбярські роботи приємно вражали витонченістю. Споруду увінчали незвична чотириповерхова вежа і невелика дзвіниця.

Будівля костелу висотою 42 метри виглядала дуже привабливо, вона не лише притягувала погляди світлими кольорами зовнішнього оздоблення, а й захоплювала вишуканим внутрішнім художнім оформленням. Шість віктарів сяяли золотом, орган хвилював серця віруючих чарівною мелодійністю.

Та найбільшу естетичну насолоду дарував парафіянам головний віктар, виконаний у романсько-бароковому стилі,

вершину якого прикрашала статуя Пречистої Діви Марії, привезена з Парижа, а один із бічних вівтарів оздоблювала статуя святого Ігнатія, котру скопіювали зі знаменитої роботи геніального художника Рубенса. Орган, який привезли з далекої Сілезії, хоча й не був такий великий та потужний, як у Парафіяльному костелі, але мав 18 регістрів і звучав дуже піднесено.

Новобудову врочисто відкрили й освятили 29 вересня 1901 р., і на радість віруючим тут уперше в місті засяяло електричне освітлення. Цікаво, що в церемонії освячення взяли участь не лише римо-католицькі, а й греко-католицькі священники. Костел був дуже популярний серед мешканців північно-східних околиць міста. Під час Першої світової війни пошкоджень споруда не зазнала, проте російські війська у 1915 році пограбували багатющу книгозбірню отців-єзуїтів. І лише у 1927 р. вкрадені книги вдалося повернути назад.

На жаль, воєнні дії навесні 1944 р. завдали костелу значних руйнувань. І все ж богослужіння тривали тут у перші повоєнні роки. Однак згодом, коли більшість польського населення емігрувала до Польщі, парафіяни забрали із собою майже все внутрішнє оздоблення храму. Саму ж будівлю, за рішенням компартійної влади Тернополя, реконструювали до невпізнання: вежу й дзвіницю знесли, перебудували все всередині й облаштували тут цехи швейної фабрики. Згодом споруду і далі добудовували та перебудовували так, що вона цілком позбулась ознак християнського храму. Місто втратило одну з найоригінальніших архітектурних окрас, і прикро, що й досі в цій будівлі розташоване промислове підприємство.

Головний вівтар костелу.

Маловідомі імена вулиць

Тернопіль – прадавнє українське місто. Але так уже історично склалося, що з давніх-давен на околицях міста і в довколишніх селах Петриків, Кутківці, Великі Гаї, Березовиця та інших проживали в основному українці (колись – русини), а в місті мешкали переважно євреї та поляки, котрих разом було втричі, а то й майже вчетверо більше, ніж українців. І так було аж до Другої світової війни. Закономірно, в євреїв та поляків було у Тернополі більше громадських організацій, шкіл, та й більшість вулиць, що носили імена знатних людей, теж називали відповідно польськими та єврейськими прізвищами. Проте й українських було чимало.

Така практика вважалася закономірним, нікого не дивувала і не драгувала, тим паче, що це були воістину славетні імена, які стали гордістю своїх народів. Однак показовим і вражаючим є інше: за всю багатовікову історію існування поселення, а потім і міста ніколи не було на цій землі якихось серйозних непорозумінь чи конфліктів між представниками різних народів. За винятком окремих незначних проявів, приміром, польського шовінізму, в місті завжди панувала злагода. В усі часи Тернопіль був містом дружніх людей.

Скільки не доводилося читати історичної і краєзнавчої літератури про наше місто з найдавніших часів, ніде не зустрів навіть згадки про якісь серйозні міжнаціональні сутички, протистояння. Не було тут ніколи масових бійок, погромів, не лютувала ненависть, як це сьогодні можна побачити на вулицях і майданах Києва чи Львова між політичними опонентами. Правда, був чорний, жахливий липень 1941 р., коли гітлерівці влаштували масове знищення євреїв, але це ж були зайдиди, окупанти. Прикро лише, що їм допомагали поліцаї з місцевого населення. Однак це особливий випадок в історії міста, він не характерний для загалом спокійного і доброзичливого населення Тернополя, де завжди мирно співіснували представники різних національностей.

МІСТО СПОКОЮ І ДРУЖНІХ ЛЮДЕЙ

Справді, якби не розбійницькі напади бусурманів у XVI–XVIII століттях і не трагічні події, пов'язані з Першою та Другою світовими

війнами, то Тернопіль сміливо можна би назвати зразковим містом спокою й дружби людей різних вірувань і національностей. Ніколи поляки та євреї не заважали місцевим українцям, нап-

Колишня вул. Міцкевича (нині бульвар Т. Шевченка) – улюблене місце прогулянок тернополян різних національностей перед Другою світовою війною.

приклад, відзначати свої традиційні свята, справляти обряди чи вшановувати національних світочів і героїв. Ніхто й ніколи не пікетував, не блокував (як тепер прийнято) зібрань української громади. Міська влада не приймала яки-

хось рішень щодо обмеження національних запитів українців. Хіба що у міжвоєнний період польські власті почали закривати українські гімназії і переслідувати деякі громадські осередки, коли активізували свою роботу молодіжні ОУНівські організації.

Загалом же в місті панували національно-релігійна повага й терпимість, навіть деяке сприяння місцевих властей щодо задоволення потреб різних національних громад Тернополя. Ніхто не заперечував, скажімо, коли українці у 1914 році величаво відзначали сторіччя з дня народження Тараса Шевченка. В місті відбулися грандіозна маніфестація, інші масові заходи. Ніхто не заважав святкувати, навпаки – влада міста навіть в дечому сприяла. Про це докладно розповів по обласному радіо через півстоліття місцевий історик Ізидор Кордуба.

Інший яскравий приклад. Перед Першою світовою війною поряд із замком над ставом (тепер тут готель “Тернопіль”) виріс красивий палац, який називали Новим замком. Він став значним культурним осередком міста. Тут обладнали театральну залу на триста місць, аматори і професійні актори показували десятки вистав. У серпні 1906 р. в цій залі вперше у Тернополі демонстрували кінофільм. На рівні з іншими

громадськими організаціями міста проводила свої заходи в цьому приміщенні й українська громада. Не раз виступав перший у Галичині український професійний театр “Руської бесіди”. Також приїздив сюди корифей українського театру Марко Кропивницький. Співала тут і юна Соломія Крушельницька.

Ніхто не заздри́в і не заважав українцям Тернополя, коли з ініціати́ви й за допомогою великого мецената, духовного батька і видатного церковного діяча каноніка Володимира Громницького було спорудже́но найкращу в місті культурно-мистецьку будівлю товариства “Мишанське братство” (нині тут – обласна філармонія), де працювали читальня та бібліотека, проводили музичні вечори, театральні вистави, різні заходи для молоді. Тут показували високе мистецтво Лесь Курбас, Соломія Крушельницька, Марія Заньковецька, Михайло Старицький, свої безсмертні твори читав Іван Франко, співав легендарний хор “Боян”. Проте ніколи тут чи навіть поряд із будівлею не звучав ненависний голос якогось національного противника чи політичного опонента. Відповідно, українці теж шанували мову, культуру, традиції своїх сусідів.

ВУЛИЦІ Й. ЛЕЛЕВЕЛЯ ТА Г. КОЛЛОНТАЯ

Історія Тернополя дуже цікава численними іменами видатних постатей, чий прізвища було присвоєно вулицям міста. Більшість цих імен, зокрема, знаних поляків та євреїв, нині абсолютно нічого не говорять тернополянам. Та й майже всі такі вулиці зникли з мапи міста. Але ж була колись, наприклад, вулиця Лелевеля!

Хто він – Йоахі́м Лелевель, який жив у 1786–1861 рр., – найкраще знали учні державної семирічної школи імені Яна-Казимира, розташованої тоді на вул. Лелевеля (нині – вулиця Січових Стрільців), де навчавсь у 1937–1939 рр. і автор цих рядків. Сьогодні важко знайти історика чи краєзнавця, котрий пояснив би чітко, який стосунок мав до Тернополя знаменитий польський історик Йоахі́м Лелевель. Однак такий стосунок був і навіть доволі близький.

Цей видатний польський учений, педагог і політичний діяч у молоді роки жив на Кременеччині й так полюбив цей край, що марив ним усе подальше життя. Лелевеля вважають батьком польської історіографії. Найбільше цікавила його історія східних слов'ян, яку він широко висвітлив. Розкритикувавши вщент “Историю государства российского” Миколи Карамзіна, Й. Лелевель написав правду про події на землях, де народжувалася майбутня Українська держава, й гідно оцінив роль східних слов'ян у змаганнях за свою державність.

Дуже плідним у житті Й. Лелевеля був кре-

Гуго КОЛЛОНТАЙ

менецький період, коли вчений працював у тутешній гімназії та успішно займався наукою, уважно стежив за революційними подіями. Лелевелью приписують авторство відомого гасла “За нашу і вашу свободу!”, яке було на прапорах польських повстанців у 1831 р. Коли повстання зазнало поразки, він емігрував до Парижа. Де б не жив, Лелевель завжди з любов’ю згадував Кременець і взагалі тернопільський край. Наукові праці Йоахіма Лелевеля помітно вплинули на розвиток демократичних поглядів і визвольного руху в Україні. То чи варто було скасовувати в Тернополі вулицю його імені?

Подібне можна сказати і про іншу вулицю в центрі міста – імені Гуго Коллонтая, великого польського реформатора освіти на початку ХІХ століття. Правда, вулицю Коллонтая відновили, хоча й довелося її дещо “посунути”, бо стару, що простяглася від вул. Кн. Острозького до автовокзалу, забудували довжелезною багатоповерхівкою. Словом, справедливість перемогла. І хоча в Тернополі майже ніхто не знає, хто такий Гуго Коллонтай, і що вулиця на його честь була тут здавна, добре, що так сталося, бо цей світоч вартує того, щоб назавжди залишитися на мапі міста.

А тепер коротко про цю унікальну особистість. До війни Гуго Коллонтая однаково шанували, як поляки, так і українці. Передусім тому, що він – син тернопільської землі, народився у 1750 році в селі Великі Дедеркали, нині Шумського району, і, певна річ, ніколи не забував про це. Тернопілля може гордитися таким сином, котрий дослужився по честей і слави європейського рівня як видатний реформатор шкільництва, публіцист та громадський діяч.

Гуго Коллонтай здійснив справжню революцію в європейському шкільництві того часу, не лише реформував схоластичну освіту й науку, а й зробив їх світськими та прогресивними, усунув від викладання в університетах осіб духовних і дав дорогу молодим, освітченим і талановитим ученим. Домігся створення в університетах нових кафедр, астрономічних обсерваторій, ботанічних садів, фізичних та хімічних кабінетів, медичних клінік тощо. А це ж була лише друга половина ХVІІІ століття!

Свої прогресивні ідеї Гуго Коллонтай втілював і на рідній Кременеччині, створивши популярний Волинський ліцей. Розробив для нього тематику, зміст і методи навчання, добирав знаних професорів і готував підручники. Із жовтня 1805 р. заклад нового типу – Волинська вища гімназія у Кременці – завдяки зусиллям Г. Коллонтая почав діяти і став найбільшим освітнім та культурним центром Тернопільщини на наступні півтора століття. Тому й заслуговує він назавжди бути увічненим у назві однієї з вулиць міста.

ВШАНУВАЛИ УЛЮБЛЕНОГО ПИСЬМЕННИКА

Серед нових назв вулиць, що вперше з’явилися в Тернополі після проголошення Державної незалежності України, є й вулиця

ця Андрія Чайковського – автора численних історичних оповідань і повістей. І це дуже справедливо, бо постань цього майстра слова особлива в історії нашого краю.

Андрій ЧАЙКОВСЬКИЙ

Коли в грудні 1941 року в умовах німецько-нацистської окупації з дозволу міської управи “дистрикту Галичина”, тобто окупаційної влади Тернополя, вдалося відродити українську гімназію, виникло питання: за якими підручниками та програмами вчити дітей, зокрема, історії та літератури? Адже, проявивши таку ласку, окупанти все одно ретельно контролюватимуть зміст навчання. І педагоги вирішили мудро: через нестачу підручників спиратися в основному на незаангажовані твори письменників. Окрім класиків – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, використовувати творчість місцевих “лояльних” авторів – Богдана Лепкого, Романа Завадовича, Андрія Чайковського та інших. Наприклад, гімназисти-першокласники весь перший семестр читали, переказували, аналізували історичну повість Андрія Чайковського “На уходах”, писали вправи й перекази за цим твором, сповненим захоплюючих пригодницьких колізій і водночас глибоким патріотичним змістом – про подвиги козаків та козачат у битвах з бусурманами в далекому минулому, коли захищали рідну землю від татарських набігів. Повість “На уходах” незадовго перед цим була надрукована великим накладом, про автора її ще знали мало, хоча популярність його швидко зростала. Окупаційній владі й у голову не приходило, що історичні твори й Андрія Чайковського, й Богдана Лепкого виховують в українців непокору та незламність, розвивають у них національну свідомість, а це, врешті-решт, підніме їх на боротьбу проти будь-яких гнобителів.

У передвоєнні та окупаційні часи, коли українська молодь Тернополя та й усієї Галичини і Волині масово зачитувалася оповіданнями й повістями Андрія Чайковського, майже ніхто не знав, що його вже не стало. Незадовго до Другої світової війни він помер у Коломиї після тяжкої хвороби, так і не закінчивши однієї з найцікавіших своїх повістей, яку писав, уже прикований до ліжка недугою. Ще менше знали прихильники таланту прозаїка про те, що найвидатніші свої твори Андрій Чайковський написав у чарівному містечку Бережанах, де поселився в 1890 році, відкрив свою адвокатську канцелярію і майже три десятиліття поєднував тут благородну працю правника-захисника інтересів українських селян та ремісників із плідною літературною творчістю.

Він народивсь у травні 1857 року в місті Самборі, але саме тернопільська земля стала для нього найріднішою, найщасливішою, бо тут розцвів його літературний таланти, тут, у Бережанах, народилося й виростало семеро дітей А. Чайковського, тут визріли й лягли на папір захоплюючі, високохудожні історичні повісті й оповідання “За сестрою”, “На уходах”, “Сагайдачний”, “Козацька помста”, “Олексій Корнієнко”, “Полковник Кричевський”, “З татарської неволі” і десятки інших. Цими творами А. Чайковський навчав і нині вчить нас, як любити свій край, свій народ, усе рідне і як його захищати. Він воістину став світочем для кількох поколінь українців у ХХ столітті та й сьогодні повноправно належать до золоті плеяди майстрів історичного жанру в літературі.

“Захоплення козаччиною і любов до України, – зазначив Андрій Чайковський, – змусили мене заповнити прірву в нашій літературі історичними оповіданнями”. І він став одним із корифеїв цього жанру, проте цьому передували багаторічна підготовка до літературної роботи, глибоке вивчення історичних й архівних джерел. Його кумиром був Михайло Грушевський, праці якого з історії України найбільше вплинули на прозаїка. А ще важливу роль зіграло його приятелювання з Іваном Франком, котрий фактично увів Андрія Чайковського в літературу і став для нього взірцем самовідданої творчої праці.

Значним стимулом до чесного й правдивого відтворення історичного минулого українців став вихід тенденційного твору польського письменника Генрика Сенкевича “Вогнем і мечем”, котрий, на думку А. Чайковського, грубо зневажив український народ і фальшиво подав його історію; як тільки зміг познущався над нашою національною гідністю, ображав та оббріхував українську націю. І цей шовінізм треба було розтлумачити українській молоді. “Поки прочитав я “Вогнем і мечем”, – наголосив А. Чайковський, – то кільканадцять разів шпурляв книжкою об землю й зубами скреготів на безличного до нас автора... Нам конечно потреба щось такого на спаралізування тієї антиукраїнської отруї сенкевичівської”.

А. Чайковський таки значною мірою таки нейтралізував наклепницьку отруту, написавши низку блискучих історичних повістей, які прославили героїзм українців у боротьбі за свою незалежність і державність. Переконливість й аргументація А. Чайковського набагато сильніші. В цьому допомогла його серйозна професійна підготовка, адже він учився на філософському та юридичному факультетах Львівського університету, офіційно здобув звання оборонця в карних справах. Своє гостре бажання домогтися справедливості він так само наполегливо втілював і в адвокатській практиці, захищаючи переважно пригноблених, скривджених та обдурених селян, допомагаючи людям у біді.

Бережанський період життя А. Чайковського – унікальний за насиченістю і працездатністю. Адвокатська практика зробила письменни-

ка улюбленцем простого народу та громадських кіл. Блискучий промовець, знавець законів і глибокий психолог, він майже щоденно виступав на судових процесах, де в поєдинках з прокурорами самовіддано захищав інтереси несправедливо звинувачених людей. Селяни любовно називали його “хлопським адвокатом”. Їм подобалося, що він їздив селами, виступав на вічах, запросто поводився із селянами, часто давав їм безплатні юридичні поради, не цурався фізичної праці, любив садівництво, столярство... Тому й мав А. Чайковський багато клієнтів не лише з Бережанщини, а й із інших повітів Тернопілля.

Однак адвокатська справа потребувала великих зусиль, забирала дуже багато цінного часу, відривала від творчої роботи. В одному з листів до друзів він скарживсь: “У моїй письменницькій праці дуже мені перешкоджає моя праця адвокатська, що з неї мушу жити... Злазити щодня з Пегаса й сідати на процесову шкапу – це страшно томить і розриває душу на дві половини...” Проте без цієї важкої праці А. Чайковський не зміг би забезпечити матеріальне утримання численної сім’ї і навіть видавати власним коштом свої ж твори. Ніхто з тодішніх письменників не міг прожити з літературної праці.

Саме в цей складний, напружений період життя А. Чайковський написав найбільше творів, видав десятки книжок, регулярно публікувався у пресі. Така творча активність, поряд із повсякденною адвокатською роботою, викликає подив і захоплення. Про це відверто говорили Іван Франко, Осип Маковей, інші письменники та громадські діячі. За свою активність і проукраїнську позицію А. Чайковський не раз зазнавав переслідувань та утисків з боку влади. У 1929 році проти нього польські шовіністи навіть затіяли судовий процес, інкримінуючи йому порушення “публічного порядку”. А фактично йому мстили за чудову повість “До слави” – про життя і боротьбу славного запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Повість було конфісковано. Прокурор звинуватив письменника в тому, що А. Чайковський вихваляв дії “польського підданого” Сагайдачного проти Польщі, чим подавав приклад непокори владі, заохочував до заколоту.

На суді Андрій Чайковський захищався сам і довів усю безпідставність висловленого йому звинувачення. Письменника довелося виправдати. З гордо піднятою головою він прожив своє довге й нелегке життя, залишив нам безцінний літературний доробок, який нинішньому і майбутнім поколінням українців ще потрібно належно оцінити. А уславленого автора та мужнього патріота необхідно (передусім на Тернопіллі) пошанувати так, як він цього заслуговує. І добре, що є в обласному центрі вулиця його імені.

Початки економічного розвитку міста

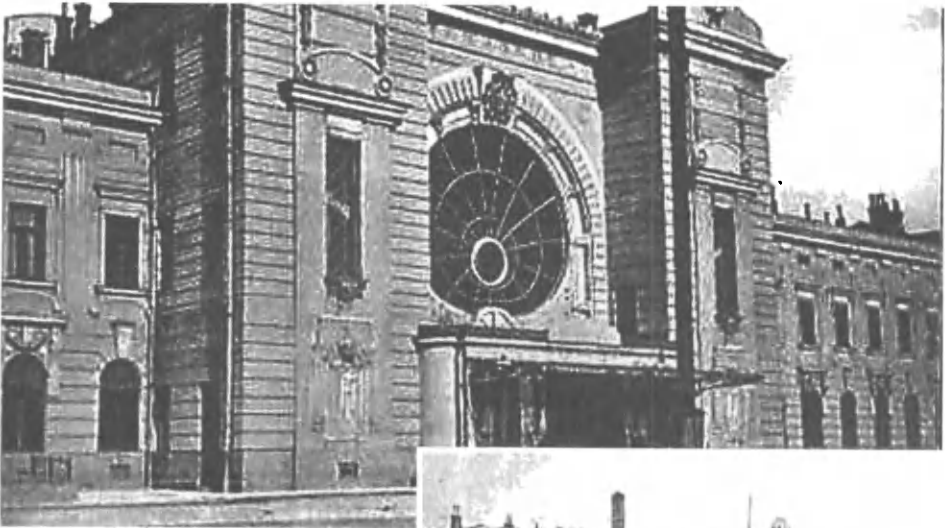
Півтора століття тому брудне, занедбане провінційне містечко Тернопіль почало робити перші скромні кроки економічного розвитку. Прокладали дороги, тротуари з'явилися, кам'яниці, майстерні, просторіші торгові заклади. Першими паростками промислового господарювання стали цегельня, млин, пивоварня та різня (забій худоби). А в серпні 1868 р. міська рада дала старт будівництву залізничної колії та двірця (вокзалу), що стало потужним імпульсом для економічного прогресу.

Однак планомірна і системна розбудова міста почалася лише в 90-ті роки XIX ст., коли бургомістрами були поляк Фелікс Погорецький, а слідом за ним українець Володимир Лучаківський. Розпочато будівництво мереж водогону і каналізації, доріг і мостів, навчальних закладів і шпиталю. З ініціативи В. Лучаківського, котрий був великим прихильником розвитку міської інфраструктури за європейськими взірцями, споруджено електростанцію та здійснено електрифікацію і телефонізацію Тернополя.

ПЕРШІ ТРАНСПОРТНІ АРТЕРІЇ

Початок XX століття став для міста періодом значних перетворень. Із введенням у дію залізниці господарське життя дещо перемістилось. Якщо до того часу центром його було старомістя навколо Старого і Нового замків, а також ринку, то тепер головні міські інституції розташовувалися ближче до залізничної станції, до вокзалу. Економічним штабом став магістрат. Розміщена в ньому міська рада розробила інвестиційний план, отримала позику в Чеському Ощадному банку – понад два мільйони крон і взялася за введення у дію ряду важливих для розвитку економіки міста об'єктів, серед яких було не тільки спорудження нової, потужнішої різні (бойні худоби) на Оболоні, що збереглася й донині, а й відкриття нової зручної лазні для міщан.

У травні 1905 р. в Тернополі започатковано міське транспортне сполучення: між містом і парком відпочинку у селі Великих Гаях почав курсувати перший омнібус – багатомісна кінна карета. Результатом пож-

Вхід до залізничного вокзалу і його загальний вигляд (довоєнні фото).

вавлення господарського життя стала й перша в місті рільнична виставка. А незабаром відкрили ще одну залізничну лінію – з Тернополя до Збаража.

Почало також діяти міжміське телефонне сполучення. Завдяки швидкому економічному розвитку населення міста у 1912 р. досягло 34-х тисяч осіб.

Перша світова війна пригальмувала господарське життя міста, але вже наприкінці 20-х років минулого століття, крім залізничного сполучення, з Тернополя почали курсувати міжміські автобуси, а від вокзалу – приватні легкові автомобілі-таксі. Були облаштовані дві перші бензозаправки. З ініціативи магістрату для міського господарства придбано перші вантажні автомашини. А згодом і легкові. Власниками перших у місті легкових автомобілів були бургомістр Тернополя Володимир Ленкевич і знаний лікар Богдан Свистун. Вантажні автомашини магістрат придбав за громадські кошти для пожежного і санітарного господарств міста.

Перша в Тернополі автостанція була розташована поблизу нинішнього центрального універмагу, а перші автобусні маршрути пролягли до Львова, Микулинців і Скалата. Звичайно, автобуси належали приватним підприємцям. Перша авторемонтна майстерня почала діяти на вул. Шептицьких, а на вул. Міцкевича (тепер – бульвар Т. Шевченка) – школа автоводіїв, яку, наприклад, у 1931 р. закінчили й одержали шоферські права 140 тернополян.

Розвивалися в місті не тільки транспортне господарство, а й інші галузі економіки, зокрема, дрібне промислове виробництво. Наприк-

Залізничний транспорт був у Тернополі дедалі популярнішим у довоєнні роки.

добрий збут високоякісної продукції, а завдяки цьому давала працю для більше ста українських робітників, що багато значило в часи довоєнного масового безробіття. Крім цього, прибуткове підприємство щедро фінансувало українські культурно-освітні організації Тернополя – “Просвіту”, “Рідну школу”, “Союз українок” та інші.

лад, широковідомою була тернопільська фабрика цигаркових папірців і туток (гільз для цигарок) “Калина”, що діяла на колишній вулиці Довгій, де в повоєнний час містилась обласна друкарня. Фабрика “Калина” належала українській кооперативі “Будучність” й виникла ще в 1910 році. Вона була єдиним такого роду підприємством у Галичині, швидко розвивалася, маючи

ЗАЛІЗНИЧНИЙ ВУЗОЛ

І все-таки головним годувальником для тернопільських робітників, число яких дедалі зростало, була залізниця. Почалося з того, що в грудні 1870 р. відкрито відрізок залізничної колії із Золочева до Тернополя, започатковано вантажні перевезення, зокрема збіжжя, з Галичини на захід. І лише в серпні 1871 р. відкрито пасажирські перевезення, правда, курсував лише один пасажирський поїзд до Львова й далі на захід. Згодом збудували колію до Підволочиська. Пожвавішала торгівля, виникли сприятливі умови для розвитку економіки Західного Поділля.

Перший залізничний вокзал у Тернополі збудовано у 1870 р.; вже через три роки його розширили, однак швидке зростання перевезень примусило восени 1903 р. розпочати будівництво нового просторого вокзалу в тогочасному модерному стилі. Проект новобудови розробило Міністерство залізниць у Відні. Новий вокзал мав чималий ресторан, зали очікування, зручні каси. У серпні 1906 р. вокзал у віденському стилі врочисто відкрили. Фронтон його прикрашало величезне дзеркальне вікно у вигляді кола, поверхня якого мала 65 квадратних метрів. На вокзалі діяли водогін і центральне опалення, була власна електровня.

Словом, Тернопіль от-

Знищений війною потужний паровий млин – одне з перших підприємств міста.

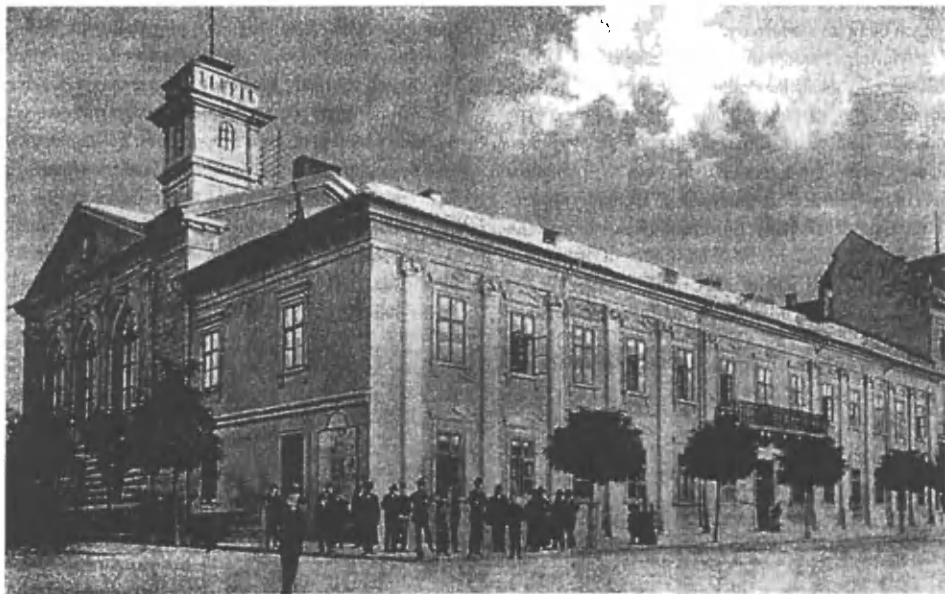
римав взірць тодішньої західної культури і нового способу життя. Згодом перон, увесь вокзал і прилеглі майдани освітили потужними дуговими електролампами на високих щоглах. Із таким комфортом вокзал проіснував до початку Другої світової війни, котра й укоротила йому віку. Сьогодні лише на старих поштових листівках можемо побачити, яким просторим і вигідним був вокзал, коли місто нараховувало 35–40 тисяч мешканців.

Багато цікавих подій і знаменитих людей бачив на своєму короткому віку колишній тернопільський залізничний вокзал. Наприклад, у вересні 1920 р., коли, прогнавши більшовиків, містом оволоділи польська піхота та кінні загони Симона Петлюри, штаб Головного отамана військ УНР розташувався у великому салоні вокзалу на другому поверсі.

Вокзал був свідком бурхливого довоєнного розвитку залізничного транспорту. Приміром, восени 1936 р. між Тернополем і Львовом почав регулярно курсувати перший швидкісний дизельний потяг, який за 105 хвилин долав відстань 120 кілометрів. Тернополяни цей поїзд називали гордо – “люкс-торпеда”. Одночасно почала розвиватися товарна станція, вирости залізничне депо і ремонтні майстерні, солідні складські приміщення. Все це разом сприяло швидкому економічному розвитку міста.

Завдяки швидкісному рухові поїздів на Тернопіллі почав енергійно розвиватися туризм. Щодня вокзал переповнював гомін численних туристичних груп із заходу. На привокзальному майдані пасажирів чекали кінні фіакри і перші автомобільні таксі.

На жаль, запеклі бої 1944 року стерли з лица землі неповторний, оригінальний тернопільський вокзал. Колись одна з найбільших бу-

Будівля Тернопільського магістрату сто років тому

дівель міста, залізничний вокзал (у ті роки галичани казали: “колійовий двірець”) постраждав чи не найбільше під час воєнного лихоліття. У боях навесні 1944 р., а ще більше через нічні бомбардування влітку, коли гітлерівські авіатори будь-що хотіли зупинити рух поїздів у львівському напрямку, вокзал і все навколо перетворили в суцільну руїну та попелище. Лише згадка залишилася від красивого “двірця”, який більше ста років тому вписав першу сторінку в історію технічного прогресу в Тернополі.

І лише у 1952 р. на його місці збудовано новий, але вже інший, без віденського шарму й архітектурних дивовиж. У наступні десятиріччя його кілька разів реконструювали, поліпшували, однак розбудоване місто, напевно, потребує вже кращого, просторішого залізничного вокзалу.

МІСЬКА РАТУША ЯК ГОСПОДАРСЬКИЙ ЦЕНТР

Своєрідним штабом економічного життя Тернополя у довоєнні часи була міська ратуша, або магістрат, як казали тоді городяни. Бачите його на фотографії внизу, виконаний з боку теперішнього Театрального майдану. Нині на його місці сквер – улюблене місце відпочинку і зустрічей тернопільців, чудовий зелений куточок з рідкісними породами дерев. І мало хто знає, що не одне століття – аж до Другої світової війни – стояла тут міська ратуша, в якій діяв “місцевий уряд”. Під час війни тут відбувалися жорстокі бої, внаслідок яких будинок було дощенту зруйновано.

Будівля центру міського самоуправління – магістрату стояла на перетині вулиць Міцкевича та Голуховського (нині – бульвару Т. Шевченка і вулиці В. Чорновола). Спочатку (перша половина ХІХ ст.) тут містилося поштове відомство, яке перевозило й пасажирів у багатомісних каретах. Однак з відкриттям у 1870 р. залізничної колії та вокзалу, а також після будівництва нової пошти це приміщення віддали під магістрат, що до того часу був розташований поруч із торговицею, поблизу сьогоденного майдану Волі.

Отже, з першого вересня 1872 р. Тернопільський магістрат містився в будинку, який бачимо на фото, – і аж до воєнних дій у березні–квітні 1944 р., коли перетворився на суцільне згарище й купу битої цегли. Цікаво, що в 1884 р. над будівлею магістрату спорудили вежу, яка служила спостережним пунктом пожежної охорони. Таким чином колишня “стара пошта” на десятиліття стала міською ратушею. І лише на початку ХХ ст., коли побудували Парафіяльний костел, пожежники перенесли свій пост на височенну вежу храму, з якої все місто було як на долоні.

Магістрат був органом міського самоврядування, який очолював виборний бургомістр. Уперше його обрали в Тернополі у 1866 р. У ратуші регулярно засідала виборна міська рада, яка складалась із 36-ти радних, тобто міських депутатів. Першу міську раду було обрано у березні

На майдані перед магістратом стояв пам'ятник польському поетові Адамові Міцкевичу

1867 р. До 1885 р. бургомістра і раду обирали на три роки, згодом – на шість. Міськрада, що була представницьким органом громади, обирала спеціальні комісії для вирішення різних питань життєдіяльності Тернополя.

Цікаво, що, крім бургомістра, його заступника і ще кількох урядовців, до особового складу магістрату належали міський будівничий та його помічник, лікар, ветеринар, інспектор поліції, начальник пожежної охорони, торговий інспектор, економіст та міські акушерки. При магістраті діяв міський архів, де зберігалися всі матеріали з історії Тернополя, але до наших днів нічого не збереглося, все згоріло під час боїв навесні 1944 року.

Ще характерна деталь: у розпорядженні магістрату були громадська власність, доходи від неї, а також податки, що складали міський бюджет. До компетенції міськради належали такі ділянки життя Тернополя, як стан доріг, освітлення вулиць, санітарія міста. Крім цього, магістрат опікувався освітою. Школи перебували на утриманні міської громади. Її власністю були електростанція, різня (бойня худоби), ринки, торговиця, а також деякі кам'яниці й навколишні землі. Однією з головних статей доходу міського бюджету стала видача дозволів на виробництво та продаж алкогольних напоїв. Завдяки турботі міського самоврядування у 1905 р. в Тернополі з'явилися на будинках таблички з назвами вулиць і номерами, а в 1906 р. у центрі міста розмістили поштові скриньки. У 1936 р. магістрат перейменували на міську управу, що стала головним диригентом розвитку економічного життя.

Феномен бургомістра Володимира Лучаківського

Десять років тому в Тернопільській міськраді відбулася приємна подія: з незвичним подарунком сюди завітав відомий у краї художник Богдан Ткачик. Митець приніс свою нову роботу – портрет знаменитого бургомістра Володимира Лучаківського. З нагоди вручення несподіваного і знакового подарунка влаштували невеликі урочистості, в яких взяли участь представники громадськості й почесний гість зі Львова, знаний письменник, науковець, перший дослідник діяльності В. Лучаківського Роман Горак.

Місто в ті дні якраз відзначало 165-річчя від дня народження легендарного першого бургомістра-українця Тернополя, і символічний подарунок заслуженого художника України Богдана Ткачика був вельми доречним. Вручаючи представникам міської влади щойно завершену картину – портрет Володимира Лучаківського, митець порадив помістити його на стіні в залі засідань міської ради, щоб образ великого українця, талановитого господарника і найпопулярнішого в історії міста очільника громади завжди нагадував депутатам і міському голові, як треба трудитися на благо всіх городян і як треба жити, щоб не забули тебе міщани та їхні нащадки.

– Хай відтепер наш незабутній бургомістр спостерігає зі стіни за роботою міської влади, – зазначив автор портрета, – чи гідно служить вона громаді Тернополя. Бо сам він був взірцем такого безкорисливого служіння.

*Портрет
В. Лучаківського
в залі засідань
міської ради*

ЯКИМ ЖЕ ВІН БУВ?

Нелегко змалювати словесний портрет цієї непересічної ділової людини, славетного городянина і бургомістра, великого працелюба, щирого патріота рідного міста та відмінного господаря, котрий

прекрасно розумів, яким шляхом треба розвивати міську інфраструктуру, щоби йти в ногу з усією європейською спільнотою на зламі двох, до краю напружених, століть – дев'ятнадцятого і двадцятого. В той складний час В. Лучаківський обрав для міста єдино правильний шлях – набуття всіх прикмет технічного розвитку і прогресу цивілізації.

Тому-то новий посадник провінційного й доволі відсталого Тернополя взявся за головне тоді: електрифікацію і телефонізацію міста, спорудження водогону і каналізаційних мереж, будівництво доріг, мостів, навчальних закладів тощо. Будучи людиною європейською, не раз відвідуючи Львів, Відень, Краків, В. Лучаківський бачив, як треба розвивати міську господарку, і мріяв прилучити Тернопіль до такого нового стилю життя. Про ці його мрії міщани неодноразово чули, коли ще він був радним та віце-бургомістром. Тож підтримка його з боку населення на виборах міського посадника була не випадковою.

Тоді, під кінець XIX століття, у Тернополі все було інакше. Було, звичайно, при владі й немало заможних людей, навіть багатіїв, однак домагалися високих посад переважно заради задоволення честолюбства або з інших немеркантильних міркувань. Багатонаціональна громада міста не давала себе дурити на виборах, кандидатів на міських радних та бургомістра люди надто добре знали, і політична агітація була б марною. У невеликому місті всі відмінно орієнтувалися, хто добрий, чесний господар та високопорядна людина. Та й обирали не якусь політичну силу, а конкретного міщанина, життя якого багато років було в усіх на очах.

Так і очолив у 1896 році громаду Тернополя, що складалася з євреїв, поляків, українців та представників інших національностей, звичайний місцевий українець, кмітливий господар, адвокат Володимир Лучаківський, котрий не мав розкішних квартир, дач, автомобілів-іномарок, якими володіє більшість нинішніх обранців, а скромно жив повсякденною працею і не прагнув багатства. Власне кажучи, він зовсім не хотів стати владою, проте міщани запропонували йому найвищу посаду, бо знали його ділові якості. І не треба було новому бургомістрові “віддячувати” комусь за те, що привів його до влади.

*Бургомістр
В. Лучаківський серед
радних
(депутатів)
міської ради*

*Будинок магістрату,
де розташовувалася
міська рада (зруйнований
під час війни,
нині тут сквер
на вул. Чорновола)*

Наївні та романтичні були ті часи в Тернополі, коли не правила ще всім корупція, а преспокійно вибирали мудрого й роботящого чоловіка, щоби дбав про розвиток міста і підвищення добробуту міщан. Таким і був В. Лучаківський. Тому й пам'ятають про нього понад сто років, його ім'я носить одна з вулиць, і воно назавжди вписане в історію Тернополя. А тепер подумайте: кого з тернопільських мерів останніх десятиріч із вдячністю згадують городяни і чи пам'ятатимуть через сто років? Хто з них керував і керує містом безкорисливо? Хто живе скромно, не збагачується, ходить містом тільки пішки, а не їздить іномаркою і через її віконце спостерігає за тим, як живеться його "шановному електоратові"? А головне – що доброго зробив не для себе, а для громади міста?

СИН ЗЕМЛІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ

Кожного разу, прямуючи до могил батьків на Микулинецькому цвинтарі, проходжу біля гробівця славетного тернополянина – першого у місті бургомістра-українця В. Лучаківського, і мимоволі спадає на думку: шкода, що мало хто з нинішніх городян знає, яка велична постать спочиває тут вічним сном. Він вийшов з гущі народу, народився 1838 року в родині скромного сільського священика. Коли почав ходити до школи, батько його, Дмитро Лучаківський, служив парохом у селі Довжанка, що поблизу Тернополя. Вчився Володимир у тернопільській гімназії, яку закінчив на "відмінно", потім студював на правничому факультеті Львівського університету, бо змалку мріяв стати адвокатом. Повернувся до Тернополя, де був єдиним на той час адвокатом-українцем, до якого могли з довірою і надією звертатися місцеві ремісники й селяни. Потім, у 1867 році, в Ягеллонському університеті (м. Краків), блискуче захистив докторську дисертацію, став доктором права.

*Місто в часи
бургомістра
В. Лучаківського*

Він був високоєрудованим юристом, міг зробити кар'єру у Львові, Відні чи іншому місті, але повернувся в рідні місця, бо був потрібний тут, бо хотів служити знедоленому, приниженому людові. Завдяки високій професійності та душевній щедрості став популярним серед місцевого населення – і не тільки серед українців, а й поляків, євреїв та інших міщан, чий інтереси захищав у судах. Рік за роком адвокат Лучаківський, українець (або, як тоді казали – русин), здобував авторитет і прихильність міської громади завдяки своїй винятковій чесності й доброзичливому ставленню до простих людей.

Тому цілком закономірним став факт, що він без нічиєї підтримки посів крісло бурго-

містра Тернополя. І до нього в місті було чимало здібних господарів, переважно поляків, котрі багато зробили для розбудови Тернополя, але посадник-українець здійснив за свою каденцію значно більше, бо був невтомним прихильником технічного прогресу і культурного розвитку. Однак чи не найбільше поваги заслужив тим, що був бургомістром тернополян усіх національностей, зміцнював між ними приязні стосунки, хоча й завжди з гордістю підкреслював, що є українцем і служить своєму народові.

Унікальною є його постать в історії Тернополя. Якими ж то винятковими здібностями і моральними якостями мав володіти українець, щоб стати посадником, коли переважну більшість населення міста і депутатського корпусу міської ради становили євреї та поляки! Та він уже був відомим народним правником, і люди добре знали, на що він спроможний. Отож у 58 років, маючи чималий життєвський досвід і принципові моральні засади, став Володимир Лучаківський батьком міста і був ним 7 років – з 1896 до 1903-го.

ДЛЯ БЛАГА МІЩАН

Він був воістину сином цієї землі, справжнім її патріотом, і тому всі сили віддавав розвитку міста й для блага громади. Про це багато написано у виданнях тих років, зокрема, про економічні перетворення, розпочаті з ініціативи влади Тернополя, яку очолював бургомістр-українець. Наприклад, у 1897 році він уклав угоди з фірмами Відня та Будапешта про будівництво у Тернополі електростанції і запровадження в місті електричного освітлення. До того часу вулиці десятки років освітлювали нафтовими лампами на стовпах.

То був перший видатний успіх мера В. Лучаківського, коли на вулицях встановили близько трьохсот великих і малих електросвітильників. Дуже скромні кошти мала для такого нововведення міська скарбниця, але бургомістр так покерував, що лише на 20 відсотків дорожчим виявилось електроосвітлення від неефективного та небезпечного нафтового. Значні роботи довелося виконати на вулицях міста, але вже на початку лютого 1901 року комісія з Відня прийняла першу міську електромережу, а 15 лютого (про це як сенсацію повідомляли газети Галичини та всієї Австро-Угорщини) на вулицях старовинного Тернополя запалали електричні лампи.

Електрика й далі “рушила” містом. Першим громадським приміщенням, де засяяли електровогні, був популярний на той час танцювальний зал “Сокола” (де нині розташований “Кінопалац” на вул. І. Франка). Лише після цього електрифікували будинок міської ради, готелі, ресторани, житлові будівлі. І взагалі за бургомістра В. Лучаківського 30-ти-

В. Лучаківський

сячне місто почало швидко розвиватися в усіх сферах. Приступили до будівництва міської каналізації. Перший етап робіт розгорнувся на вулицях Руській та Микулинецькій (тепер – вул. Кн. Острозького).

У 1901 році делегація тернополян на чолі з бургомістром вирушила до австрійської столиці Відня домагатися фінансування на розбудову залізничного вокзалу і колії до Збаража та Бережан, а також на будівництво цукроварні, бо в навколишніх селах дедалі більше вирощували солодких коренів. Це могло значно оживити економіку міста.

Щоб здешевити затрати на опалення домівок і громадських споруд, у 1902 році почали розробляти поклади торфу на околицях міста, передовсім на Оболоні. Магістрат з ініціативи В. Лучаківського вирішив створити парк відпочинку для городян, відкрити в ньому “Літній театр”. Місто поступово змінювало своє обличчя: на місцях, де стояли старі халупи, повсюди починали будувати кам’яниці. У 1903 році “народилася” нова гарна вулиця – Пасаж Адлера (нині вул. Кульчицької). У нове приміщення перейшла українська гімназія. На вимогу міщан і за поданням бургомістра міська рада вирішила назвати ряд вулиць іменами видатних людей.

Володимир Лучаківський виріс на цій землі, всім серцем хотів прислужитись їй, своїй нації, тому на посаді бургомістра працював як добровільний каторжанин. Це він особисто ініціював спорудження в місті водогону. Слідом за електрифікацією взявся за телефонізацію. Перші телефонні апарати були сенсацією в місті, телефонна станція розросталася. А він уже виношував нові задуми, поряд із щоденною напруженою адміністративною працею, просвітницькою роботою писав ночами літературні твори, перекладав з інших мов художні твори. Це був воістину великий трудівник і патріот міста. Але за успішне життя розплачувався здоров’ям. Тому й лише сім років пощастило бути посадником. Сто десять років тому, 9 квітня 1903-го, серце добровільного каторжанина зупинилося.

ПРО ВЛАСНІ СТАТКИ НЕ ДБАВ

Будучи посадником Тернополя, В. Лучаківський не нажив статків. Та й не думав ніколи про багатство, бо для нього найбільшим багатством були корисне й змістовне життя, жертвна праця для громади. Він був ідеальним українцем, яких хотілося б нині мати побільше. І, напевно, життя наше тоді стало б іншим. Мимоволі спадають на думку дивні метаморфози, які відбуваються з багатьма українцями у час нинішнього дикого капіталізму. Таке враження, що люди подуріли від жадоби грошей, від гонитви за багатством. Навіть ті, хто на хвилі національного патріотизму доривається до влади – чи то на місцевому рівні, чи там, на вершині, – раптом швидко змінюються, стають зовсім іншими. І вже майже кожен багатий, недоторканий – політика, бізнес, великі гроші, іномарки, мастки, корупція, словом, прикмети теперішньої влади.

*Міський годинник,
встановлений з ініціа-
тиви В. Лучаківського*

На щастя, іншими були українські патріоти кінця XIX століття, як, приміром, той таки В. Лучаківський. У спогадах сучасники охарактеризували його як людину хоч і цілеспрямовану та багатогранну, але абсолютно безкорисливу й жертовну, котра щиро прагнула прислужитися своєму знедоленому народові. Він був єдиним у Тернополі адвокатом-українцем, до нього десятками йшли селяни, щоб захистив їхні права, майнові інтереси. І В. Лучаківський міг тоді дерти з них три шкіри за судові процеси, але цим не скористався. Спілкувався з ними, як з рівними, у бесідах розпитував про звичаї, традиції, записував приповідки, загадки, народні пісні, бо поважав і любив цих людей, як рідних. І так ставився до всіх.

СЛУХАВ ГОЛОС ГРОМАДИ

Те, що в березні 1896 року В. Лучаківського одностайно обрали бургомістром Тернополя (наперекір усім передбаченням), стало справжньою сенсацією у тодішньому політичному житті Галичини. Переміг поміркований прагматик, який виділявся не лише освіченістю і високою моральністю, а й звичайною людською добротою та безкорисливістю, чого так бракує, до речі, нинішнім можновладцям – місцевим і столичним. Володимира Лучаківського знали в місті як особистість вельми доступну і чуйну до потреб кожного, шанували за щирі товариськість і жертовність в ім'я інтересів громади. Завдяки багаторічній адвокатській практиці, він, як ніхто, вмів вислухати людину, відчутти її болі та біди. Тому-то на виборах міського посадника це була постать найбільш компромісна та об'єднавча.

Цікава деталь, яка підтверджує, що В. Лучаківський справді прислухався до голосу, до запитів простих городян. На передвиборних зустрічах вони висловили побажання встановити в центрі міста великий годинник, котрий точно показував би час. Адже ручні чи кишенькові годинники тоді мали лише окремі заможні міщани. І він виконав прохання виборців: першою справою, яку зробив новий посадник міста, було встановлення у сквері на центральній вулиці Міцкевича, на високому металевому стовпі, великого годинника з тристороннім циферблатом, що його ввечері освітлювали ліхтарі на стовпах. Дрібниця, скаже дехто, але ж яка багатозначна! Служив цей годинник людям до весни 1944 року, коли під час боїв за місто бомба чи снаряд розтрощили його. І дуже мудро зробила теперішня міська влада, відродивши годинник як пам'ять про незабутнього бургомистра.

*Володимир Лучаківський під час зустрічі
активістів міської “Просвіти”*

Про великі й малі добрі справи першого посадника-українця можна цікаво та багато говорити. Часто ці справи починалися з підказок звичайних міщан. Вони, приміром, порадили побудувати залізничний міст через колію на Смиковецькій дорозі, перед рогаткою, на місці колійної рампи, яка надто стримувала вуличний рух у бік нинішнього стадіону. Мабуть, ніхто з тернополян, ідучи чи їдучи зараз мостом біля політехнічного університету, і не здогадується, що побудовано міст у 1898 р. завдяки В. Лучаківському. І таких ініціатив було десятки.

Скажімо, здійснюючи свою мрію розбудувати Тернопіль у європейському стилі, В. Лучаківський основну увагу зосередив на пожвавленні економічного життя і поліпшенні побутових умов городян. Було розроблено, зокрема, детальний план розвитку міської каналізації на тривалу перспективу. План здійснювали рік за роком наполегливо й невпинно. Між іншим, оригінал цього плану, датований 1901 роком, зберігся в обласному держархіві.

За підтримки австрійського уряду бургомістр зумів почати розбудову місцевої залізниці у напрямках на Збараж і Галич, що значно прискорило розвиток міської економіки, пожвавішала торгівля збіжжям, худобою та іншою сільгосппродукцією. В Тернополі запрацювали нові підприємства, гуртовні, крамниці, активізувалося будівництво – господарське і житлове. Все це поступово допомогло розв’язати проблему безробіття, особливо ж, коли розпочали видобування дешевого місцевого палива – торфу, величезна кількість якого залягала на південній околиці міста – Оболоні – й далі вздовж ріки на глибині 2–4 метри.

Одночасно з успішним вирішенням економічних питань (а з інвестиціями не було жодних проблем, бургомістр умів переконати купців, фабрикантів та інших багатіїв, що вкладати гроші в розвиток міської господарки – вигідно) В. Лучаківський паралельно постійну увагу приділяв освіті та культурі. Він, зокрема, причетний до спорудження та відкриття приміщення Вищої реальної школи (нині тут гімназія ім. І.

Франка). Цей будинок звели за кошти міської громади, і 16 вересня 1901 року відбулося його урочисте освячення.

Найбільша заслуга наполегливого бургомістра і в тому, що в Тернополі народилася українська гімназія, незважаючи на спротив радних-поляків і чиновників магістрату. Володимирові Лучаківському навіть довелося виступити на засіданні шкільної комісії крайового сейму у Львові й переконати високих достойників, що українська державна гімназія в місті вкрай необхідна, і її було відкрито 15 жовтня 1898 року.

І ще одну важливу проблему вдалося розв'язати енергійному бургомістрові – довести до завершення міський довгобуд – шпиталь, якого десятиріччями чекала громада. Його, нарешті, ввели в дію, і він донині служить тернополянам як лікарня швидкої допомоги. Однак чи не найбільшою гордістю В. Лучаківського було зведення просторої будівлі “Міщанського братства” з великою глядацькою залою, сценою і приміщеннями для бібліотеки та музичних занять. Ця споруда (тепер тут розташована обласна філармонія) на довгі роки стала центром українства в Тернополі й базою для культурного розвитку міщан.

ВІН ГОРДО НАЗИВАВ СЕБЕ УКРАЇНЦЕМ

Дослідники життєпису бургомістра-українця відзначають ще одну його заслугу: Володимир Лучаківський активно сприяв відродженню національної свідомості серед міщан-українців, пробудженню волі до боротьби за власну державну незалежність. У той час національна свідомість українців була низькою, багато родин ополячилися, занепадала мова. І тут раптом В. Лучаківський на засіданнях громадської ради міста вперше почав виступати українською мовою! Як бургомістр усіляко сприяв діяльності українських інституцій Тернополя.

Дуже важлива ще одна грань діяльності бургомістра: він постійно пам'ятав, що просвітницька робота в місті не менш важлива, ніж господарська. Тривалий час, ще до того, як став посадником, В. Лучаківський був головою тернопільської філії товариства “Просвіта”. Він створив український аматорський театр, для якого переклав з німецької та польської мов близько двадцяти п'єс, що стали згодом основним репертуаром українських театрів Галичини.

*Дружина
В. Лучаківського –
Амалія*

За сприяння В. Лучаківського у Тернополі почала енергійніше розвиватися культура. Частіше відбувалися велелюдні концерти української пісні та музики. На них з'їжджалося багато людей із околиць міста. На одному з таких концертів з нагоди ювілею Тараса Шевченка вперше виступила тоді ще малові-

дома Соломія Крушельницька. А згодом на ювілейному концерті міського “Товариства приятелів музики” В. Лучаківський навіть співав разом із С. Крушельницькою. Міська рада влаштувала великі етнографічні виставки, одну з яких відвідав наступник австрійського престолу архикнязь Рудольф. Серед журналістів, які висвітлювали цю подію, був представник газети “Кур’єр львівський” Іван Франко, котрий ще до того часто спілкувався з В. Лучаківським і високо цінував його громадсько-просвітницьку діяльність.

*Син бургомістра –
Тадей*

Як не дивно, але в ті далекі часи тернопільські міщани щиро поважали владу, вдячні були за наполегливі зусилля поліпшити життя. Це підтверджують публікації тих літ, особливо схвально йшлося про заслуги В. Лучаківського. З позицій сьогодення він може здатися диваком, бо не крав, не прагнув збагатитися, маючи владу в місті. Це був українець, який дбав про честь нації і мав власну гідність. Йому, як і міським депутатам, і в голову не прийшло би хапати якісь земельні ділянки, перерозподіляти власність, щоб заволодіти ринками, крамницями. Вони були інші – люди честі й совісті, котрі зважали на думку городян і боялися брати гріх на душу.

Інша річ сьогодні, коли деякі урядовці й народні обранці частенько не соромляться на очах громади займатися рейдерством чи лобювати інтереси хапуг. Тернополяни добре знають, як дістаються владоможцям чи наближеним до них дорогі автомобілі, розкішні квартири, палачики за містом, за які кошти гучно гуляють у ресторанах з опівнічним феєрверком і “відпочивають” у саунах із приємним товариством. І думаєш: чи міг би собі дозволити таке високomorальний урядовець і християнин В. Лучаківський, котрий навіть власним фіакром не їздив містом, а ходив пішки. Бо що подумують люди: де взяв гроші?

ВРЯТУВАВ ІВАНА ФРАНКА

На жаль, жодні принципи і моральні засади, якими керувався проїнятий християнськими чеснотами бургомістр-українець, мабуть, нікого зараз не переконують. Шкода... Боюся, що епоха В. Лучаківського і подібних до нього відійшла в минуле безповоротно. Таку думку підкавав мені кілька років тому, даючи інтерв’ю, відомий львівський письменник і науковець Роман Горак, котрий першим почав досліджувати унікальне життя та громадсько-політичну і просвітницьку діяльність легендарного посадника в Тернополі.

Талановитий літератор Р. Горак розповів тоді мені низку невідомих фактів із життя В. Лучаківського, що свідчать про його рідкісну безкорисливість, справжнє благородство і національну гідність. Зокрема, як він усюди підкреслював, що він українець, як рятував від в'язниці Великого Каменяра.

– Ця людина, – сказав Р. Горак про В. Лучаківського, – гордо називала себе українцем. То був єдиний у ті часи в Галичині бургомістр-українець, що в умовах австро-угорського гноблення не боюся виступати українською мовою на велелюдних зібраннях. Неординарний громадський діяч, талановитий правник Володимир Лучаківський сміливо відгукнувся на прохання Івана Франка, коли той попросив захистити його від чергового запроторення до тюрми. А міг тоді Франко безпідставно отримати три роки ув'язнення. І без допомоги Лучаківського письменник не впорався б з нападами високотитулованих недругів. Украй бракує нам сьогодні таких гідних і чесних провідників нації, як тернополянин Володимир Лучаківський...

ЧИ БУВ ВІН ЩАСЛИВИМ?

Справді, чи отримував В. Лучаківський радість і задоволення від свого, по вінця наповненого і щертю напруженого, життя? Тут слід врахувати істотну деталь характеру цієї талановитої і багатогранної особистості: бургомістр був людиною з підвищеним почуттям обов'язку і винятково високою відповідальністю перед громадою, котра довірила йому керувати містом. Віддавав себе сповна справам громади. А чи був від цього щасливим?

Напевно, так. Бо сучасники оповідали потім, що В. Лучаківський безмежно радів і тишився, коли успішно завершував якусь чергову корисну справу. Наприклад, коли здавали в експлуатацію електростанцію, то, як згадують очевидці, радів, мов дитина, що місто, нарешті, матиме електричне світло. Так само сяяв від задоволення, коли вдалося на прохання міщан упорядкувати територію навколо річки Рудки, що пливла смердючим каналом уздовж вулиці Сінкевича (тепер вул. Крушельницької) і завдавала неприємностей навколишнім мешканцям. А коли вдягли річку в бетон, засадили береги деревами, створивши обабіч алеї, всі зітхнули. Разом з іншими тернопільцями щиро радів і бургомістр.

Підсумовуючи, варто зазначити, що В. Лучаківський, ставши бургомістром,

*Гробівець
В. Лучаківського
на Микулинецькому
цвинтарі
у Тернополі*

не збагачувався за рахунок своїх співгромадян, а жертовно працював для міщан, для блага всього міста. І саме в цьому полягало його найбільше щастя у житті. А ще він був щасливим у родинному житті. Більшість городян добре знала й шанувала подружжя Амалію і Володимира Лучаківських. Дружина бургомістра Амалія, дочка священика, походила зі знатного роду Громницьких – красуня, освічена, елегантна, чудова співбесідниця і господиня, вміла зачарувати й об'єднати навколо себе людей та була бажаною у кожному товаристві. На всіх імпрезах голова міста з'являвся обов'язково з коханою дружиною, і ця пара завжди була душею зібрання.

Пишалося подружжя і сином Тадеєм, вихованцем тернопільської гімназії, котрий теж, як і батько, обрав фах правника й шлях вірного служіння народові. Тадей займав високе становище радника придворної цісарської канцелярії у Відні. Після Першої світової війни Тадей Лучаківський повернувся з Відня до Львова, де прославився тим, що створив унікальний музей.

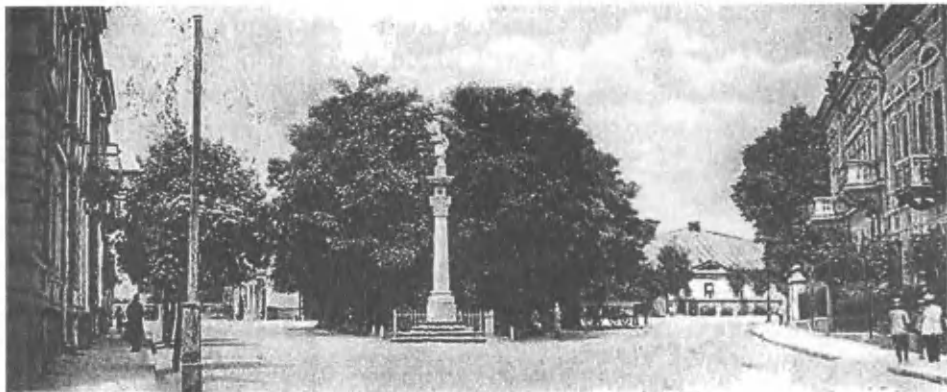
Чи багато знайдеться нині подібних до В. Лучаківського? Це ж якою треба було бути яскравою і безкорисливою особистістю, щоб честолюбиві поляки і палкі захисники своїх інтересів євреї, котрих тоді проживало в Тернополі вдвічі-втричі більше, ніж українців, проголосували саме за українця, незважаючи на сильну політичну конкуренцію. А тепер задумаймося на мить: чи схожі наші нинішні народні обранці на безкорисливого українця В. Лучаківського? Подивіться на себе збоку, панове владоможці: чи гідні ви бути при владі, якщо не такі, як незабутній бургомістр Володимир Лучаківський?

Свята Текля — покровителька Тернополя

У давнину існувала традиція: кожне місто хотіло мати свого святого – покровителя чи покровительку. Мав захисника і Тернопіль. З ініціативи отців Єзуїтів у 1882 році в скверику, що починався на перетині нинішніх вулиць Камінної, Юліана Опільського та Степана Качали і тягнувся по Верхній Панській вулиці (нині – бульвар Т. Шевченка), встановили високу корінфську колону з білого мармуру, а на ній – “фігуру” святої Теклі, яка стала опікункою міста і його жителів. З того часу й скверик почали називати іменем святої Теклі.

МІСТО МАЛО ЗАХИСНИКА

Хто ж була ця легендарна жінка? Свята Текля народилась у багатій язичницькій родині, що походила з Іконії у Малій Азії. Була надзвичайно вродливою, розумною і красномовною. До Христової віри навернулася під впливом проповіді апостола Павла. Після хрещення присвятила своє дівоцтво Господеві. Згодом була ув’язнена, витерпіла чимало мук, після яких залишилась, однак, неушкодженою. Коли поганський суддя випустив Теклю на волю, страдниця оселилася в горах

*Так виглядав пам'ятник святій Теклі
у Тернополі сто років тому*

Селевкії і там у молитві й пості дожила до 90 років. Церква величає Теклю як “первомученицю й рівноапостольну”.

Щоб осягнути значимість описаної вище події для населення Тернополя, варто хоча б дещо сказати про його тодішній склад і високий ступінь релігійності. В місті домінувала християнська мораль, яка пронизувала все громадське і приватне життя. Деяку перевагу мали католицькі звичаї і традиції, однак тут поважали всі віровчення і свято ставилися до всіх храмів. А їх, як я вже зазначав, у Тернополі було порівну – три костели у поляків, три церкви в українців і три синагоги в євреїв. Так склалося протягом століть, хоча й за кількістю в місті переважали поляки та євреї. Якщо у селах навколо Тернополя перед війною проживали в основному українці, то в місті, наприклад, у 1938 р., було приблизно по 15 тисяч євреїв і поляків, а українців – менше 8 тисяч.

Незважаючи на це, городяни шанобливо ставилися до кожного храму, до кожної релігії, і встановлення пам’ятника на честь покровительки міста святої Теклі населення зустріло радісно та схвально, хоча й ініціювала його польська громада.

ОПІКУН УБОГИХ

Довкола майданчика, де стояла свята Текля, додатково посадили дерева, кущі, квіти, обгородили скверик парканчиком; біля статуї спорудили міську криницю, що мала дуже чисту і смачну воду. Побутовали навіть висловлювання: “напився води від святої Теклі” або “принесіть води від святої Теклі”. Місце стало легендарним ще й тому, що тут кожен день молився на колінах популярний у Тернополі ксьондз-єзуїт Антон, котрого міщани вважали теж майже святим за побожність і безкорисливість.

Цей унікальний священик був неофіційним опікуном міської бідноти, рятував її від голоду і холоду, збирав для бідних та знедолених харчі й одяг, ходячи від хати й до хати. Тільки-но отець Антон з’являвся на чиємусь подвір’ї, господар одразу ж виносив їжу, дрова чи одяг для бідних. Люди йшли до “фігури” святої Теклі подивитись, як легендарний ксьондз молиться біля підніжжя статуї за благополуччя городян. Безкорисливий, тихий, лагідний отець був символом благочестя і високої моральності.

*Свята Текля –
покровителька Терно-
поля (зображення
святої Теклі в одному
з церковних старо-
друків)*

УЛЮБЛЕНЕЦЬ МІСЬКОЇ ГРОМАДИ

Звідки взявся у Тернополі цей незвичний священик – отець Антон, котрий добровільно опікувався місцем, де стояла “фігура” святої Теклі, а взагалі – присвятив своє життя служінню вбогим, хворим, немічним, калікам?

*Могила отця
Антонна на
Микулинецькому
цвинтарі*

Родом він був з Лемківщини, з містечка Горлиці. Мешкав у Львові, у Самборі закінчив гімназію. Перед тим, як прибути до Тернополя у 1875 р., навчався в Академії мистецтв у Мюнхені, був успішним художником, брав участь у революційних подіях, що потрясли Австрійську імперію. Але розчарувався у принадах цього світу, залишив світське життя і приєднався до отців-езуїтів. Кілька років провів на острові Мадагаскар серед прокажених, полегшуючи їхню долю. Потім закінчив теологічні студії, духовну семінарію у Перемишлі, став священиком, низку років жив у монастирі отців-езуїтів.

Відрікшись від кар’єри художника, сенсом свого життя обрав служіння знедоленим та бідним. Був талановитий і міг стати багатим, бо до нього навіть у монастир приїздили з проханням намалювати портрет австрійського Намісника всієї Галичини. Але отець Антон, урешті-решт, обрав Тернопіль, щоб стати опікуном убогих та голодних і найвищим моральним авторитетом для міщан у ХІХ столітті. Був кумиром бідноти, яку навчав, сповідав, приносив сюди, до підніжжя пам’ятника святій Теклі-Мучениці дрова, картоплю, хліб, а інколи й гроші; як міг, рятував нещасних.

Десятки років отець Антон опікувався пам’ятником, біля якого щовечора молився, спорудив чотирикутну металеву огорожу. Та й площу навколо почали називати іменем святої. А скільки днів і ночей провів біля важкохворих у міській лікарні! Коли ж і сам на схилі літ важко занедужав, усе місто гірко сумувало. Його поховали на Микулинецькому цвинтарі, на могилі височіє пам’ятник, споруджений на кошти і багатих, і бідних, на якому вирізьблені слова: “Опікунові убогих – отцеві Антону – вдячні тернополяни”.

ВІЙНИ ЇХ ЗРУЙНУВАЛИ

Майданчик і скверик, де стояла свята Текля, були початком головної вулиці міста, що з 1890 року носила ім’я славетного польського поета Адама Міцкевича. Трохи далі від цього місця спорудили згодом ще одну міську криницю, яку гарно оздобили і поруч встановили статую Гері. Це було вже у 1913 році, незадовго до Першої світової війни. Треба сказати, що обидві світові війни, жертвами яких стали і статуя святої Теклі, й споруджений неподалік пам’ят-

ник Адамові Міцкевичу, позбавили це місце величчї й святості. Надалі йому просто не щастило. У повоєнний час спочатку встановили тут пам'ятник тирану Йосипові Сталіну, а після його смерті – погруддя Карла Маркса.

Та настали інші часи, відродилась Українська державність, і нині в центрі скверика стоїть на постаменті погруддя борця за незалежність України, нашого земляка Ярослава Стецька, а вулиці повернули ім'я Тараса Шевченка, яке вона мала ще у 1918 році.

ВІДРОДИТИ ВТРАЧЕНЕ

Мало хто з нинішнього покоління тернопільців знає, що вулиця, яка починалася майданчиком та “фігурою” святої Теклі-покровительки міста, має дуже цікаву історію і колись була головним місцем прогулянок. Одні називали її “корзо”, інші – “стометрівкою”. Обабіч вулиці, що багато десятиріч офіційно носила ім'я Адама Міцкевича, а в народі називалася “Панською”, височіли державні й громадські будівлі, магістрат, готелі з ресторанами, кінотеатри. На перших поверхах розташовувалися численні офіси і крамниці.

Навпроти статуї святої Теклі, на початку вулиці, стояла велика п'ятиповерхова будівля вчительської семінарії імені Генрика Сенкевича (нині тут розташувалися деякі управління міської ради та ряд інших установ, організацій), а далі – будинок “Українського банку” з красивим архітектурним оздобленням. Під час гітлерівської окупації тут була українська гімназія, а вулиця називалася Дойчештрассе. Навесні 1944 р. обидві наріжні споруди зазнали нищівних руйнувань, однак після війни їх відродили і розташували тут обласні компартійні органи. Вулиці спочатку дали ім'я Сталіна, потім – Карла Маркса.

Пам'ятник свякій Теклі перед Другою світовою війною

Місце, де колись височів пам'ятник свякій Теклі, на нинішньому бульварі Тараса Шевченка

На жаль, не вдалося підняти з руїн іншу знану будівлю цієї вулиці – міську ратушу, що простяглася від сучасної вул. В.Чорновола аж до готелю “Україна” (до війни – готель “Подільський”). Так само загинуло в полум’ї війни і багато інших споруд цієї найкращої – “Панської” – вулиці міста. Лише на старих світлинах можна помилуватись їхньою чудовою архітектурою і вкотре пошкодувати за втраченим довоєнним Тернополем.

Втрачено, правда, не лише це. То чому б не відновити образ святої Теклі на постаменті? Ще важливіше відродити високі традиції добра, милосердя та співчуття до вбогих, хворих, нещасних. Дуже шкода, що наш егоїстичний, черствий і безжалісний час дикого капіталізму притупив у людських душах благородні почуття. Натомість панує (та ще й як!) культ наживи, здирництва, грошоловства, жадоби до збагачення будь-якою ціною. Заможних нині більше, ніж колись. І яких! Але мало хто з них поспішає поділитися нажитим (а часто і награваним) з бідними. Складно було б сьогодні отцеві Антону допомагати вбогим. Тому актуальним і доречним вважаємо відродження у Тернополі пам’ятника нашій святій покровительці, а ще більше – традицій співчуття і милосердя. Та кому це сьогодні в голові?!

Найвеличніший храм українства міста

Небагато будівель Тернополя вистояло у війнах та лихоліттях ХХ століття, зберегло хоча б в основному свій первісний вигляд. Серед них чи не найбільше пощастило унікальній історичній споруді нинішньої обласної філармонії, яку заслужено можна назвати найвеличнішим храмом українства в нашому місті, головним громадським центром, де виховували високу моральність і патріотизм. Торік виповнилося 110 років з часу побудови та відкриття цього легендарного культурно-просвітницького закладу української громади міста. Гадаю, що варто ознайомити читачів з цим величним осередком духовності й національно-патріотичного виховання городян.

...Коли я був хлопчиною, батько часто брав мене із собою на театральні вистави, концерти й інші культурно-мистецькі заходи в приміщенні довоєнного “Міщанського братства”, домівкою якого була теперішня філармонія. Кожен похід до цього просторого і затишного будинку на вул. Кн. Острозького став для мене великим святом. Це було особливе місце для тих, хто вважав себе українцем і прагнув прислужитися відродженню своєї державності.

Восени 1935 року тут уперше пощастило мені

*Будинок “Міщанського братства”
сто років тому*

побувати на виставі єдиного тоді в Західній Україні українського лялькового театру, що приїхав зі Львова. Це був особливий театр – не стільки для дітей, як для дорослих, і він запам'ятовувався на все життя. Велику роль у прищепленні найвищих людських цінностей відігравали тоді й популярна бібліотека та читальня “Міщанського братства”, які були справжнім храмом просвітницької роботи. Неможливо переоцінити значення цієї святині українства, що виховала в місті кілька поколінь патріотів.

СВЯТИНЮ СТВОРИЛА ГРОМАДА

А почалося все у далекі 80-ті роки XIX ст., коли в Тернополі започаткувалися міщанські, висловлюючись сучасною мовою, культурологічні організації для захисту української національної ідентичності від асиміляції. Спочатку був чоловічий міщанський хор під орудою Івана Чубатого. При хоровому колективі утворився аматорський драматичний гурток. Це привернуло увагу місцевої української інтелігенції, і незабаром виникло товариство “Міщанське братство” (за тодішнім правописом – “братства”), яке у 1890 р. виробило свій статут і оформило його юридично. Почали влаштовувати музично-вокальні вечорниці, театральні вистави, різні забави. Головною метою товариства було виховання молоді в національно-патріотичному дусі.

На перших загальних зборах міщан-українців Тернополя у 1891 р. утворили правління товариства, яке очолили знані в Тернополі ремісники та діячі освіти, церкви – Андрій Сатурський, Василь Чумак, Павло Демчук, Михайло Біляник і священник Яків Вацик. Спочатку члени братства збирались у приміщенні фундації імені князя Костянтина Острозького та інших будівлях, а згодом вирішили збудувати власну оселю. І коли в 1895 р. товариство очолив отець Володимир Громницький – придбали в магістраті ділянку під забудову, зібрали серед міщан кошти та будматеріали і протягом 1903 року спорудили просторе двоповерхове приміщення для “Міщанського братства”, яке пізньої осені й освятили.

Так українці міста на довгі роки одержали власний культурно-просвітницький центр. Уже першого року його існування тут створили першу в Тернополі українську бібліотеку, де було майже півтисячі книг. Влаштовували також колективні читання газет і журналів, літературні вечо-

*Соломія
КРУШЕЛЬНИЦЬКА
під час виступу
в “Міщанському
братстві”*

ри, виступи аматорського театру і хору. У 1904 і 1906 роках відбулися Шевченківські урочини, де вперше співав молодий Лесь Курбас. 11 березня 1911 р. у Шевченківському концерті виступили хор і оркестр української гімназії; слово про Кобзаря виголосив гімназист Йосиф Сліпий, а в хорі співав майбутній видатний актор і режисер Мар'ян Крушельницький.

Будинок “Міщанського братства” став воістину історичним місцем у громадському і культурному житті тернопільців. У квітні 1906 р. з театром “Руської бесіди” тут виступили славетні Марія Заньковецька та Микола Садовський. 5 квітня 1905 р. Іван Франко виголосив на вічі у цьому будинку яскраву промову на захист галицьких хліборобів, а 17 грудня 1911 р. Каменяр прочитав тут тернопільцям уривки з поеми “Мойсей”. Про ці події нагадує на фасаді будинку меморіальна таблиця з барельєфом Івана Франка.

СВІЙ ТЕАТР І СВОЯ ФІЛАРМОНІЯ

Ще однією яскравою сторінкою в історії “Міщанського братства” стали у 1915–1917 роках вистави театру “Тернопільські театральні вечори” під керівництвом Леся Курбаса і Миколи Бенцалю. Городяни побачили на сцені таких відомих артистів, як В. Калин, М. Крушельницький, І. Рубчак, Теодозія Бенцаль, Ганна Юрчакова, Філомена Лопатинська та інші. Виступи трупи “Театральних вечорів” закінчилися 27 червня 1917 р. величною маніфестацією вулицями міста, а ввечері на сцені “Міщанського братства” відбувся великий святковий концерт, під час якого Софія Стаднікова вперше у Тернополі проспівала славень “За Україну”. Ця незабутня сторінка в історії українського театру теж увічнена меморіальною таблицею, яку прикріпили на фасаді у 1991 році.

Тернопільці завжди палко любили театр. Успіх “вечорів” спонукав керівництво “Міщанського братства” до організації наприкінці 1918 р. “Українського театру”, який очолили Микола Бенцаль і Теофіль Демчук, котрі продовжили кращі традиції “Театральних вечорів”. На вистави в будинку “братства” ходили не лише українці, а й багато інших міщан. Тим більше, що у 20-30-ті роки минулого століття тут побували на гастролях такі популярні творчі колективи, як театр Миколи Садовського, в якому грав Амвросій Бучма, унікальний Український Рухомий Драматичний Театр. У 1928 і 1934 роках у залі “братства” виступала з концертами співачка світової слави Соломія Крушельницька. В її виконанні прозвучали не лише українські народні пісні та твори Миколи Лисенка, а й популярні арії з опер італійських, німецьких, польських композиторів.

Є на фасаді будинку “братства” ще одна меморіальна таблиця, яка нагадує про незабутню подію, що сталася восени 1929 р. На запрошення “Учительської громади” місто відвідав знаний уже тоді письменник, учений і громадський діяч Богдан Лепкий. У переповненій залі він прочитав уривок із епопеї про І. Мазепу, в якому йдеться про

зустріч гетьмана з Мотрею на руїнах Батурина. Пам'ятну таблицю з барельєфом письменника, яку встановили у липні 1999 р., створив тернопільський художник П. Кукурудза.

Історія будинку “Міщанського братства” – це своєрідний літопис культурного життя міста за більш як

сто років. Тут завжди кипіло творче життя, відбувалися різні громадські збори, добродійні ярмарки, працювала секція домашніх господинь. “Братство” мало свій оркестр, який часто давав концерти, проводила тут заходи і міська “Просвіта”.

Сьогодні тут – обласна філармонія

ЧАСИ ЗМІНИЛИСЯ

Більшовицька влада, що прийшла в Тернопіль у вересні 1939 р., не збагнула великої культурно-просвітницької ролі “братства” в житті міста і ліквідувала громадське товариство як нібито націоналістичний осередок. Деякий час тут містивсь обласний театр імені І. Франка, а в повоєнні роки приміщення віддали під міський Будинок культури та бібліотеку, згодом розташували тут обласний Будинок народної творчості та, врешті-решт, розмістили обласну державну філармонію, яка діє тут і сьогодні. В цьому храмі мистецтв народились і творили такі знані колективи, як хорова капела під орудою М. Вороняка, молодіжний ансамбль танцю “Надзбручанка”, фольклорний ансамбль “Візерунок” (два останні продовжують діяти). У минулі десятиріччя тут гастролювало чимало всесвітньо відомих митців – піаніст С. Ріхтер, віолончеліст М. Растропович, скрипаль Б. Которович та інші.

Кілька разів будинок зазнавав внутрішніх та зовнішніх реконструкцій, змінював свій вигляд. Найбільшу реконструкцію здійснили у 1953 році, коли спорудили при вході колонаду і широкі сходи. Згодом кілька разів вдосконалювали будівлю, яка є дуже зручною для концертних та громадських заходів і має залу з високоякісною акустикою. На жаль, хоча в умовах державної Незалежності і частково відроджено діяльність “Міщанського братства”, приміщення йому не повернули і нема умов для відновлення колишньої ролі товариства в житті міської громади.

Видатний церковний діяч і просвітитель міста

Прохолодного листопадового дня 1938 року Тернопіль сумував, бо ховали на Микулинецькому цвинтарі великого городянина та українського патріота, декана греко-католицької церкви міста, палкого громадського діяча і духовного пастиря Володимира Громницького. Говорили, що такої велелюдної похоронної процесії місто ще не бачило. Попрощатися з улюбленим та глибоко шанованим отцем і просвітителем прийшли не лише вірні українських храмів, а й численні міщани інших конфесій. Дуже високим був авторитет цього громадського діяча, який навчав городян вселюдської любові й поваги, добра і милосердя.

*Священик
Володимир
ГРОМНИЦЬКИЙ*

Здавалося, ніби все місто проводжало в останню путь найвідомішого тернопільця, котрого щиро поважали і цінували не лише українці, а й поляки та євреї за жертовну діяльність на користь усієї громади. Ідучи разом з батьками в нескінченному людському потоці, ще не розумів я, тоді восьмирічний, величі й значення людини, з якою прощалося місто, не знав, яку величезну роль зіграв Володимир Громницький у формуванні української громади міста, сорок три роки керуючи її духовним, моральним життям. Наскільки благодатним був його довголітній вплив на виховання добродетелі міщан Тернополя, свідчить висока оцінка діяльності каноніка В.Громницького, котру дав митрополит Андрей Шептицький, який постійно цікавився життям місцевої парафії.

ВІДРОДЖЕНЕ ІМ'Я СЛАВЕТНОГО ТЕРНОПІЛЬЦЯ

Ще донедавна нові покоління мешканців міста дуже мало, а то й нічого не знали про Володимира Громницького як духівника і просвітителя. Нині відроджуємо багато імен наших славетних земляків, які прислужилися народові невтомною працею, а щедрістю душі залишили в його пам'яті незабутній слід. До таких маловідомих велетнів духу та жертвовної праці на благо громади належить і видатний сіяч добра й мудрості священник В. Громницький. Він 33-річним, 9 березня 1895 р., очолив тернопільську парафію і став найдовголітнішим парохом міста та його околиць. Постійно відправляв служби Божі у головному, одному з двох найстаріших храмів Тернополя, – Середній церкві, або церкві Різдва Христового на вул. Руській. Цей історичний храм з початку 1600-х років і донині посідає особливе місце в духовному житті старовинного міста. За переказами, ще під час національно-визвольної війни середини XVII ст. тут молився гетьман Богдан Хмельницький. Із грамоти князя Костянтина Острозького відомо, що ця церква була соборною. Володимир Громницький усіяко намагавсь утвердити й примножити давню славу храму серед міщан. Уся багатрічна діяльність протоієрея, намісника єпископа у Тернопільському краї була спрямована на дальше зміцнення авторитету єпархії, що стала центром духовного загартування городян та їх патріотичного виховання.

У дні славних листопадових подій 1918 р. у Середній церкві присягали на вірність Українській державі військові частини та їх командири, які розпочали борню за незалежність України. Приймав присягу отець В. Громницький. Жодні буремні події наступних років не похитнули його волю до зміцнення ролі української громади в житті міста. Він уперше створив при церкві великий і

*Будівля “Українського банку”
сто років тому*

найкращий за всі часи хор під керівництвом знаного диригента Степана Шутовського. Хор протягом багатьох років співав щонеділі на великій Службі Божій, брав участь у громадських заходах і святах, особливо у Шевченківських урочинах, і зміцнював національний дух тернопільців-українців. Од-

нією з найяскравіших сторінок його діяльності та свідченням мужності каноніка було жалобне Богослужіння за Симона Петлюру третього червня 1934 року, яке відправили три священники на чолі з В. Громницьким.

СПРИЯВ ЕКОНОМІЧНІЙ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Він був активним громадським діячем, ініціатором багатьох заходів на захист українських міщан, членом і співорганізатором різних господарських, просвітницьких та добродійних товариств, які опікувалися дітьми, інвалідами, емігрантами. Наприклад, у 1928 р. В. Громницький ініціював створення у Тернополі осередку, який надавав багатогранну допомогу українським заробітчанами, котрі емігрували за кордон.

Іншою важливою господарською ініціативою невтомного пароха стало створення в місті кредитного товариства. Такі товариства на початку минулого століття почали відігравати провідну роль в організації ефективного господарювання серед українців. Коли в Тернополі створили кредитне товариство, виникла потреба мати власну оселю. Для цього придбали земельну ділянку на вул. Міцкевича (тепер – бульвар Т. Шевченка, № 3), де вирішили спорудити двоповерхову кам'яницю, яку згодом називатимуть “Українським банком”. Організацією будівництва займався спеціальний комітет, який очолював священник В. Громницький.

Протягом 1906 р. зведення будівлі завершили, і першого листопада споруду освятили. Українське кредитне товариство отримало власну оселю. Відразу ж пожвавішало економічне життя, виникали кооперативні господарства, споживчі установи, кредитні спілки. Натхненником таких економічних новацій був, як не дивно, енергійний священник Володимир Громницький. Більше того, коли Перша світова війна перервала діяльність кредитного товариства, він зумів зберегти громадські гроші та цінні папери, щоб повернути їх вкладникам, а також відновити роботу “Українбанку” в Тернополі. До речі, в цьому приміщенні знайшла притулок і єдина в той час на весь край українська газета “Подільський голос”, яка обороняла економічні інтереси ремісників та рільників і пропагувала кооперативний рух.

Головний парох міста дбав про розбудову закладів освіти і шпиталів, очолював різні громадські комітети, що започатковували культурологічні ініціативи. В ті часи нерідко можна було почути: владика Андрей Шептицький осягає своєю мудрістю і добротою українство у Львові, а канонік Володимир Громницький – у Тернополі. Під його впливом духовно і морально загартувалося кілька поколінь міщан.

Правда, не всім подобалася його патріотична позиція. Ще під час Першої світової війни його, як і Владика А. Шептицького, заарештували російські військові власті та вивезли до Пермі. Але

Похорон Володимира Громницького

він вижив на засланні й у 1918 р. повернувся до рідного Тернополя. На знак вдячності прикрасив у церкві ікону Богородиці срібними ризами. Цей образ зберігається у храмі Різдва Христового і сьогодні.

Понад півстоліття служив щирим серцем не лише Богові, а й українській національній справі. Популярність В. Громницького була настільки велика, що за його часів церква Різдва Христового не вмщала всіх, хто прагнув побувати на Богослужінні. Частими гостями храму були знаменитий хор “Боян”, гімназійні хори та оркестри. Отець В. Громницький, котрий схвалював таке поєднання церковних відправ із високим музичним мистецтвом, розумів величезний вплив цих світлих, емоційних заходів на формування глибокої духовності парафіян.

ВАЖЛИВА СПРАВА ЙОГО ЖИТТЯ

Однією з найбільших турбот отця В. Громницького було легендарне “Міщанське братство”, яке він очолював у 1895–1921 рр. і в створенні якого зіграв головну роль. Він був одним із його засновників, розробляв статут братства, де чітко визначали його функції: дбати про моральну і матеріальну допомогу членам товариства, заснувати для них читальню та бібліотеку, проводити музичні вечорниці, театральні вистави, всіляко сприяти вихованню свідомої молоді. З 1895 р. парох В. Громницький розгорнув активну діяльність, щоби “Міщанське братство” мало власну домівку. Завдяки йому міська рада виділила для братства гарну ділянку землі на нинішній вул. Кн.

Острозького. Далі отець допоміг зібрати кошти й матеріали і збудувати прекрасну кам'яницю, що й тепер служить громаді міста як філармонія. Вже понад 110 років тернопільці господарюють у будівлі, яка є одним з найбільших надбань мецената й фундатора, найвидатнішого в історії міста церковного і громадського діяча. Це його подарунок рідному Тернополю на сотні літ.

Завдяки Володимирові Громницькому в цьому храмі культури міщани ознайомилися з мистецтвом Леся Курбаса, Соломії Крушельницької, Марії Заньковецької, Миколи Садовського та інших видатних українців; тут свої перші реферати виголосив майбутній патріарх Йосиф Сліпий і безсмертні поезії читав Іван Франко. Почесним членом “Міщанського братства” був і митрополит Андрей Шептицький.

20 жовтня 1935 р. тернопільські міщани влаштували тут величаве свято з нагоди 50-ліття священництва свого найдостойнішого отця. В урочистій Службі Божій і святочній академії виступив легендарний хор “Боян”, а вдячні міщани високо оцінили заслуги священика перед українським народом.

Великий українець, щедрий меценат і невтомний просвітителю отець Володимир Громницький вірно і чесно служив Богові та рідному народові. І добре, що про це не забули нащадки колишніх парафіян, назвавши на його честь одну з вулиць міста. Він заслуговує того, щоб увійти до чільного списку найвидатніших тернопільців усіх часів.

Чи двічі історичний цей будинок?

Щороку тернопільці разом з усім українським народом відзначають незабутнє свято – День Перемоги над німецьким нацизмом. Жодною мірою не применшуючи величі цієї Великої Перемоги, варто знати й пам'ятати, що навколо цієї священної події користолобці творили вигідні їм міфи. Один з таких міфів “жив” і в Тернополі, а цікаво це ще й тому, що пов'язаний згаданий міф із історичною будівлею, яка дивом вижила в пеклі боїв за звільнення міста від гітлерівських окупантів. Рік тому в одній із газетних публікацій я вже згадував міф про підняття над Тернополем прапора перемоги, і цей “історичний факт” прив'язували до одного з будинків на теперішній вулиці Івана Франка. Чи справді, у зв'язку з цим, можна вважати легендарною зазначену давню будівлю міста? Якою є правдива історія цікавої і насправді історичної споруди? І чи можна назвати її двічі історичною?

ЯК НАРОДИВСЯ МІФ

У травні 1965-го, коли в Радянському Союзі помпезно відзначали 20-річчя перемоги над гітлерівською Німеччиною, до Тернополя з'їхалося на свято чимало колишніх військових чинів, котрі нібито визволяли місто від окупантів. Коли під час щедрого застілля на честь гостей згадували про під-

*Приміщення спортклубу “Сокул”
сто років тому*

няття прапора перемоги над рейхстагом, один із захмелілих вояків раптом вигукнув: “А я поднял красное знамя победы над Тернополем!”.

То була приголомшуюча сенсація, адже до 1965 року ніхто в Тернополі й не чув про якийсь прапор, котрий нібито хтось підняв над містом на завершення боїв у квітні 1944-го. І де ж той історичний прапор?! До речі, московські кінодокументалісти, які після закінчення війни створили широко відомий фільм “Битва за Тернопіль”, також жодним словом не згадали про випадок з підняттям прапора перемоги над містом. Однак гучна фраза, кинута в момент застілля, стала сигналом до дії. Компартійне начальство тут таки дало вказівку розголосити сенсаційну новину. Спеціальне пропагандистське завдання отримали обласне радіо і преса.

Наступного дня заметушилися: коли, де, як, хто піднімав переможний прапор? Авторів “подвигу” швидко назвали. Але де те місце, та будівля, над якою майоріло червоне знамено? Протверезівши, “герой подвигу” водив вулицями Тернополя партійних клерків та журналістів і шукав дім, який нібито стояв недалеко від залізничного вокзалу, де цей “вояк” з бойовими побратимами піднімав над містом прапор перемоги 15 квітня 1944 року. Коли з’ясувалося, що в тому кварталі стояли лише кістяки обгорілих будинків і тільки споруда колишнього спортклубу “Сокул” тоді збереглася, “прапорonosець” упевнено заявив, що він саме над цим домом підняв червоний прапор.

Що ж, довелося погодитися з версією “героя”, хоча будівля була заввишки не більше двох поверхів. На той час у ній розташовувався кінотеатр ім. І. Франка. Навіть керівники міста бачили, що тут щось не так, але змирилися з версією, й пішла вона “гуляти” сторінками газет та книжок, у радіопередачах і на численних мітингах, де славили “прапорonosців” та обдаровували їх від імені “вдячних” тернопільців. Ще донедавна на фасаді колишнього кінотеатру ім. І. Франка навіть висіла меморіальна таблиця з написом, що на цьому будинку 15 квітня 1944 року воїни 302-ї дивізії підняли прапор звільнення Тернополя від фашистських окупантів.

Звичайно, будинок не винен, що йому присвоїли співучасть у такій гучній, хоча й сумнівній події. І не біда, що ніхто й ніколи не бачив, не зафіксував бодай на фотоплівці, як майорів той славнозвісний прапор, та й сам він таємниче щез. Але про таке ніхто не говорив. Міф народивсь, і його всіляко пропагували. А дім стояв і, якби він був живий, то від душі сміявся би над марновірством і наївністю людей. Зрештою, яка різниця: одним міфом більше чи менше...

БУДИНОК УСЕ-ТАКИ ІСТОРИЧНИЙ?

А тепер докладніше про цю будівлю, бо історія її справді цікава. За своє довге існування зазнала вона багатьох перевтілень. Що тільки не розташовувалось і не відбувалося тут за 123 роки життя споруди! Та й вулиця, до речі, змінювала назву і своє обличчя кілька разів. У ХІХ

1943 рік, гітлерівська окупація. Біля входу до “Сокула” сфотографувалися тернопільські та дніпропетровські артисти, які потім емігрували до Німеччини

столітті її називали Вища Стрілецька, а на початку ХХ-го століття вона одержала нову назву – “Сокула”. У 1948 р. її перейменували на вул. Івана Франка – і цю назву носить донині.

Називати вулицею “Сокула” її почали тоді, коли спорудили тут найкраще на той час приміщення польського гімнастичного товариства “Сокул”. Збудували дім дуже швидко – з вересня 1890-го до січня 1891 року, коли будівлю освятили і здали в експлуатацію. Вже 12 січня 1891 р. тут відбувся перший концерт військового оркестру, і всі переконались, яку чудову акустику має зала. Через багато років це зрозуміли і несподівані гості Тернополя – співаки й музиканти Дніпропетровського оперного театру, які виступали тут тимчасово восени 1943 року під час гітлерівської окупації, втікаючи від більшовиків на захід. Кілька класичних опер, які почула тут культурна громадськість міста, залишили незабутній спогад.

Приміщення “Сокула” збудували так оригінально, що воно могло слугувати одночасно і як гімнастична зала, і як концертна, для чого спорудили велику й зручну сцену та “яму” для оркестру, а також просторий балкон для глядачів. До війни тут проводили різні святкові імпрези, культурно-мистецькі заходи, спортивні змагання шкільної та гімназійної молоді. Саме в цій залі далеких 1893-го і 1898-го років виступили з концертами легендарні співаки Олександр Мишуга та Соломія Крушельницька. На цій сцені співав і славетний Модест Менцинський, а в 1901 р. відбулися Шевченківські урочини, які закінчилися гострим конфліктом між українцями та поляками Тернополя.

МІНЛИВА ДОЛЯ БУДІВДІ

Згодом, коли збудували театральну-концертну залу в приміщенні “Мищанського братства” (нині тут розташована філармонія), реалізацію

всіх основних українських культурно-просвітницьких заходів перемістили туди, а “Сокул” став центром польської культури та місцем розваг польської еліти. Цікаво, що восени 1914 року, під час Першої світової війни, російське військо, яке зайняло Тернопіль, облаштувало тут для себе православну церкву. Потім тут розташували військовий шпиталь. У міжвоєнний період зала “Сокула” знову стала місцем проведення спортивних і культурних заходів.

*Нинішній вигляд
реконструйованої будівлі “Палац кіно”.*

Восени 1939 р. “Сокул” віддали новоствореному Тернопільському театрові ім. І. Франка, куди запросили 36 акторів Львівського театру ім. М. Садовського. Музичним керівником цього театру був відомий тернопільський музикант і педагог Юрій Крих, який згодом здобув світову славу. Після війни в згаданому будинку продовжував працювати театр ім. І. Франка – аж до листопада 1957 р., коли облаштували нове приміщення музично-драматичного обласного театру, який одержав нову назву – імені Т. Шевченка.

Тим часом будівлю реконструювали і розташували в ній кінотеатр ім. І. Франка. Через 20 років відбулася наступна реконструкція, яка змінила споруду до невпізнання, подарувавши молоді кращій в області спеціалізований кінотеатр. Однак новий час і нові соціально-економічні умови призвели до занепаду життя цього закладу. Інша техніка кіно, інші фільми, інші умови виживання породили потребу знову реконструювати будівлю. Результатом стало відкриття сучасного “Кінопалацу” – дуже зручного, з багатьма вигодами та модерним обладнанням. Як і колись, будинок знову забринів багатоголоссям, життя в ньому поживавішало.

Але, на жаль, ненадовго. З різних причин кіномистецтво не спроможне конкурувати з телебаченням та Інтернетом. “Палац кіно” то оживає, то завмирає. І все ж будівлю цю можна вважати історичною, незнищеною, бо навіть потужна бомба, що влучила в неї у квітні 1944 р., не вибухнула, а цілісінька лежала біля сцени, поки згодом сапери не винесли її і знешкодили. Доля цієї старовинної будівлі ніби щаслива і знаменна, однак сьогодні хотілося б для неї кращого життя

Криваве літо сорок першого

Як почалася для тернополян німецько-радянська війна? Про це збереглося чимало документів, і найціннішими, найправдивішими серед них є спогади очевидців.

Одним із них був і автор цих рядків. Спогади про чорне й криваве літо 1941-го року врізалися в пам'ять назавше. Як найжахливіші сцени всього життя запам'яталися картини масового вбивства невинних громадян різного віку, в тому числі і малих дітей, і немічних старих, жорстокими нелюдами у чорних мундирах – німецькими есесівцями та місцевими поліцаями, що з'явилися відразу, тільки-но в місто увійшли гітлерівські окупанти. Це треба знати й пам'ятати і нинішнім, і майбутнім поколінням тернополян, бо це – історична правда, яку не треба замовчувати, бо, на жаль, і сьогодні є прихильники нацистської ідеології, які почуваються дедалі безкарніше. Тож пригадаймо чорне минуле, якому минає вже 74 роки.

МОРДЕРСТВО У В'ЯЗНИЦІ

Третього липня 1941 року, в четвер, німецькі вояки, які напередодні окупували Тернопіль, перевіряли спорожнілу в'язницю у центрі міста. В одній з великих камер, де був повний набір інструментів для катувань, знайшли трьох жахливо покалічених німецьких мертвих льотчиків і невідому жінку. Ще в перші дні війни містом прокотилася чу-

Замордовані у тернопільській в'язниці у перші дні війни

тка, що десь під Зборовом збили гітлерівський літак, захопили пілотів, які опустилися на парашутах, і привезли до Тернополя.

І ось три нещасних авіатори, прив'язані до нар, перетворені у криваве місиво, – перед солдатами. На оголених грудях льотчиків вирізані свастики. У голої жінки, яка лежала поряд, відрізані груди. Побачене потрясло німець-

ких вояків. Таке ж враження справила ця страшна картина і на прибулих незабаром їхніх командирів.

Слідом за цим виявили сотні трупів розстріляних людей, яких енкаведисти закопали і ледве-ледве прикрили землею на в'язничному подвір'ї. Стан більшості жертв свідчив про те, що замордували їх 7–8 днів тому. Коли чутка про це поширилася містом і сюди прибуло багато тернополян, серед розстріляних виявили кілька місцевих інтелігентів і заможних господарів з навколишніх сіл та містечок. Декого родичі впізнавали і забирали, щоб поховати по-людськи.

В одній із камер дружина знайшла мертвим свого чоловіка, розіп'ятого і прибитого цвяхами до дверей. Замордовані лежали в ямах у кілька рядів, посипані хлоркою. Подивитися на цей жах ішли не тільки багато дорослих тернополян, а й зграйки цікавих до всього підлітків, серед яких був і я. На все життя залишилося в пам'яті це жахливе видовище.

Ми повиростали, стали освіченими людьми, але в світогляді нашому залишилась ота кривава прогалина, яку раніше або обминали, або марно намагалися з'ясувати, чому енкаведисти замордували стільки людей, відступаючи перед переважаючими силами нацистів? У чому полягали вина й ворожість цих людей? Відповіді не знаходили. Можливо, з цих картин дитинства, з багатьох наступних спостережень і визріла переконаність у тому, що сталінізм і нацизм – дві половини вселюдського зла.

ВАРВАРСЬКИЙ ПОГРОМ

Німці тих днів упереджено і з ненавистю ставилися до євреїв. Те, що нацисти побачили у тернопільській в'язниці своїх закатованих льотчиків, якимось чином спровокувало жорстокий, жахливий спалах люти до невинного і беззахисного жидівського (саме так називали тоді євреїв) населення, яке становило в той час більшість у Тернополі. Третього липня почався дикий погром євреїв, передовсім у густо заселених ними кварталах на південь від вулиць Львівської та Перля, аж до вулиць Медової та Шептицьких.

Помордовані на початку липня 1941 р.

Євреїв примусили голими руками витягати трупи з ям на території в'язниці, класти на вози і замість коней тягнути на Микулинецький цвинтар. Одночасно групи нацистських вояків та новоявлених місцевих поліцаїв пішли у жидівські вулички й квартали і почали розстрілювати всіх, хто виглядом був схожий на єврея. Вбивали у квартирах, на порозі будинків, на подвір'ях – повністю родини, всіх підряд, дорослих і дітей. Біля м'ясарні Май-

ки, на вулицях Багатій, Срібній, Вищій Подільській і Нижчій Подільській лежали купи замордованих, трупи яких чомусь не дозволяли хоронити, і вони поволі розкладалися під спекотним сонцем.

Однак на цих вулицях мешкало і немало українських та польських родин. Вони рятувалися тим, що виставляли християнські образи на

Ринок у гетто восени 1941 р.

вікнах, тримали в руках хрести і хрестики. Нашими сусідами через до-рогу була польська сім'я Рахліцьких. Батько родини був схожим на єврея, есесівець ударив його прикладом карабіна по голові й уже хотів стріляти, але за мить до цього дружина кравця Рахліцького розірвала на чоловікові сорочку і показала хрестик на грудях. Це бідолаху й врятувало. У двох українських родинах усі діти стояли перелякані біля хати і тримали хрестики та молитовники з хрестами на обкладинках.

Страшний спомин, душевна травма на все подальше життя! І досі перед очима численна єврейська сім'я Фрідманів, яка мешкала поряд. Могутньої статури батько, котрий працював вантажником у пекарні, ходив завжди посипаний борошном, приносив дітям смачні, ще теплі прецлі, що здавалися найбільшим смаколиком. Повна хата дітей, з якими я часто бавився, разом їв, ходив іноді до хедеру (єврейської школи), де разом з однолітком Йоселем вчився читати релігійні книги.

І ось уся родина Фрідманів у калюжах крові покотом лежить у хаті й біля порога. За що? Це були бідні, добрі, лагідні, працьовиті громадяни. Вічне прокляття нацизму за це мордерство невинних людей! Поки житимемо, не маємо права цього забути.

Звірство гітлеризму, наголошую ще раз, проявилось і в тому, що, помордувавши тисячі тернопільських євреїв, не дозволяли хоронити їх. Під гарячим липневим сонцем, у страшному смороді й задусі лежали вони кілька днів, розжирілі зелені мухи снували по трупах. Християнські сім'ї поховалися по хатах, позатикавши всі щілини, щоб не чути нудотного смороду.

Так прийшов до Тернополя гітлерівський новий порядок. Так місцеві жителі побачили справжнє обличчя нацизму. Але на цьому кривавому, жахливому тлі відбулося й незбагненне. Після погрому з околиць та прилеглих до міста сіл прибуло чимало фір, на які деякі "добропорядні" господарі ладували майно замордованих євреїв – брудні перини, балії, різне шмаття, меблі, кухонне начиння... Німці пішли на схід, а ті,

Останні живі євреї тернопільського гетто

які залишилися для встановлення окупаційного режиму, дивилися на все це крізь пальці. Єврейське барахло їх не цікавило. Далєбі, з яких різних людей складається народ!

ЗАМУРОВАНИЙ СВЯЩЕНИК

І ще деякі жахливі спогади тих чорних днів. У числі описів страшних сцен, що їх пам'ятають знайомі й незнайомі старожили Тернополя, надходили важливі доповнення до моїх давніх і нових публікацій про сумне минуле міста. Крім нових вражаючих епізодів, цікавих подоробиць та уточнень до вже описаних подій, дехто запропонував для висвітлення невідомі факти про той бузувірський час, зокрема, про кривавий єврейський геноцид. Інші небайдужі тернополяни радили пригадати, як жорстоко створювали в місті єврейське гетто, що почало діяти 21 вересня 1941 р. Гетто відгородили високим дерев'яним парканом з колючим дротом, навколо патрулювала українська поліція.

Повертаючись до спогадів про криваве літо сорок першого, одна з тернополянок вважала необхідним підкреслити, що радянські чекісти були не кращі від нацистів. Важко збагнути, чому розпочата гітлерівцями війна підштовхнула енкаведистів у тернопільській в'язниці до жорстокої розправи над тими, хто потрапив до їхніх рук. Чому катували й мордували вони у перші дні війни невинних в'язнів та полонених? Навіщо так дико знущалися над жертвами? Виливали свою злість, що почалася війна?

Ще можна зрозуміти, за що чекісти-садисти катували полонених німецьких пілотів. Але чому так жахливо познущалися над невідомою жінкою, котрій відрізали груди? Більше того, один з численних городян, які прийшли у відчинену в'язницю, надібав у кінці коридору закуток, де виднілася ніша з недомурованою стіною. Він почав валити цегляну перегородку і побачив за нею розіп'ятого на хресті з двох дощок священика.

Його порваний традиційний священицький одяг з кривавими плямами звисав лахміттям, руки були прив'язані шнурками до хрестовини. Коли десятки людей, які підійшли, відв'язали отця й поклали на підлогу, він раптом застогнав і розплющив очі. Вражені несподіванкою, рятівники загомоніли, дехто закричав: "Лікаря треба!.. Кличте

*Пам'ятник
тернопільським жертвам голокосту
в Петрикові (поблизу міста)*

лікаря!...” А священник лише застогнав і попросив: “Не бийте мене... Я не винен...” І вмер на руках людей, можливо, не зрозумівши навіть, що прийшов порятунок, але не було вже сил боротися за життя.

Потім знайшлися й ті, хто впізнав священника, й стало відомо, з якої він церкви, але так і не дізнався ніхто, за що нещасного так жорстоко мордували енкаведисти буквально в останні дні свого перебування у Тернополі. Шкода, що вмираючий отець не витримав фізичної напруги, яка супроводжувала його несподіване спасіння, і помер... Так і не почули люди, за що мучили його чекісти. Закономірно, народ наш тепер однаково ненавидить чи то сталінських, чи то гітлерівських катів.

ЛІТО БУЛО СПРАВДІ КРИВАВИМ

Прикро, що нема вже серед живих мого давнього друга, відомого тернопільського старожила й очевидця буремних воєнних подій, знаного і вельми шанованого ветерана праці, талановитого інженера, який десятки років віддав розбудові та успішній роботі світлотехнічного об'єднання “Ватра”, – незабутнього ЮРКА ВОРОНИЧА. Свого часу він передав мені для оприлюднення свої спомини про події в Тернополі влітку 1941р., які найменував словами “Літо було справді кривавим”. У цих нотатках Ю. Воронич не лише підтвердив фактаж моїх публікацій, а й доповнив і розширив зміст порушеної теми. Вважаю, що читачам буде цікаво ознайомитися з цими правдивими спогадами очевидця.

“ПОЧУЙТЕ І МОЇ СПОМИНИ...”

– Трагедії та біль тяжкого минулого постійно воскресають у моїй уяві, – написав Юрко Воронич, – тому й хочу подати свої доповнення. Почуйте і мої спомини про той шалений час, адже я був очевидцем кривавих подій... 2 липня 1941 р., після обіду, німецька армія вступила в наше місто. Того дня окупанти не звертали на мешканців і на поряд-

*Приречених
ведуть на смерть*

ки в місті жодної уваги. А звернути увагу треба було, бо почалися грабунки квартир, крамниць, складів. 40-тисячний Тернопіль одержав “новий порядок” Гітлера.

Наступного дня, 3 липня, німці відчинили тюрму, і люди побачили, що залишило НКВД після себе: сотні помордованих у жахливому стані. Серед них було і троє німецьких льотчиків, що викликало масові розстріли євреїв. Хапали есесмани всіх, особливо тих, хто був подібний до єврея. В Монастирській церкві гітлерівці застрелили Левка Пачовського, який був схожим на жидка, як говорили тоді у нас.

Увесь липень Тернопіль жив під враженням жахливої масакри мордувань

*Серед замордованих
у тернопільській в'язниці
люди шукають рідних*

НКВД в тюрмі, де було знищено понад 800 осіб, та не менш жакливиx єврейських погромів. Я також був свідком тих страхітливих подій, бо ми з мамою побували на подвір'ї тюрми, де шукали нашого тата. Його серед замордованих не знайшли. Через кілька днів довідалися, що частину в'язнів (серед них і нашого батька) в ніч на перше липня під посиленням конвоєм НКВД було етаповано пішки до Підволочиська.

На тій кривавій дорозі нещасних, які не могли йти, розстріляли. Так було знищено кільканадцять чоловік, але один з них, Олекса Олійник, якого підстрілили під Смиківцями, залишився живим. Деякі в'язні втекли під час німецького бомбардування Підволочиська. А тих, хто вижив, повезли у товарних вагонах на Урал, до Магнітогорська. Багато людей під час транспортування, та й на Уралі, загинуло, переважно від жакливої дизентерії. Серед них були Ілярій Брикович і Дмитро Рапацький, знатні тернопільські міщани. Вони померли на руках мого батька-лікаря. Помер і Василь Кордибан, батьків гімназійний товариш.

Тим часом нацисти встановили у місті свою владу, так звану "ортскомендатур". У перші дні німецької окупації з'явилися відозви ОУН та Українського уряду за підписом Євгена Легенди (Івана Климів) про проголошення 30 червня у Львові Акта відновлення Української Держави. 5 чи 6 липня у Тернополі були представники ДУН (Дружини Українських Націоналістів). Як ми довідалися згодом, Іван Климів належав до тимчасового уряду України у Львові як політичний координатор. Пізніше Іван Климів загинув у німецькій тюрмі.

НОВИЙ ГІТЛЕРІВСЬКИЙ ПОРЯДОК

Дуже важливо для нащадків, особливо тих, які захочуть написати правдиву історію міста часів Другої світової війни, що у спогадах Юрко Воронич конкретно, документально змалював події і факти в Тернополі під час гітлерівської окупації.

"27 липня 1941 р., – зазначив він, – на міському стадіоні у присутності німецької військової влади відбулось урочисте проголошення незалежності України. Були запрошені представники з усіх районів Тернопільщини, крім північних. Волинські райони області належали до так званого райхскомісаріату. Проголошення Української Державнос-

ті викликало захоплення в українців міста. Одночасно почав організуватися національний адміністративний апарат. Підтримувати порядок повинні були загони української поліції.

“Ортскомендатур” та командування німецької армії спочатку поставилися байдуже до проявів самостійності українців. Тому в багатьох місцевостях, у тому числі в Тернополі, у святкових урочистостях з нагоди проголошення Акта відновлення Української Держави брали участь навіть представники німецької армії. Це й було причиною того, що в перші тижні та місяці війни після появи гітлерівської армії українське населення вітало вояків вермахту як союзників України і визволителів від гніту червоної комуни.

Але через деякий час з’явилися виконавці планів Гітлера – цивільна німецька управа, СД, СС, гестапо, і картина різко змінилася – почалися арешти та знущання над населенням, відкрилося справжнє обличчя жорстоких та підступних окупантів. Серед заарештованих гітлерівцями тернополян було чимало членів ОУН, у тому числі В. Охримович. Арештували також Олексу Олійника, який дивом уникнув смерті від більшовицької кулі. Правда, через два тижні половину заарештованих окупанти випустили. Інші ув’язнені, зокрема члени ОУН, переважно загинули потім у концтаборах Освенціма, Дахау, Заксенхаузена.

Вершиною обману з боку німців було проголошення 1-го серпня 1941 р. приєднання Галичини до Генерального Губернаторства. У Львові окупанти організували навіть парад з цієї нагоди. Описуючи ту “оперетку”, один з її учасників – доктор Паньківський розповів, що ніхто з німців жодного разу не вжив слів “Україна” чи “українці”, а тільки “Галіцієн” або “мешканці дистрикту Галіцієн”. Окупанти розпорядилися, що вони не дозволяють жодних самостійних урядів чи політичних організацій, окрім допомогових комітетів. Тому в народі почав наростати протест проти нових “визволителів”.

Центральну вулицю Тернополя (колишню Міцкевича) німці перейменували на Дойчляндштрассе (вул. Німеччини). Гітлерівська комендатура розмістилась у будинку № 3 на сучасній вул. Листопадовій, а в будинку № 5 було офіцерське казино. Навпроти нього (де тепер обласна прокуратура) розташувалося гестапо. Український допомоговий комітет розпочав роботу над

Гітлерівський “новий порядок” у Тернополі: побільше людей до ями

відновленням діяльності шкіл та гімназії, але справа просувалася повільно. Навчання у Тернопільській гімназії (українською мовою) розпочалося лише в грудні 1941 р. Я і моя сестра Юлія навчались у цій гімназії до лютого 1944 р.

Окупанти “ощасливили” нас картками на харчові продукти. На ці картки видавали двісті грамів хліба в день на людину, а мешканцям єврейського гетто – лише 50 грамів. Усі євреї повинні були носити нарукавну пов’язку із зіркою Давида. Без спеціальної перепустки їм не дозволяли виходити за межі гетто, інакше – смерть на місці.

Найдикішими для нас були повсюди таблички з написом “Нур фір дойче” (тільки для німців). Наприклад: лише для німців – крамниці з ковбасою та м’ясом. У кінотеатрах – спеціальні сеанси тільки для німців, або й кращий кінотеатр “Аполло” – лише для них. На залізничному вокзалі: де чисто і пристойно – для німців, а де брудно і дуже багато людей – для місцевого населення. Ось так виглядав початок окупації нашого міста нацистами, а далі було ще гірше”. Цими словами завершив спогади корінний тернополянин Юрко Воронич.

ВІДГУКИ ІНШИХ ОЧЕВИДЦІВ

На колишні та недавні мої публікації про події Другої світової війни у Тернополі відгукнулося чимало знайомих і незнайомих городян. Вони цілком підтримали вже висловлене й захотіли доповнити написане своїми враженнями та новими фактами: і про кривавий сорок перший рік, і про нищівну битву за місто у 1944-му. Дякуючи всім за схвальні оцінки моїх спогадів, вважаю своїм обов’язком передати і їхні спомини й думки про той жорстокий час.

Усе менше живих свідків тих глибокохвилюючих подій, і тому кожне почуте слово має велику вагу, бо несе щирю правду про побачене й пережите. Історія міста в минулому столітті зазнала стільки тенденційних перекручень, її так ретельно замаскували або навіть замовчува-

Після погрому в липні 1941 р. трупні євреїв німці відправляють на цвинтар

ли, що нині доводиться майже все писати спочатку. І допомогти зробити це можуть передовсім свідчення очевидців та чесні документи.

Насамперед варті уваги нові факти про передвоєнні події та про початок нацистської окупації. Скажімо, свідок того, що відбувалося 3–4 липня 1941 р. у тернопільській в'язниці, розповів: на багатьох трупах невинних жертв більшовицького терору були численні сліди катувань, на руках здерта шкіра і вирвані нігті.

Інші свідки минулого, доповнюючи мої тексти про бої за вибиття з міста нацистів, розповіли про неймовірну кількість полеглих червоноармійців, яких ночами вивозили з Тернополя і закопували на узліссях, сільських цвинтарях, не залишаючи здебільшого жодних надмогильних знаків.

Особлива подяка за змістовну та емоційну розповідь представникові однієї з найстаріших тернопільських династій панові В. Кучерському, котрий бачив, як молоденьких солдатиків, судячи з їхнього вигляду, – недосвідчених, необстріляних, сотнями гнали під німецькі кулі. За цими нещасними йшли так звані “заградительные отряды” – і не дай, Боже, комусь зупинитися чи злякатися. Свої ж пристріляють “за предательство и трусость”. Море юнацької крові було пролите на вулицях Тернополя, щоб швидше виконати сталінський наказ про негайне оволодіння містом.

Пан В. Кучерський на фактах довів, що не менше третини руйнувань місто зазнало вже після вступу в нього червоноармійців, унаслідок страхітливих бомбардувань німецькою авіацією. На залізничну колію в центрі Тернополя, якою цілодобово мчали на Захід військові ешелони, майже кожної ночі з гітлерівських літаків скидали сотні тонн бомб, чимало з яких падало на житлові квартали. Одночасно з боку Зборова, вже після вибиття з міста нацистів, прицільно стріляли німецькі далекобійні гармати. Тернопіль став заложником двох гігантських армій. Ніхто не беріг його, кожен дбав лише про свої інтереси.

Найжахливіші бомбардування відбувались у липні–серпні 1944 р. Після них колії перетворювались на суцільні смуги малих та більших кратерів, усюди лежали погнуті рейки. А вдосвіта сотні робітників швидко латали колію, клали нові рейки, бо військові поїзди скупчувались, і треба було негайно пропустити їх у львівському напрямку. Не випадково і Сталін, і Гітлер вважали залізничний вузол у Тернополі воротами в Європу. Довготривалий бій за ці “ворота” коштував величезних людських втрат і завдав непоправних знищень місту.

Правда про жакливу трагедію в Тернополі навесні 1944 року

Оцей цикл переважно документальних оповідей про минуле Тернополя був започаткований майже чверть віку тому. Сюжети народжувались один за одним, чимало підказували мені давні друзі, теж корінні тернополяни – Олег Колодій та Юрко Воронич (вічна їм пам'ять), з якими разом вчився в далекій юності у Тернопільській гімназії. Обидва були справжніми патріотами рідного міста і щиро допомагали мені цікавими фактами та деталями для повнішого висвітлення давніх подій, бо добре пам'ятали, яким був Тернопіль до Другої світової війни, під час страшного воєнного та окупаційного лихоліття, а також у голодні повоєнні роки, коли ми вже навчались у незабутній першій середній школі.

Останнім часом опубліковано чимало історичних та краєзнавчих видань, газетних статей про колишній Тернопіль, але, на жаль, у них багато тенденційності у висвітленні різних подій, є перекручення фактів, автори здебільшого компілюють матеріали з ненадійних іноземних джерел. Деякі публікації, особливо у пресі, містять вигадки, навіть нісенітниці, бо пишуть не очевидці подій, не корінні міщани, а

*Так виглядала вхідна брама
Старого замку у довоєнний час*

переважно “прибульці”, котрі не бачили міста в різні минулі часи, не знають правди і в ній чомусь не зацікавлені.

Вважаю, що чесна, правдива, достовірна історія міста ще буде написана, і сподіваюся – це зроблять уродженці Тернополя, нащадки тих, хто справді щиро любив його й жодною

мірою не був заангажований політично. Ці ж мої розповіді про окремі епізоди не претендують на істину в останній інстанції, я лише прагну висвітлити деякий фактаж і передати атмосферу незабутньої минувшини.

НЕЗНИЩЕННА ФОРТЕЦЯ

Хлопчиною ходив я з дідом ловити раків у ставку на Підзамчі. Доріжкою між Старим замком та військовими казармами прямували вниз через леваду до широкого рова на торфовиську, що пролягав від пивоварні (нинішнього заводу “Опілля”) до греблі. Рів був неглибокий, вода – порівняно чиста (хоч і зливали в рів відходи пивного виробництва), дном мандрували скупчення раків. Їх швидко можна було набрати повне відро і, зваривши, ласувати ними. Озера біля замку до війни не було, а лише городи поблизу церкви, а далі, у бік бровару, – вигін для тренування військовиків та чимале стрільбище.

Щоразу, коли поверталися додому доріжкою попід замком, дід любив розповідати легендарні історії про фортецю, про те, скільки разів нападали на неї турки і татари, але не вдавалося завоювати її, бо вона – під покровом Богородиці, котра охороняла замок від бусурманів. Слухав уважно захоплюючі розповіді, вірячи в незнищенність твердині. Через багато літ, коли діда вже не було на світі (гітлерівці живцем спалили в концтаборі Освенцім), я одержав документально-історичне підтвердження невмирущості тернопільського Старого замку. Перший штурм замку ставсь у 1544 році, коли фортецю ще будували. Будівничі, ремісники і селяни з навколишніх поселень сховалися за товсті мури. Татари кілька днів штурмували молоде укріплення, але їм не вдалося заволодіти ним. Через п’ять років ще раз напали на красень-замок, та знову зазнали невдачі.

Могутній напад ординців на Тернопіль і його фортецю ставсь у 1575 р. Всі околиці навколо замку татари зруйнували дощенту. Фортеця ж вистояла, хоча штурм і облога тривали кілька тижнів. Потім наспіла військова підмога, і бусурмани відступили.

Страшних руйнувань зазнало місто від ординців у 1589, 1605,

*Руїни Старого замку
після боїв у квітні 1944 р.*

1618, 1621 і 1626 роках, нападники кожного разу перетворювали все навколо у згарища. Лише замком їм не вдалося оволодіти. І все ж у легендарній історії фортеці була трагічна сторінка, що порушує переконання в неприступності та незнищенності твердині. Чи знав про це дід? Чи просто не хотів підривати віру в легенду і засмучувати мене?

Так, тільки раз, у 1672 р., могутнє і добре оснащене турецьке військо під керівництвом Ібрагіма Шишмана-паші не лише дощенту знищило Тернопіль, а й зуміло штурмом узяти замок. Його плондрували майже місяць, нарешті, спалили, зруйнували обидві вежі. Однак після навали ординців замок за кілька років, мов зачарований, знову повністю відродивсь. І, мабуть, тому й виникла легенда, що фортецю на Сереті знищити неможливо, що стоятиме вона вічно, поки існуватимуть світ та люди.

Минали століття, були війни і грандіозні пожежі, зокрема у 1832 р., але старовинний замок стояв непохитно. Навіть Друга світова війна, неймовірно нищівні бої навесні 1944 р., спопеляючі удари “катюш”, бомби з літаків не стерли з лиця землі древньої споруди. Як же не повірити в легенду про незнищенність замку? Він воістину вартий того, щоб стати символом вічності на гербі Тернополя! Дуже вдало, що зображення саме Старого замку використано як центральний образ у новому гербі Тернополя.

ПЕРША АТАКА

Щороку в березні чимало корінних тернополян похилого віку линує думками у жорстокі воєнні дні, коли місто навесні 1944 року пережило свою найбільшу трагедію – майже повне знищення старовинних кварталів. Дев'ятого чи десятого березня 1944 р. відбувся перший бій наступаючого радянського війська з німецьким гарнізоном у Тернополі. Нацисти ще не встигли добре підготуватися до оборони. Однак і не потрібні були їм значні зусилля, щоб відбити атаку стрілецьких батальйонів, які вдосвіта несподівано з'явилися на південно-східній околиці міста.

Як відбувався цей бій, ніхто з нашої родини не бачив (мешкали на розі вулиць Колонтая та Кн. Острозького), але вдень німці, спохопившись, розпочали активну підготовку до оборони, копали траншеї, облаштовували укріплення. А нам, мешканцям, наказали покинути будинки, вийти з міста й податися в села, мовляв, будуть страшні бої. Зібравши нашвидкуруч деякі пожитки, сотні сімей попрямували вулицею Оболоня до Петрикова.

І ось тут обабіч дороги, побачили багато трупів, одягнених як-небудь, у куфайки, шинелі, пальта, старі кожушки, в різних шапках, навіть у кашкетах, дехто – в касці. Найрізноманітнішим було взуття: хто у валянках, хто у чоботях або черевиках. Озброєні теж по-різному: гвинтівки, автомати... Обличчя брудні, зарослі щетиною.

Нинішня вулиця Сагайдачного у передвоєнний час

В окремих місцях трупи лежали купами. Ми йшли поволі, бо більшість несли або вели за руку дітей. І тому можна було добре роздивитися все, хоча матері наказували:

– Не дивіться на боки... Дивіться тільки поперед себе.

Під деревом лежав могутньої статури чоловік без шапки, весь у крові, мабуть, з перебитими ногами і благав російською мовою: “Браточки, сестрицы, добейте меня...”

Ніхто не смів підійти до нього, хоча німців близько не було. Адже прохання його було жахливим. Незабаром добралися до Петрикова, де перечекали два дні, а потім потайки, скориставшись затишшям, повернулися додому. Лише згодом, після війни, я дізнався, що сотні полеглих у першому бою – це були так звані штрафники, фактично – смертники, яких кидали у своєрідну розвідку боєм, щоб випробувати міць оборони ворога. Ці нещасні потрапляли під нищівний вогонь німців і майже всі гинули. То була одна з найжахливіших жорстокостей сталінізму, для якого людина нічого не значила. Штрафники – це були загони приречених. Ніколи й ніхто, описуючи “героїчну” 40-денну битву за Тернопіль, не згадував про той страшний перший бій.

Як мало значив солдат, як мало цінували людське життя на війні, я зрозумів у 1964 р., працюючи редактором обласного радіо. У дні підготовки до 20-річчя визволення Тернополя надійшло багато листів від колишніх учасників битви за місто. З Білорусі отримали листа від прикутого до ліжка інваліда, якому в бою за Тернопіль перебило осколком хребет, і нещасного назавжди паралізувало.

Інвалід з ненавистю згадував про страшні жертви під час штурму центру міста. В бою за костел, відверто писав солдат, “полеглі лежали в три ряди, німці розстрілювали нас впритул, бійців командири не бергли, аби лише швидше відрепортувати Сталіну про взяття Тернопо-

ля”. Лист інвалід закінчив прокляттям війні, її полководцям-нелюдам, називав перемогу кривавою. Таке ніколи не забувається.

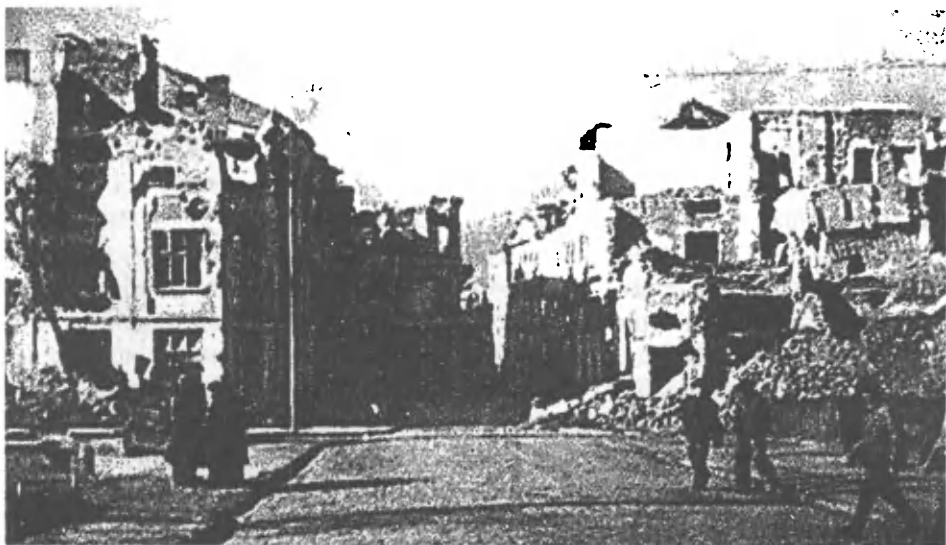
ДОПОВНЕННЯ ОЧЕВИДЦЯ

Свого часу, коли оповідь “Перша атака” була вже написана, завітав до мене давній приятель Юрко Воронич і, прочитавши рукопис, запропонував додати і свої спогади. Зберігши його нотатки двадцятирічної давності, тепер подаю їх майже повністю.

“Я був свідком подій, про які є згадка в нарисі “Перша атака”, – написав Юрко Воронич. – Бої у Тернополі в 1944 р. тривали від 9 березня до 15 квітня. Це була жаклива, кривава весна, яка призвела до знищення міста і багатьох тисяч людей. Наступ Червоної армії на початку березня став несподіваним для німців. Вони зовсім не підготувалися ні до оборони, ні до організованого відступу.

У той час ми мешкали в будинку “Народної торгівлі” (нині ріг вул. Сагайдачного), над книгарнею. 9 березня, в четвер, була слабка стрілянина, електростанція перестала давати струм. У вимерле місто прийшла напружена тиша, що переривалася пострілами і пророчила ще гірше.

У п’ятницю, 10 березня, німці заявили, що всі мешканці повинні вийти з міста, тобто евакуюватися в села. Але наша сім’я не виконала цього розпорядження, залишилася в підвалі будинку. Цього ж дня німці “завітали” до нашої квартири на другому поверсі й добряче нас пограбували. У підвалі до нас приєдналося кілька жителів, котрі розповіли, що наступ Червоної армії 9 березня був дуже вдалим, але німці повернулися і перебили всіх п’яних червоноармійців. Як ми довідалися через кілька місяців, це виглядало так: штрафні роти та передові части-

Рештки будинку (зліва) на розі вул. Сагайдачного, де мешкала родина Юрка Воронича (квітень 1944 р.)

ни наступаючих військ справді захопили значну частину Тернополя майже голими руками, місто не постраждало. Визволителі на радіощах перепилися, німці їх знищили, а самі почали готуватися до оборони. Про п'ятику червоноармійців 9 березня у Тернополі довгі роки не можна було говорити, бо така правда була невігідна для партійно-радянського керівництва. Ця п'ятіка потім коштувала життя не менше 30–40 тисячам вояків, які штурмували місто до 15 квітня 1944 року.

Жахливі бомбардування, артилерійські обстріли та війна через стіни прийшли наприкінці березня–на початку квітня, і все це назавжди залишилося в пам'яті. Обстріли тривали від 23 березня до 13 квітня, деколи по п'ять-шість годин без перерви. Обстріли “катюшами” мали ефект безперервного землетрусу. Війна через стіни полягала в тому, що смертники Червоної армії вибивали в стіні діру і проникали в сусідній будинок, де ще були німці.

Лише вранці 14 квітня в будинку з'явилися червоноармійці з традиційним “матом”. Будинок був зруйнований, але ще не спалений. Він почав горіти 15 квітня, і горів усю добу, до неділі, 16 квітня. Місто лежало в руїнах. Тисячі людей загинули.

На Великдень, 16 квітня, ми залишилися погорільцями, але живими. У нас згоріло вдома все: меблі, бібліотека, фортепіано, геть усе...

Я звинувачую керівництво 1-го Українського фронту в тому, що не було належної військової дисципліни. Через п'ятику 9 березня знищено Тернопіль і додатково полягло близько сорока тисяч вояків-червоноармійців. А скільки через це загинуло цивільних?!”

Ось такі спогади очевидця тернопільської трагедії – корінного городянина, колишнього багаторічного інженера “Ватри”, ветерана праці Юрка Воронича. Залишається додати, що з цивільного населення лише близько тисячі трьохсот мешканців (більше третини з них – діти), ховаючись у льохах та підвалах, пережили криваву й абсолютно непотрібну 40-денну битву за Тернопіль. Скільки з них ще живе сьогодні – важко сказати.

Страхіття війни

Війна – страшне явище, а в Тернополі – особливо, бо тут у березні–квітні 1944 р. прирекли на безглузду смерть десятки тисяч людей зрештою, і місто також. Сталася незабутня й непростима трагедія. Як безпосередній очевидець жахливого 40-денного пекла, щиро і правдиво свідчу, що тут відбулося масове й безжалісне знищення солдатів та цивільних городян через байдужість, бездушність і бездарність воєначальників обох воюючих сторін.

Ми й досі не знаємо, скільки тисяч людей тут загинуло. Та й нікого це не цікавило. Під час боїв та після їх завершення трупів у всьому місту було так багато, що закопували загиблих будь-де: у парках, скверах, на городах, у ровах, – де тільки був клаптик землі, щоб швидше нею накрити мертвих. Потім багатьох перепоховали в ямах на цвинтарях, не шукаючи документів, похапцем. І військових, і цивільних громадян. Уся міська земля засіяна людськими кістками, ходимо по них і досі, навіть не знаючи цього.

Після реєстрації восени 1944 р. тих, хто пережив у підвалах, льохах, інших підземеллях страшну битву за Тернопіль, нарахували близько півтора тисячі цивільних, корінних міщан. А до війни ж мешкало в місті майже 40 тисяч людей! Євреїв, як знаємо, всіх замордували гітлерівці. А решта? У радянський час цю тему не порушували. На жаль, лише героїзували і прославляли 40-денну визвольну битву. “Деталі” війни нікого не цікавили. А роки швидкоплинно минають. Майже не залишилося нині тих, хто бачив усе і знає правду про Другу світову.

Прикро про це говорити, але першим у 1980-і роки (хай однобічно і неповно) написав відверто про бої у “фортеці Тернопіль” німецький історик Герт Фріке. З місцевих авторів видав у 2010-му правдиву історичну книгу про Тернопіль, зокрема про воєнні події, відомий краєзнавець і митець Ігор Дуда, а в 2011-му вийшло змістовне (хоч і дещо упереджене, тенденційне) дослідження Олександра Семеніва, який перегорнув гори зарубіжних та місцевих архівних матеріалів, передусім

військових, а таки докопався до суті моторошних подій весни 1944 р. в нашому краї. Глибока вдячність усім, хто пише правду. І все-таки найправдивішими документами про той жакливий час вважаю чесні й відверті свідчення очевидців – корінних тернополян.

ОЧЕВИДЦІВ ДЕДАЛІ МЕНШЕ

У квітні 2013-го виповнилося 69 років від того дня, коли завершилась історична “битва за Тернопіль”. Навколо цієї події накопичилося, поряд із правдивими документальними фактами, багато домислів та міфів. Те, що відбувалося, більшість істориків і публіцистів раніше подавала тенденційно, часто перекручуючи події на догоду ідеологічним догмам. Але справжні очевидці битви та окремі історики вже потрохи розвінчують “героїзм та здобутки” переможців і відверто говорять про те, якою ціною здобута перемога.

Початок березня 1944 року. Добре пам’ятаю ці та наступні дні, бо їх, як і всі сорок днів боїв, довелося прожити в Тернополі, переважно у підвалі колишнього будинку на розі вулиць Острозького та Колон-

Так виглядали будинки на нинішньому бульварі Т. Шевченка

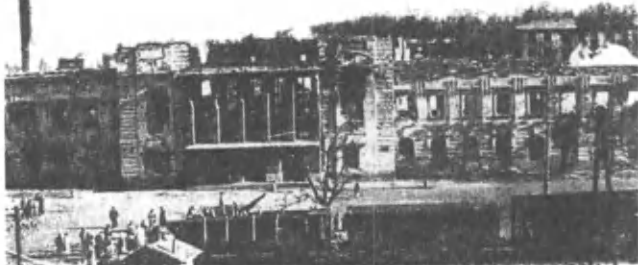
ламп, що горіла у підвалі цілодобово, бо діти боялися темряви.

Багато що довелося випробувати на собі, навіть потужний вибух бомби, через яку від сусіднього дому залишилася тільки величезна глибока яма, а ми надовго оглухли, у дітей пішла вухами кров, однак тішилися, що живі. Хоча життя тоді нічого не вартувало. Надто багато смертей було навколо.

Про цей незабутній час маємо чимало краєзнавчих книжечок, різних публікацій у періодичних виданнях минулих десятиріч. Але всі вони висвітлюють події війни однобічно і поверхово. Та ось у 1986 р.

тая, і на власні очі побачити все, що тоді відбувалося. Навіть в умовах бойових дій, разом з іншими підлітками, не раз траплялося нишпорити містом, щоб роздобути воду і якусь їжу, свічки або хоч гас для

Що залишилося від довоєнного Залізничного вокзалу

в Німеччині вийшла книжка незаангажованого історика Герта Фріке “Фортеця Тернопіль–1944”, де у новому світлі подано давно відомі події, чесно описано страждання німецького гарнізону, який так само, як і радянські пол-

Центр міста в останні дні битви

ки, кинула на загибель бездумна й безжалісна стратегія вождів – Сталіна й Гітлера, для котрих мільйони людських життів нічого не вартували. Але ще ціннішими є, на мій погляд, спогади очевидців того, що відбувалося тоді в Тернополі, їхнє відверте слово. На жаль, очевидців воєнного лихоліття стає дедалі менше, залишилися буквально одиниці, та їхні правдиві покази мало кого цікавлять. Чому?

КОРІННЯ ТРАГЕДІЇ

Увесь лютий 1944 р., вдень і вночі, йшли через Тернопіль на захід валки автомашин та підвід, переповнених награбованим майном, німецькими інтендантами й російсько-українськими поліцаями, які тікали подалі від місць, де творили злочини. У перші дні весни все ніби притихло, німців у місті було небагато. Та ось 6–7 березня над Тернополем з’явилися червонозоряні літаки, трохи постріляли, але не бомбили. Минуло ще кілька днів і вдосвіта через східну околицю увірвалися батальйони червоноармійців-штрафників, сьак-так одягнених, слабо озброєних. Більшість їх загинула, трупи їхні лежали в ровах, під парканами на вулицях Гайовій, Микулинецькій та інших. Однак залізницю, товарну станцію передові загони радянських військ захопили. Взагалі, місто можна було тоді взяти майже без бою та без втрат. Але червоноармійці натрапили на продовольчі склади, дві цистерни спирту, понапивались, і незабаром жменька німців, які повернулися, всіх їх перестріляла. Поки головні сили Червоної армії мисили болото на дорогах зі Збаража та Підволочиська, місто заповнили тисячі новоприбулих німецьких солдатів і швидко організували міцну оборону.

Умови наступу радянських військ були надзвичайно складними. Через негоду і бездоріжжя техніка просувалася дуже поволі, озброєння несли на плечах, солдати важко витягали ноги з липкого місива, йшли вдень і вночі у мокрому одязі та взутті, вологі шинелі й ватянки вкривалися льодяною шкаралупою. Виняткову хоробрість показали арти-

леристи самохідних гармат, якими командував Г. Танцоров. Прорвались у місто, але всі загинули. Лейтенант Танцоров посмертно відзначений званням Героя.

І тут раптом настала незрозуміла багатоденна пауза, про яку історики мовчать. Мовляв, з ходу місто не вдалося взяти, а треба було підтягнути нові сили. То чи правильно була спланована операція? Тоді німців у місті було ще небагато, однак пауза дала їм можливість оперативно одержати підмогу й організувати оборону, якій гітлерівське командування надало особливого значення, бо залізничний вузол відкривав шлях на Берлін.

Лише в третій декаді березня, коли вже визволені були Тереховля, Копичинці, Чортків, Заліщики, радянські війська, нарешті, замкнули кільце довкола Тернополя і почали його запізнений штурм, а німці тим часом встигли замінювати всі підходи, побудувати добре укріплені кулеметні гнізда, перетворили у малі фортеці в'язницю, костели і церкви, готелі, адмінбудинки, замок на березі ставу. Оточеним німцям запропонували ультиматум про капітуляцію, який було відхилено. І почався штурм.

Чи варто було штурмувати великими силами добре укріплений центр Тернополя? Адже на той час залізниця вже повністю була в руках радянських військ. Лише залізничний вузол служив головною стратегічною цінністю, задля якої Гітлер так тримався за Тернопіль. Однак залізницю німці втратили, а самі опинились у котлі. То що мало бути далі? Генерал І. Черняхівський висловився проти штурму сильно укріплених будівель, бо неминучими були численні жертви. Людське життя – найбільша цінність. Більше того, щоб нейтралізувати ворога у таких міцних спорудах, як церква, костел, в'язниця чи замок, треба повністю знищити і самі будівлі. А навіщо бомбардуваннями й важкою артилерією стирати місто з лиця землі, коли можна було щільним кільцем оточити центр міста і почекати кілька днів чи тижнів, поки ворог сам не капітулює, не маючи продовольства, води, боєприпасів, а маючи величезну кількість поранених і мертвих, які лежали поряд. Тим часом радянські війська пішли б на Зборів, Золочів, Львів. Але міркування генерала Черняхівського Москва відхилила, наказала штурмувати центр міста, і для цього призначила нового командира 60-ї армії.

СКІЛЬКИ Ж ЇХ МАРНО ЗАГИНУЛО?

Нинішньому і всім наступним поколінням тернополян варто знати й пам'ятати, чому навесні 1944 р. було назавжди втрачено довоєнне місто – унікальну пам'ятку старовини, що формувалася, будувалася кілька століть. Ніколи нам її не повернути, хіба що окремі фрагменти можна побачити на старих фотографіях. А все через те, що не послухали мудрого і чесного полководця Івана Черняхівського, котрий не погоджувався брати штурмом Тернопіль, а радив обійти його з півночі

та півдня, замкнути кільце оточення і пробиватися далі на захід.

Маршал Г. Жуков відкликав з Тернополя турботливого генерала-українця Черняховського, замінивши його іншим генералом – П. Курочкиним, і наказав безжалісно штурмувати місто.

Ринкова площа після завершення боїв

Згодом Г. Жуков у мемуарах задоволено напише, що в Тернополі “зав’язалася жорстока битва, якої ми не бачили з часу Курської дуги”. Та чи потрібна була ця битва взагалі й до чого вона призвела, він, напевно, і не замислювався ніколи. Про втрати тоді не говорили.

У результаті нетерплячки радянського верховного командування без потреби пролилося море крові. Тисячі бійців полягли біля Старого замку, Домініканського костела, під мурами в’язниці, де, до речі, загинув і юний москвич Анатолій Живов, якому згодом присвоїли звання Героя. Втрати були жахливими, але про них ніде не мовиться, хоча старожили міста, свідки тієї непотрібної битви, добре знають, скільки ж то люду полягло в Тернополі. Історики й публіцисти раніше спрощували цю тему. Писали, приміром, що 16 тисяч німецьких вояків приречені були в Тернополі на загибель. А наших, радянських? До речі, німців тут насправді було втричі менше; зате червоноармійців загинуло у 5–6 разів більше, адже вони наступали, йшли на кулі грудьми, їх не захищали товсті камінні стіни. Марно, безглуздо пролита кров, аби якнайшвидше рапортувати Сталіну, що повністю оволоділи Тернополем.

ХТО ЗРУЙНУВАВ МІСТО

Але то ще не вся правда. Після війни керівники міста, слідом за деякими публіцистами, з якоюсь дивною гордістю любили промовляти, що Тернопіль – це Сталінград у мініатюрі, маючи на увазі не лише те, що тут тривали смертельні бої за кожную вулицю та будівлю, а передовсім хотіли підкреслити, що Тернопіль так само дощенту зруйнований. Проте це цілком різні випадки. Якщо Сталінград з його численними військово-промисловими об’єктами оборонявся від нападників і захищав шлях у глибину Росії, то малий провінційний Тернопіль, а тим паче його центр, уже без стратегічної залізниці, не мав, по суті, жодного значення. То навіщо було руйнувати старовинне місто, вартість якого мала втілення хіба що в оригінальній архітектурі?!

Десятки років компартійна пропаганда та історична лженаука боялися сказати правду, хто насправді зруйнував Тернопіль, що постраждав найбільше серед українських міст. Кивали на німців – винні вони, бо загарбники й окупанти. Але ж вони, окупувавши місто, не підірва-

*Німецькі полонені,
які вижили
в битві за Тернопіль*

німці самі здались у полон в оточеному Тернополі. Люди й міста для нього нічого не значили.

БЕЗГЛУЗДЯ 40-ДЕННОЇ БИТВИ

Місто могло бути збережене і тисячі життів врятовані, якби нетерплячка не переслідувала вихованих Сталіним бездумних, байдужих до солдатів воєначальників, котрі найбільше боялися гніву жорстокого вождя. Тому й панувало сліпе виконання наказів і чужої волі. Особливо прикро все це усвідомлювати з тих міркувань, що вже завершувалася війна, гітлеризм був приречений і треба було якомога більше думати про збереження людських життів. Але обидва тирані – Гітлер і Сталін – нехтували людьми.

Коли читаєш книгу сучасного німецького історика Герта Фріке “Фортеця Тернопіль–1944”, найперше, що помічаєш, – це критичне ставлення до війни і всього минулого. На відміну від радянських істориків, мемуаристів, німці мають мужність визнати безглуздість та помилки минулої війни і взагалі її нелюдськість

*Бій ведуть вояки дивізії СС “Галичина”,
які належали до німецького гарнізону*

з обох боків. А більшість наших військових стратегів та політиків і досі героїзують те, що треба засудити.

Книга Г. Фріке – суворо документальна, вся побудована на матеріалах Генерального штабу німецьких військ, наказах фюрера, документах штабів армій та донесень коменданта Тернопільського гарнізону. Багато важливих і цікавих деталей можна дізнатися з них, зокрема, чому такого значення надавав Гітлер Тернополю у 1944 р. і чому оголосив його “фортецею”. Передусім тому, що це був важливий залізничний вузол у західному напрямку. І тепер думаєш: а якщо цим вузлом уже оволоділи радянські війська, то навіщо було далі штурмувати місто? Чому не залишили німців доживати в котлі? Справді – фронт пішов би на захід, час зробив би своє. Як просто. Та не для всіх.

Окрім опису воєнних перипетій, Герт Фріке оприлюднив деякі дивні документи. На-приклад, наказ командира корпусу комендантові Тернополя:

в місцях боїв евакуювати цивільне населення, грабіжників розстрілювати без військового трибуналу. І так справді робили. Педантичний історик не забув підкреслити і таке: “Північні оборонні рубежі міста займали частини 4-го полку добровольців дивізії СС “Галичина”. До речі, воювали вони хоробро, стояли на смерть. Можливо, ще й тому, що вибору в них не було, у полон їх фактично не брали. Чотирьох вояків, які вижили у цій смертельній битві, військові “чекісти” прилюдно повісили наприкінці квітня 1944 року в сквері навпроти Парафіяльного костелу, на тому місці, де нині стоїть пам’ятник Соломії Крушельницькій, причепивши їм на грудях шматки фанери з написом “Смерть предателям”. Деякі з тернополян, присутніх на цій бузувірській акції, пошепки пояснювали іншим: “Вішають тих німців, які говорили українською”.

*Таким був нинішній бульвар
Т. Шевченка у квітні 1944 р.*

Дослідник Г. Фріке підтверджує, що 23 березня Тернопіль був остаточно оточений, про це німецьке командування негайно доповіло фюреру, а також про те, що запасів зброї оточений гарнізон має лише на 10 днів, а харчів – на 20 днів. Однак Гітлер наказав гарнізону оборонятися до переможного кінця.

ВІДВЕРТІСТЬ НІМЕЦЬКОГО ІСТОРИКА

У книзі Г. Фріке читаємо, як німецькі генерали намагалися переконати фюрера в тому, що правильним було б здати Тернопіль. Але той

не послухавсь. Історик проаналізував прорахунки німецького командування в боях на Тернопіллі, неймовірні труднощі гарнізону, якому бракувало боєприпасів, їжі й особливо медикаментів, через відсутність котрих, повідомляв у Берлін начальник гарнізону генерал-майор Нейдорф, становище було катастрофічним, бо військовий лікар утік ще 9 березня, а в гарнізоні було вже 1650 поранених, десятки їх щодня вмирало, майже тисячу солдатів та офіцерів загинуло. Від початку боїв, телеграфував Нейдорф, гарнізон, який нараховував 4700 чоловік, втратив на перше квітня більше половини свого персонального складу. Гітлер натомість щодня наказував: “Фортецю Тернопіль утримувати далі”.

Німецькі генерали бачили абсурдність упертості фюрера, однак змушені були виконувати накази. Активність вояків дедалі падала, поранених і вбитих ставало більше через постійний артилерійський обстріл радянськими військами і бомбардування. Така правда війни і битви за Тернопіль. Із цього випливає, що на початку квітня треба було припинити штурм центру міста, не руйнувати будівель, не посилати радянських бійців на смерть, а трохи зачекати – німці самі здалися б.

І ще одне: як видно з документів, німецький гарнізон був майже вчетверо менший, аніж твердило радянське командування, і не треба було так обстрілювати й бомбардувати Тернопіль. Усе могло бути інакше, якби мудріше воювали, берегли солдатів і місто. Натомість, як написав Г. Фріке, з 8 квітня на захисників “фортеці” навалилися майже безперервний вогонь важкої артилерії та бомбардування, сила яких зросла до критичної точки, а 9 квітня, після 4-годинної артпідготовки, центр Тернополя перетворився в суцільні руїни, місту спричинено безмірні матеріальні збитки. Зазнавши нових величезних людських втрат, комендант гарнізону доносив фюрерові, що “більше не в змозі утримувати “фортецю”. Вождь не відреагував. Як бачимо, жорстокість, безжальність до своїх солдатів була притаманна командуванню обох воюючих сторін. Хіба генерал Нейдорф, рятуючи життя решткам гарнізону, не міг підняти білий прапор і здатися в полон, як це зробив генерал-фельдмаршал Ф. Паулюс у Сталінграді? Але він цього не зробив.

Що залишилося від Катедрального собору (травень 1944 р.)

Чи можна виправдати нищівні дії наступаючих радянських військ? Особливо стосовно Тернополя. Хай про це судять читачі. Залишається додати, що з німецького гарнізону врятувалося лише 55 солдатів, яким вдалося прорватися через кільце оточення, і кількасот,

яких узяли в полон. Німецький історик Г. Фріке дійшов до аргументованого висновку: ідея Гітлера зробити Тернопіль “фортецею” тільки тому, що йшлося про важливу вузлову станцію, була нісенітницею, а героїзм гарнізону виявився, врешті-решт, непотрібним.

І останній підсумок. Трохи дивно читати давно відомі військові документи, що чотирьом дивізіям, 15-ти полкам, трьом окремим батальйонам і дивізіону, які з радянського боку брали участь у битві за Тернопіль і найбільше відзначились у боях, присвоєно почесне найменування “Тернопільських”. То скільки ж то насправді червоноармійців брало участь у битві за місто і скільки їх марно загинуло? Цього ніхто вже, мабуть, ніколи не скаже, бо хто їх рахував. Люди, на жаль, нічого не значили у тій страшній, жорстокій війні.

МІСТА НЕ СТАЛО

Унаслідок кількатижневих боїв старовинне місто перестало існувати. Лише на давніх довоєнних фотографіях та листівках можемо нині побачити колишній Тернопіль. І сталося це через нерозумні дії передовсім радянського командування, яке нехтувало життями людей та долею українського міста. Про це згодом, через десятки років, у книзі “Земля у вогні” щиро напише полковник А. Якубовський, котрий воював у Тернополі. Ось яким він побачив тоді місто:

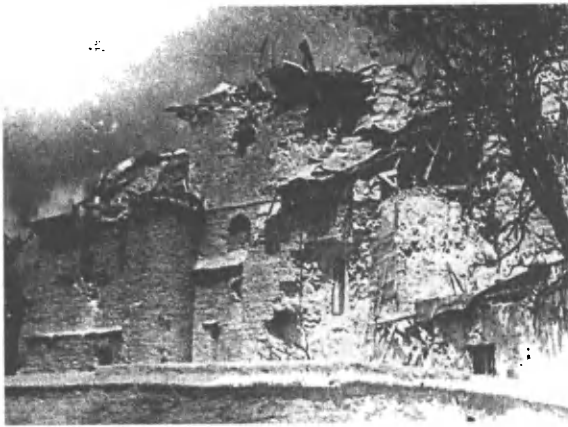
“Кругом руїни и пожарища. Улицы усеяны трупами, разбитыми танками, орудиями, автомашинами. Кое-где торчали уцелевшие остовы зданий с безжизненными глазами окон. Города не стало. На его месте громоздились груды дымящихся развалин”.

Усе це добре видно на світлинах і кадрах кінохроніки, що зробили у ті дні військові репортери. Ніби стався тут апокаліпсис, вразивши місто вогнем смерті. Хто ж творець цього апокаліпсису? Насамперед – радянська авіація. Крім щоденних шалених нічних бомбардувань, 13 квітня, коли рештки німецького гарнізону, переважно поранені, вже конали під руїнами в підземеллях, кількадесят радянських літаків ПО-2 здійснили півгодинне бомбардування з малої висоти центральної частини Тернополя. Після цього всі старовинні квартали перетворилися на суцільні руїни і згарища.

Такі невинувдані дії і призвели до того, що місто фактично зникло. Рештки німецького гарнізону, замість того, щоб здатися в полон, почали прориватися через Загребелля на захід,

Так виглядала після боїв теперішня школа на вул. Камінній

*Церква Різдва Христового
після закінчення боїв*

залишивши сотні важкопоранених побратимів помирати в підвалах. Та й ті, які пішли на прорив, здебільшого загинули. Наслідки воєнного безумства були жахливими. Відомий письменник і спеціальний кореспондент газети “Красная звезда” Костянтин Симонов, котрий в останні дні битви перебував у Тернополі, згодом написав глибоко вражаючі статті про жах і варварство війни.

Ось картина його відвідин підвалів нинішнього облдержархіву:

“Ходим по огромным тёмным подземным галереям Доминиканского монастыря. Сыро. Мрачно. Гнетущий запах трупов, гниющего тела... С двух сторон в три этажа нары. На них вповалку раненые – несколько сот человек. К нарам прилеплено несколько свечек. Иду вдоль нар... Мёртвые лежат между живыми. Свечу фонарём. Весь пол завален мертвецами. Уже поворачиваюсь, чтобы выйти, как вдруг из угла подвала хрип: “Вассер... вассер...” (німецькою: “Води... води...”).

Так, жахлива була ця війна. Але цей жах, цю дику жорстокість творили обидві воюючі сторони. Досить згадати про мінні поля по всьому місту, які заклали гітлерівці. Не лише військові, а й сотні цивільних людей підірвалися на мінах, якими кишіло все навкруги. Тисячі мін знайшли і знешкодили після боїв радянські сапери вздовж вулиць, навколо будинків та в інших місцях. Це була справжня війна мін. Мабуть, у жодному іншому місті їх не було стільки, як у Тернополі. Кожну будівлю, кожен двір кілька місяців після битви перевіряли сапери, щоб залишити на стінах і парканах довгоочікуваний автограф крейдою: “Перевірено. Мін немає”.

Чимало тернополян загинули або зазнали поранень через оті проклятуші міни. На одній із них підірвався у червні 1944 р. і автор цих рядків. Коли після операції лежав у військовому шпиталі на вул. Кн. Острозького (тепер тут облшкірвендиспансер), то навколо було цивільних людей не менше, ніж військових. Страждань та горя дісталосся всім однаково.

І тому вважаю, що, говорячи про війну, треба менше її героїзувати, славити всілякі подвиги, а більше писати й балакати про кров, жах, бруд, каліцтва, сморід тих днів. Можливо, тоді люди відповідальніше, тверезіше ставитимуться до різних ворожнеч, протистоянь й авантур, не піддаватимуться на провокації безумців.

ВЕЛИКДЕНЬ ПІД КУЛЯМИ ТА БОМБАМИ

На початку квітня бої за Тернопіль перемістилися з околиць міста до центру. Однак через обстріл з гармат і “катюш”, що розташувалися на пагорбах біля Микулинецького цвинтаря, через постійні неточні бомбардування з літаків та періодичні контратаки німців цивільні люди і далі ховались у льохах, підвалах, позабиравши з хат перини з подушками, ікони й харчі.

У холодних і вологих підземеллях готували, як могли, їжу з мізерних запасів, утихомирювали дітей, котрі здригалися від вибухів, а коли стихало – відразу засинали. Тут же й готувалися до зустрічі Великодня, який довелося святкувати таки під вибухи бомб, артилерійську канонаду і посвист кулеметних черг. Це неправда, що війна в Тернополі закінчилася 15 квітня 1944 р., коли Москва салютувала переможцям. Адже і в неділю, 16 квітня, на Великдень, свистіли кулі й вибухали бомби. Ще тривали бої.

Поряд з людьми у сутінках підземних приміщень перебували кури, кролі й навіть кози, яких у дні війни в місті з’явилося чимало, бо дуже виручали сім’ї з дітьми ці лагідні й невибагливі тварини. В підвалах вони поводитися спокійно, жуючи будь-що – від сіна чи соломи до картопляного лушпиння. Хіба що з водою були проблеми, бо до криниць сміливці добиралися лише ночами, та й то нерідко закінчувалося жертвами.

Ми, три сім’ї з малими дітьми, майже півтора десятка осіб, ховались у просторому льосі під будинком на розі вулиць Колонтая та Острозького. Незадовго до цього в сусідній дім потрапила потужна бомба і все дощенту розтрощила, людей не стало. Тому боялися, молилися, тільки-но починали поблизу падати бомби.

Давно вже нема цього невисокого дому з просторим льохом, не стало недавно й вулиці Колонтая, на місці якої вирости багатоповерхові будинки, що тягнуться вниз, до центрального автовокзалу. А тоді, у

Руїни синагоги, найстарішого єврейського храму – безцінної пам’ятки архітектури XVI ст. (весна 1944 р.)

квітні 44-го, в глибокій пивниці, як називали колись підвали, ми покотом лежали на землі, а поряд з нами – дві кози. Одна з них, ласкава й терпелива Баська, з м’якенькими кульчиками обабіч підборіддя, за кілька днів до Великодня народила двох цапків. Усі дуже зраділи, бо обох цапків напередодні свята засмажили в рештках ріпакової олії на маленькій чавунній пічці-”буржуйці”, що стояла в куті льоху.

Вулиця Руська у квітні 1944 р.

І тут вартувало б сказати тепле слово на честь кози – чудової тварини, яка багато віків вірно служить людям. У часи скрути й лихоліття коза ставала доброю помічницею людини, рятівницею і майже членом сім'ї. Пригадую, як діти, від себе відриваючи горнятко з водою, тицяли його під бороду Баськи, примовляючи ласкаво: “Пий, Басю, а по-

вернеш нам молочко...”

Здавалося б – дрібниця, несуттєва для друку, але люди, котрі пережили війну, знають, як багато значили ці тварини в час біди та й у перші післявоєнні роки. Зрештою, і нині, в дні економічних негараздів, багато сімей тримають кіз на околицях Тернополя. Отже, віддаймо належне козі й скажімо тепле вдячне слово про корисних домашніх тварин.

ПОДАРУНКИ З НЕБА

Великдень 1944-го року, незважаючи на війну, був великим святом. До радості Христового воскресіння додалася радість завершальних боїв за звільнення міста від нелюдів, які принесли нам стільки горя і страждань. Разом зі святом та весною прийшла надія на інше життя. Місто воскресало з мертвих, зі згарищ і руїн.

Було в день Великодня й незвичне свячене яйце. Від тих кількох курей, що у підвалі вижили поряд з людьми, зберегли четверо яєчок. Зварили на “буржуйці”, освятили йорданською водою, яку бабуся забрала з хати і тримала в пляшечці як цінну реліквію. Яйця порізали й поділили на всіх, більші шматочки дісталися дітям. А доповнили свято несподівані й дуже приємні подарунки, які впали нам з неба.

Так, так, з неба – в прямому розумінні слова. Річ у тому, що німці літаками доставляли своєму оточеному гарнізоні боєприпаси, продовольство, медикаменти і скидали їх у подовгастих металевих скринях на спеціальних парашутах. Чимала частина цих “вантажів з неба” падала за лінією оборони, на подвір'я, городи, заболочені пустирі. Городяни, помітивши, де впала скриня, швидко розкривали її: якщо там були продукти – забирали собі. Про це згадує у книжці про Тернопіль і німецький історик Г. Фріке. Він справедливо зазначив, що в оточеному місті солдатів вермахту рятували саме скинутими з літаків вантажами. Правда, підкреслив історик, лише частина їх діставалася воякам.

Пригадую, як раділи ті, хто в скринях знаходив хліб або консерви. А в одній було... кількадесят фляг зі шнапсом, обгорнутих плетеною лозою. Цій горілці теж зраділи, бо могли обміняти її на м'ясну тушковку або черствий житній хліб в інших щасливців.

Будинок, що вижив у пеклі війни. Відроджений, реставрований, стоїть сьогодні на вул. Сагайдачного

Не менше раділи люди і міцній парашутній тканині, яку потім різали на шматки і шили з неї білизну. Багато тернопільських підлітків та й дорослих ходили після війни в таких сорочках. Повертаючись до незвичного Великодня 44-го року скажу, що в багатьох сім'ях у день Христового воскресіння ласували трофейними харчами, котрі впали з неба.

Люди обмінювалися продуктами, ділилися тим, що хто мав, були дружніми і добрими одне до одного. Війна об'єднала всіх у страшній біді. Цей незабутній Великдень залишився на все життя в серцях тих, хто пережив жахливу 40-денну битву за Тернопіль. На Великдень у місті ще гриміли останні бої. Покалічений, увесь у руїнах і згарищах, Тернопіль оживав, як фенікс із попелу. Христос воскрес! Воскресало й місто з мороку війни.

ВИГАДКА ПРО ПРАПОР ПЕРЕМОГИ НАД МІСТОМ

Дорогою ціною дісталось вибиття нацистів із Тернополя. Це знало високе начальство, і це знали городяни, котрі в підземеллях та підвалах пережили жорстоку й руйнівну 40-денну битву і жахнулися, побачивши в середині квітня майже дощенту зруйноване, спалене місто. Страшною була ціна перемоги над ворогом, котрий не хотів відчинити “ворота в Німеччину”, як називали тоді Тернопіль військові кореспонденти і штабні генерали.

Можливо, тому багато післявоєнних років ніхто в місті не хизувався перемогою і нікому в голову не приходила вигадка про якийсь червоний прапор перемоги над Тернополем. Аж раптом у середині 1960-х років, коли святкували 20-річчя перемоги над нацизмом і приїхав до міста в числі інших визволителів невідомий досі Григорій Хілько, під час гучного застілля у ресторані прозвучала несподівана казочка про прапор перемоги над Тернополем.

Понад 20 років ніхто ніколи не чув про червоний прапор над містом, тим більше, що весь центр у ті квітневі дні не мав жодного вцілілого будинку. Аж тут раптом п'яненський “визволитель” розповідає тернопільському начальству і гостям “сенсацію”, нібито вночі з 14-го на 15-е квітня його, старшого лейтенанта Хілька, викликав гвардії полковник Кучеренко і запитав: “Знаєш, де розташований театр? Отож, щоб о п'ятій ранку над театром палахкотів червоний прапор перемоги”.

І далі нібито “хоробрий” офіцер Хілько в супроводі ще двох сміливців точно виконав наказ командира. Вранці 15-го квітня прапор майорів над містом. Не знав у 1965-му герой Хілько, що приміщення спортклубу “Сокіл” на теперішній вул. І. Франка, назване театром (тут справді у перші повоєнні роки розмістився обласний театр), було в дні війни одноповерховим, стояло обгорілим посеред триповерхових будівель, теж обгорілих, дощенту зруйнованих. Люди, які вижили у підвалах цих домів, ніколи не бачили й не чули про червоний прапор, що нібито мав майоріти над порівняно низькою, одноповерховою будівлею. Зрештою, в жодних архівних документах часів війни нема згадки про якийсь прапор над містом.

На жаль, фантазію “героя-гвардійця” Хілька підхопило керівництво міста й області. Хілька вшановували, обсипали подарунками, писали хвалебні статейки про “подвиг” визволителя. А городяни, які пережили в Тернополі війну, сумно посміхалися, не розуміючи, кому й навіщо потрібна ця брехлива вигадка.

Хоч як не намагалися всі повоєнні роки згладити гіркоту переможних реляцій про славетну битву за Тернопіль, однак кривава правда війни таки дочекалася (щоправда, лише тепер) свого чесного висвітлення. Ще не один сумний епізод часів воєнного лихоліття мав би ожити в пам’яті, поки ходять вулицями міста останні з тих, хто був очевидцем великої трагедії.

* * *

Підсумовуючи викладене в попередніх частинах цих спогадів очевидця про трагедію війни в Тернополі, про нещастя, прорахунки і недоліки минулого, треба чесно заявити, що це ніяк не повинно применшувати величі й значення нашої Перемоги над гітлерівськими загарбниками. Так, місто було дощенту зруйноване, тисячі військових і цивільних загинули через нерозумне ведення війни та безжалісне ставлення до людей. Але ж у післявоєнні роки Тернопіль відбудували так, що він став навіть кращим, аніж до війни, розрісся у кілька разів, перетворився на індустріально та культурно розвинений центр України. І все ж гірке минуле має багато чому навчити нас. Мусимо зрозуміти, що не все робили добре. За будь-яких обставин, завжди треба берегти людей і те, що надбали багато попередніх поколінь.

Тисячі життів могли врятувати і місто не руйнувати

Наприкінці жовтня виповниться понад 70 років з того дня, як Україну було повністю визволено від нацистських загарбників. Минув достатньо великий відрізок часу, щоб осмислити минуле воєнне лихоліття, обміркувати факти і події, дізнатися багато нового й невідомого, зіставити все і порівняти. Недарма кажуть: на відстані часу все бачиться краще.

Відбувся цей процес і в свідомості корінних тернопільців, особливо людей похилого віку, котрі багато років міркували й аналізували, думали про те, чи логічно й справедливо відбувалося все, що бачили навесні 1944 р. під час битви за Тернопіль, звільнення його від гітлерівських окупантів. Адже відомі різні версії про бої за місто у березні–квітні 1944 р. Не раз чули спогади очевидців з числа місцевого населення та безпосередніх учасників битви – людей військових.

А їх немало за ці роки перекоотилося через Тернопіль. Були й самозванці-брехуни, бо нині вигідно (навіть матеріально) називатися визволителем Тернополя. Але й бували і справжні учасники битви, котрі сумовито та скрушно оцінювали результати воєнних подій. Їхні розповіді й оцінки не завжди співпадали з офіційними твердженнями і характеристиками того, що відбувалося в той жорстокий час. То, може, настала пора хоча б частково сказати правду про все – не тенденційно, на догоду комусь, а чесно й відверто?

ПРАВДА ПРО ВІЙНУ

Дві світові війни у ХХ столітті жорстокою, нищівною ходою пройшлися вулицями Тернополя. Минуло чимало десятиріч з тих буремних днів, залікувалися старі рани, дедалі менше стає очевидців воєнних подій, зовсім небагато фотографій збереглося для історії. Дивишся на них – і очам не віриш: як же все було зруйновано! Але працелюбні руки відродили й зберегли, що змогли.

Написано кілька книг, у яких йдеться про воєнні рани Тернополя,

жахливе знищення міста; зокрема, опублікував ґрунтовну наукову розвідку “Фортеця Тернопіль-1944” німецький історик Герт Фріке, зберігся навіть документальний фільм про бої в місті, а головне – є десятки старих фотознімків, на яких увічнено руїни міста, завдані йому війною поранення. Є про це матеріали і в місцевому краєзнавчому музеї. Молодому поколінню тернополян, безперечно, важко уявити, які жакливі бої тут відбувались і в Першу, й особливо, в Другу світову війну. 28 тисяч жителів, тобто дві третини населення, втратило місто за 33 місяці гітлерівської окупації і майже півтора місяця боїв навесні 1944 р.

Історики і публіцисти написали чимало про ті часи. І як майже 12-тисячний гарнізон німецьких вояків був приречений на загибель в оточеному місті, і як здійснили подвиги радянські бійці Анатолій Живов, Микола Карпенко, Борис Кошечкін та інші. Чотири дивізії, 15 полків і три окремих батальйони Червоної армії брали участь у смертельній битві, а скільки точно загинуло людей у зруйнованому Тернополі – ніхто й досі не знає. Та й узагалі – чомусь ніколи не вели мови про те, чи потрібні були такі люті бої в невеликому оточеному місті, особливо після звільнення від окупантів колії, вокзалу й залізничної станції. Адже фронт невпинно просувався на захід, а оточений ворог без боєприпасів та продовольства і сам незабаром здався б у полон. Чи не даремними були жертви?

БОЙОВІ ПОРАНЕННЯ МІСТА

Окрім документальних фотознімків, про численні бойові поранення міста набагато більше можуть розповісти живі свідки тих подій, котрі ще живуть серед нас. Правда, очевидців боїв і дощенту зруйнованого Тернополя залишилося зовсім мало, тому варто скористатись їхніми спогадами, а в декого і фотографіями, що їх зберігають як дорожочінні реліквії.

На знімках, поданих нижче, бачимо панораму центральної частини міста навколо Парафіяльного костелу. Світлину зробив, напевно, з літака військовий кореспондент після завершення боїв у квітні 1944 р., і вона дає повне уявлення про розбите й порожнє місто. Адже з місцевого населення, яке бачило страшну битву, залишилося живими менше тисячі чотирьохсот міщан, у тому числі автор цих рядків. На інших фото, зроблених теж у квітні 1944 р., бачимо вщент зруйновані будинки на теперішніх вулицях Сагайдачного, Руській, бульварі Т. Шевченка та інших.

Коли переглядаєш ці рідкісні давні фотографії, мимоволі думаєш: мабуть, нема на світі страшнішого лиха для країн і народів, аніж війни. І кожен, хто бачив цей жах та пережив його, вже є унікальною людиною. Не знаю, скільки ще знайдеться в Тернополі осіб, котрі бачили, приміром, жакливий погром євреїв гітлерівцями на початку липня 1941 р. або руйнування гетто і мордування тисяч євреїв восени 1943

р. Це страшне гетто (між тодішніми вулицями Руською та Медовою, Гусячою і Зацерковною) було суцільною руїною, оазою смерті, крові та знущань над невинними людьми.

ЖАХІТТЯ ВІЙНИ

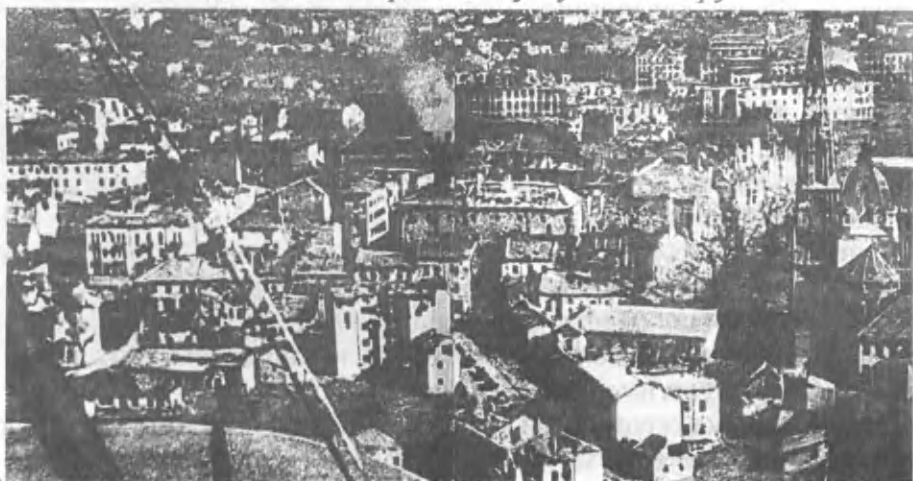
Моторошний спомин виринає в пам'яті про випадок, що ставсь у перші дні травня 1944 р. на теперішньому Театральному майдані, біля недавнього гастроному “Дністер”, а тоді тут стояла зруйнована дощенту будівля готелю і ресторану “Польонія”. Навколо згарища, рештки стін будинків, та ось з-під руїн ресторану, десь із підвалу, виліз неймовірно зарослий чорним волоссям, у брудному лахмітті худючий чолов'яга – шкіра і кості. І запитав у перехожого польською мовою: “Війна скінчилася? Німців побили?”

Почувши підтвердження, він заплакав і приліг на уламках битої цегли. Підійшли інші люди і ми, двоє хлопчаків, а чолов'яга розповідав, що він єврей, який утік ще восени з гетто і переховувався в підвалах кам'яниць, у пивниці під рестораном, де знайшов різні харчі й завдяки їм вижив. Із подивом слухали чоловіка, котрий виявився зовсім не старим. Однак, лежачи під спекотним весняним сонцем, він раптом схопився за серце, застогнав і поки шукали якогось медика – помер. Прикра смерть мужньої людини, яка пережила неймовірні випробування.

І ще одне жахіття війни впливає з пам'яті, ще одна рана Тернополя

Наслідки боїв: Тернопіль у суцільних руїнах

– старий єврейський цвинтар на Окопиську, між нинішніми вулицями Князя Острозького, Шпитальною та Стрімкою. Влітку 1944 р. на зруйнованому старовинному цвинтарі (XVII-XVIII ст.) розташувалася військова зенітна частина. Зенітні батареї, гармати обслуговували більше ста дівчат із жіночого батальйону. Майже кожної ночі, коли німецькі бомбардувальники громили залізничну станцію, рвали на шматки колію, по якій військові ешелони прямували на захід, зенітні батареї стріляли по літаках. Але однієї ночі, густо освітивши ракетами на парашутиках територію цвинтаря, бомбовози скинули вантаж на зенітні батареї. З військових, здається, ніхто не вижив. Понівечені тіла перемішалися з металом, камінними надгробками, зотлілими кістками і землею. Не стало древнього цвинтаря та військової частини. Жахливе місиво можна вважати однією з найболючіших ран міста. Бо закінчувалася війна, Тернопіль вставав із руїн, проте смерть не відступала.

ЯКОЮ ЦІНОЮ ЗДОБУВАЛИ ПЕРЕМОГИ

Багато таких бойових поранень зазнало місто. Але минають роки і десятиліття, горе й жах забуваються. Лише цупка пам'ять старожилів і дивом збережені фотографії нагадають іноді про страхотливе минуле. Та ще й незабутній літопис історії міста. Внаслідок Другої світової війни Тернопіль перетворився на суцільну руїну й згарище. У цьому переконалися всі, хто бачив радянський хронікально-документальний фільм “Битва за Тернопіль”. Із 4211 житлових будинків були повністю знищені 539 добротних кам'яниць (понад 95 відсотків) та більше трьох тисяч приватних партерових домів. Місто фактично перестало існувати. Довкола – обгорілі кістяки будинків і попелища.

Окрім кільканадцяти тисяч полеглих гітлерівських солдатів, які ховалися за товстими мурами міцних кам'яниць, за сорок днів боїв загинуло, як твердять деякі дослідники, понад 47 тисяч солдатів та офіцерів Червоної армії. Їх поховали в різних скверах та міському парку, на кількох кладовищах Тернополя, а іноді – на городах і в садах. Надто багато загиблих треба було віддати землі.

Чесно кажучи (і це бачили ті цивільні городяни, які вижили в цьому пеклі), ніхто в ті дні не рахував, де й скільки клали трупів у поспіхом викопані ями, головне було – швидше поховати загиблих. Досить сказати, що під час штурму Парафіяльного костелу повністю поліг батальйон новобранців-сибіряків – понад 400 юних бійців. Про це згодом, через двадцять років, напише до Тернополя чи не єдиний солдат, який вижив у цьому бою, правда, повністю паралізований: “Нас гнали під кулі на очевидну смерть, у три ряди лежали трупи солдатів... і все заради того, аби швидше відрепортувати Сталінові про взяття Тернополя”, – констатуватиме в листі скалічений воїн.

Жодна хроніка, жодне військово-зведення і словом не згадали про те, скільки під час боїв за Тернопіль загинуло тисяч бійців штраф-

них батальйонів – нещасних смерт-ників, яких ніхто не рахував. Їх кидали у бій першими, і вони гинули масово. Це знали городяни, які ховалися в підвалах осель, допомагали потім закопувати їх у ровах і на городах. Але про це не прийнято було говорити. Війна, мовляв, і нічого не поробиш. Однак ніщо не забулося.

ПОКАРАННЯ ЗА МУДРІСТЬ І МУЖНІСТЬ

Справжні полководці завжди берегли солдатів. Історія знає чимало таких прикладів. Проте Друга світова війна була найбільш безжалісною щодо цього, і то з обох сторін. Ні Гітлера, ні Сталіна, ні їхніх генералів не дуже турбувало, скільки тисяч воїнів поляже на полях війни. Правда, були й винятки. Про це тихцем говорили окремі воєначальники, бо вождям подібні розмови не подобалися.

Пригадую 1965-й рік, коли на святкування 20-річчя Перемоги до Тернополя з'їхалося багатенько полковників і чимало генералів, котрі воювали за звільнення нашого краю від нацистських окупантів. Тоді місто вже повним ходом відроджувалось, але навколо ще було чимало слідів жорстоких боїв, десятки братніх могил загиблих визволителів міста. Мені довелося почути розмову кількох високих військових чинів, у якій йшлося про те, що надто багато загинуло солдатів та офіцерів у Тернополі. Хоча могли обійтися “малою кров’ю, якби в генштабі послушали Черняховського”.

Лише згодом, вивчаючи архівні документи, а особливо книгу німецького історика Герта Фріке, я дізнався, що битва за Тернопіль могла піти іншим шляхом, адже гарнізон німців був невеликий, слабо оз-

броєний, без харчів і медикаментів для поранених, навіть бракувало води та боеприпасів. Нацисти б довго не протрималися, хоча й Гітлер наказував за будь-яку ціну утримувати цю фортецю.

Про це, завдяки розвідці, дізнався генерал Іван Данилович Черняховський, котрий зі своєю армією прорвався до Тернополя і, вивчивши ситуацію, вирішив узяти місто в кільце й далі піти на захід. Але командувач Першим Українським фронтом маршал Г. К. Жуков не погодився з цим і навіть “покарав” полководця, котрий не хотів штурмувати місто. До речі, про цей випадок, вивчив-

*Березень 1944 р.
Генерал І. Д. Черняховський
оглядає оборонні позиції
німецьких військ у Тернополі.*

ши московські архіви, конкретно розповів сумлінний дослідник історії міста, відомий краєзнавець Ігор Микитович Дуда, який недавно видав ґрунтовну монографію про Тернопіль.

Ігор Дуда показав, що саме з волі Жукова зав'язалася жорстока битва за місто. За його наказом генерал Іван Черняхівський, котрий не погоджувався брати штурмом Тернопіль, а пропонував обійти його з півночі та півдня, блокувати і йти далі на захід, змушений був передати командування 60-ї армії генералу П. О. Курочкіну для організації штурму міста. Після цього Іван Черняхівський вилетів до Москви для отримання нового призначення.

Така зміна генералів дуже дорого обійшлася місту. Внаслідок 40-денного, абсолютно недоречного штурму Тернопіль був знищений дощенту, без потреби загинули десятки тисяч радянських та німецьких вояків, аби командування Червоної армії змогло швидше доповісти Сталіну, що ворога знищено. Якби послухалися І. Черняхівського, центральна частина Тернополя нині виглядала б такою, як до війни, – чарівне, самобутнє старовинне місто.

І тому так прикро бачити сьогодні, як деякі гарячі голови, дорвавшись до влади й абсолютно не знаючи історії міста, не відаючи, якими були великі сини українського народу, скасували найціннішу пам'ятку про буремні дні війни – вулицю, названу іменем легендарного генерала Івана Черняхівського, двічі Героя країни, мудрого і талановитого полководця, котрий любив і беріг солдатів та не хотів руйнувати Тернопіль. Може, схаменетесь, буйні голівоньки, і виправите помилку?

Вистояли в пеклі війни

Після закінчення боїв навесні 1944 р. місто мало вигляд суцільної руїни, чорного згарища. Із сотень кількаповерхових кам'яниць і тисяч партерових будиночків залишилися неушкодженими або майже неушкодженими лише кілька десятків. У результаті після завершення воєнних дій, коли Тернополю треба було розпочинати нормальне існування, навіть не було де розмістити міські та обласні органи влади чи інші державні інституції, які забезпечили б звичну життєдіяльність міста.

Тому довелося тимчасово на кілька років перенести всі керівні органи області до Чорткова. А тим часом у спорудах, яким пощастило і які в основному вижили у пеклі війни, проводили відбудовчі роботи, ремонтували помешкання і приміщення для установ та організацій. Найбільше, звичайно, бракувало житлових будинків. Закономірно, ті будівлі, що найкраще збереглися і до війни належали заможним городянам, тепер дісталися найвищому компартійному та радянському начальству.

*Вижив у війні і готель
“Подільський” (після
війни - готель “Україна”)*

Наприклад, кілька житлових споруд на теперішніх вулицях Франка та Коперника, які у пеклі воєнних подій залишилися майже неушкодженими, зокрема, кількаповерховий дім навпроти нинішньої гімназії ім. І. Франка, квартири якого після ремонту зайняли компартійні, комсомольські й радянські керівники області. Однак головні фігуранти нової влади обрали для проживання дві красиві вілли на вул. І. Франка, яким найбільше пощастило під час війни. Ці вілли, що є зразками поєднання класичної та модерної архітектури кінця XIX століття, і сьогодні милують око тер-

нополян пишною архітектурою та привабливим художнім оздобленням. Безперечно, замовники та будівничі тих споруд свого часу намагалися втілити найвищі зразки будівельної естетики.

Обидві ці вілли, якими після війни на десятиліття заволоділи керівники області, й дотепер добре збереглися. В одній із них донедавна містилася державна акціонерна компанія “Хліб України”, а в другій нині розташовані міська дитяча бібліотека та недавно створений музей “Літературне Тернопілля”. Власне, про цю, другу хочеться розповісти докладніше. Цю респектабельну одноповерхову віллу посеред квітників та бузкових кущів спорудив для себе у 1894 р. добре знаний на той час тернопільський лікар Олександр Грабовський. Проте в радянську епоху вона – чи не найкраща вілла Тернополя – була схована від очей височеним парканом, щоб “трудящий народ” не бачив, як живуть-поживають партійні вождики під охороною міліціонерів.

*Зараз тут приміщення
Ощадбанку (після перебудови
та реконструкції)*

*Сьогодні тут бібліотека для дітей
і музей “Літературне Тернопілля”
(вулиця І. Франка)*

мав честь учитися перед війною і автор цих рядків. Сто років виповнилося недавно споруді колишньої школи. Після війни тут був Палац піонерів, потім – Будинок технічної творчості школярів, згодом до нього прибудували ляльковий театр (нині театр актора і ляльки). Багатьом поколінням тернополян дорога й незабутня ця будівля, що пережила значні руйнування, Але далі служить людям.

Збереглася й була реконструйована та модернізована будівля міської Ощадної каси (нині тут філія Ощадбанку України на майдані Волі), якій виповнилося вже 112 років і якій у 1962-му надбудували тре-

Нищівною для міста була минула війна, і все ж кілька чудових будівель вижило, хоч у минулі десятиріччя ці споруди зазнали не завжди вдалої реконструкції або добудови. Так сталося, зокрема, з приміщеннями колишньої польської бурси та чоловічої народної школи імені святого Казимира на вул. Лелевеля (тепер – вул. Січових Стрільців), де

тій поверх. Це завжди був один з найшатніших й архітектурно найпривабливіших будинків Тернополя, тож не дивно, що його обрано місцем шлюбних церемоній.

Так само щасливо пережив обидві світові війни і легендарний готель “Подільський” (потім готель “Україна”) на нинішньому бульварі Т. Шевченка. Хоча й значною мірою після війни перебудований, цей готель бачив багато знаменитих людей ХХ століття – від політичних діячів до видатних письменників й артистів. До війни до готельного комплексу належали не лише ресторан “Адрія” та популярна кав’ярня “Болевард”; а й ряд крамниць, дві майстерні, перукарня, відділення банку, кінотеатр і казино. Була навіть на подвір’ї власна криниця 25-метрової глибини. Навпроти готелю височів на металевому стовпі дуже популярний серед тернополян величезний тристоронній (мав три циферблати) годинник, під яким багато городян призначали зустрічі й побачення. Нажаль, війна знищила улюблений годинник.

У БУДІВЛІ ТЕПЕРІШНЬОЇ МІСЬКРАДИ БУЛО КАЗИНО

Однією з найбільш зруйнованих війною була колишня вулиця Костельна (в радянський час – Жовтнева), а нині – Листопадова, де нині розташовані важливі установи, зокрема, міська рада. Проте й на цій вулиці вижили в пекельних боях окремі будинки. Наприклад, будівля теперішньої міськради, де перед війною були управа місцевої військової частини та офіцерське казино. А зліва від цього будинку, в теперішній двоповерховій банківській споруді, теж до війни розміщався акціонерний іпотечний банк, що надавав дешеві кредити під заставу нерухомого майна. Цей будиночок цікавий тим, що був найменш пошкоджений війною і у ньому в післявоєнні роки, коли надзвичайно бракувало житла, мешкало кілька сімей тернополян.

Зате навпроти (де тепер обласна прокуратура) довелося докласти чимало зусиль, щоб врятувати будівлю від воєнних руйнувань. До речі, сто років тому цей дім належав черницям ордену святого Йосифа.

*У колишньому офіцерському казино
нині розташувалась міська рада*

Тут Були лицей йосифіток з інтернатом – елітарним навчальним закладом для доньок заможних городян, що давав право вступу до університету. Перша світова війна припинила існування лицю, а в період між світовими війнами у цій будівлі діяло воеводське управління – адміністрація Тернопіль-

ського краю. Під час гітлерівської окупації (1941–1944 рр.) тут розташовувалося гестапо. Після війни ґрунтовно відбудоване і реконструйоване приміщення передали прокуратурі і області.

Є у Тернополі ще кілька пам'ятних будівель, яким пощастило вижити у найзапекліших боях за місто. Особливий подив викликає те, як збереглася, приміром, старовинна каплиця на Микулинецькому цвинтарі, що не раз була в епіцентрі жорстокої битви. З дев'яти великих тернопільських храмів (трьох релігійних конфесій) дожили до наших днів лише три, і то з великими втратами. А ця церквися на цвинтарі, споруджена ще у 1864 р., обійшлася без значних руйнувань і дуже прислужилася в останні роки римо-католицькій громаді міста.

У БУДИНКУ НА РОЗІ ВУЛ. КАМІННОЇ НАРОДИВСЬ ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

Уже майже нікого не залишилося в Тернополі, хто пам'ятав би, як жахливо виглядала після боїв навесні 1944 р. вулиця Камінна. Це був один із тих мікрорайонів міста, де жахали суцільні руїни й згарища. Не випадково саме тут кількасот німецьких полонених, які жили в приміщеннях великої цегельні за річкою і Петриківським мостом, почали розчищати територію і закладати фундаменти перших житлових будинків у повоєнному Тернополі. Так поступово серед руїн виросла невелика вулиця, яка у 1962 р. отримала назву вул. Правди. Колись вона звалася Камінною, потім носила ім'я Тадеуша Костюшка, а тепер їй знову повернули первісну назву.

*Пощастило з приміщенням
обласній прокуратурі*

На початку цієї вулички якимсь дивом вижила ошатна кам'яниця з незвичними напівкруглими вікнами і взагалі оригінальною архітектурою. Ніхто не знав тоді, та й нині мало кому відомо, що цей будинок на розі вул. Камінної та бульвару Т. Шевченка знаменитий тим, що у ньому, в сім'ї гімназійного вчителя Лева Рудницького, народився славетний український письменник Юліан Опільський, автор багатьох чудових історичних повістей ("Ідоли пануть", "Іду на вас", "Золотий лев", "За козацьким хлібом" та ін.). З цієї родини вийшов також знаний у світі географ Степан Рудницький. На будинку встановлено меморіальну таблицю. Будівлі, подібні до цієї, яким пощастило вижити у пеклі лихоліть, є сьогодні історичним скарбом міста.

Злочинні наслідки, сумні підсумки

У попередніх розповідях, здавалося б, уже сказано про все важливе, що стосується трагічної битви за Тернопіль навесні 1944 року. Однак наведені факти наштовхують на певні роздуми та узагальнення, тим більше, що кожного травня відзначаємо важливу дату – річницю Перемоги нашої Вітчизни, українського народу над німецьким нацизмом. Мимоволі виникає думка: а якою ціною дісталася нам ця важка й незабутня Велика Перемога? Чи не надто дорого ми заплатили за неї?

До того ж, згадуються інші жахливі й трагічні сцени війни у Тернополі, які ніколи не забудуться. Приміром, факти злочинної бездарності щодо організації військових операцій. Про таке історія багато років мовчала і навіть нині стримано про це говорять. Чому? Бо “помилялися” свої, наші рідні командири і воєначальники? Маю на увазі передовсім трагедію з двома взяттями Тернополя.

КРИВАВА ПРАВДА ВІЙНИ

Так, сьогодні ми сміливо й переконливо говоримо, що було два оволодіння Тернополем. Перше: коли кілька батальйонів червоноармійців, у тому числі штрафників, раптово з півночі та сходу увірвалися в місто, застали зненацька нечисленний загін німців і фактично голими руками захопили головну цінність міста – залізницю, вокзал, товарну станцію, депо. Але злополучні цистерни зі спиртом і продовольчі склади, а точніше – відсутність військової дисципліни змарнували переможну наступальну операцію. Прийшовши

Після штурму. Самохідні гармати на теперішній вул. Грушевського

*Триває бій за місто – фрагмент діорами
Тернопільського обласного краєзнавчого музею*

до тями і повернувшись назад у район залізниці, німецькі солдати перестріляли п'яних радянських бійців і швидко почали налагоджувати оборону міста. Та й на допомогу їм незабаром прибули й інші військові підрозділи. Те, що за кілька днів на початку березня могла зробити Червона армія і водночас цілком зберегти старовинний Тернопіль, було безповоротно втрачено й переросло у руйнівну, трагічну 40-денну битву за оволодіння містом.

Отже, друге – затяжне й криваве взяття Тернополя, нищівний і безпотребний штурм міста – спровокували бездарні й вайлуваті радянські воєначальники, проте вони ніколи цього не визнавали. Навпаки – хвалилися, що героїчним штурмом знищили німецький гарнізон. Як виглядав цей штурм і яку ціну доводилося платити, простежимо на двох прикладах.

Перший. Батарея самохідних гармат під командуванням молодшого лейтенанта Григорія Танцорова увірвалась у місто зі східної околиці. Удар був раптовим і успішним, але, захопившись атакою, відважні екіпажі бронемашин перейшли залізничний міст і посунули вузькою вулицею Тарновського поміж будинками (нині це – кінець вул. Руської), де з вікон гітлерівські вояки закидали їх протитанковими гранатами і пляшками з горючою сумішшю. Через непродумані дії, у специфічному вуличному бою, екіпажі загинули в палаючих машинах. Бездарна була організація цієї атаки, однак за героїзм та відвагу Г. Танцорову посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Є над чим подумати.

Чи виправданою і доречною була атака потужних самохідних гармат на вузькій вулиці? Як кричущий доказ бездумності командирів ці обгорілі, потрошені бойові машини стояли на вулиці Тарновського й після закінчення боїв ще з місяць. І як німий докір тим, хто не розумів, що на затиснутих домами старих вуличках така громіздка техніка приречена на загибель.

І другий приклад того, як надаремно гинули солдатські голівоньки при штурмі Тернополя. Про цей епізод розповів скалічений на все життя інвалід-сибіряк, котрий надіслав міській владі листа з нагоди 20-річчя битви у місті з нацистами. Він описав жахливу картину бою під двометровими гранітними стінами колишнього Парафіяльного костелу (тепер на цьому місці стоїть центральний універмаг), в якому загинув увесь стрілецький батальйон із юних новобранців-сибіряків, котрих у Тернополі кинули в перший бій.

“У два-три шари лежали мої ровесники-сибіряки під камінними мурами костелу, – писав каліка, – а командири далі кричали “Вперед!” Майже всі полягли там, у Тернополі, без жодної необхідності. Нащо їм здався той костел, де сховалися зо два десятки німецьких кулеметників? Хотіли тільки одного – швидше відрепортувати у Москву про перемогу над ворогом! Будьте прокляті війна і дурне командування!”

Лист шокував тодішніх керівників міста. Його заховали, щоб не викликав крамольних думок. Але хіба правду сховаєш, особливо таку криваву? А її, тієї незручної, дошкульної правди про битву за Тернопіль, було ой як багато. Скільки-то молодих хлопців полягло на вулицях міста за сорок днів боїв без справжньої потреби, якщо, оточивши в котлі нацистський гарнізон, могли почекати на їхню капітуляцію. Не терплячка дорого обійшлася наступаючим радянським дивізіям. Не берегли солдатських життів. А про місто взагалі не думали.

ЛЮДСЬКЕ ЖИТТЯ – НЩО

Не одна трагедія з численними людськими жертвами сталася в Тернополі у дні війни, коли марно були втрачені сотні й тисячі життів. Скажімо, чи була потреба гнати на вірну смерть – у розвідувальну атаку – батальйони штрафників-смертників, озброєних та вдягнених будь-як. Майже всі вони полягли під кулеметним вогнем добре озброєних гітлерівських вояків. Сотні трупів штрафників лежали обабіч вулиць Гайової та Микулинецької, у ровах, під парканами. Деякі були поранені, стікали кров'ю, вмирали без медичної допомоги на очах мешканців, які спостерігали крізь підвальні віконця.

Людські трагедії тривали навіть після завершення боїв. Улітку 1944 р. на Окопиську, старому єврейському цвинтарі (між нинішніми вулицями Кн. Острозького, Шпитальною та Стрімкою), розташувалася жіноча військова зенітна частина. Майже півтораєста дівчат обслуговували зенітні батареї, гармати, що стріляли (особливо ночами) по десятках нацистських бомбардувальників, котрі регулярно трошили тернопільський залізничний вузол, яким цілодобово мчали на захід війсь-

кові ешелони. Однієї ночі німецькі бомбовози, добре освітивши територію ракетами на парашутиках, скинули весь свій вантаж не на залізницю, а на зенітну частину. Понівечені дівочі тіла перемішалися з металом, камінними надгробками і землею. Суцільне криваве місиво. Здається, ніхто не вижив. Але хіба цього не можна було передбачити? Чому не було інших зенітних батарей для захисту важливої залізниці?

ТРАГЕДІЯ ДЕЗОРІЄНТОВАНИХ ПАТРІОТІВ

Не менш жахлива трагедія трапилась у кінці березня—на початку квітня 1944 р. на північно-східній околиці Тернополя, де окопалися, належаючи до німецьких військ, частини полку добровольців дивізії СС “Галичина”. Про те, що вони тут воювали і як саме – ми знаємо з уже званої книги відомого німецького історика Герта Фріке “Фортеця Тернопіль–1944”. У кількох місцях цього дослідження йдеться про вояків “Галичини”. Однак під датою 3 квітня, після розповіді про пригнічений настрої коменданта “фортеці”, котрий радирував гітлерівському штабу армії, що є величезні втрати і тримати далі оборону неможливо, історик несподівано заявив: до цих проблем німецькому командуванню “додалися певні ознаки розпаду” серед захисників “фортеці”.

“Так, на північній ділянці оборони, – зазначив німецький дослідник, – розміщені тут частини полку добровольців дивізії СС “Галичина” більше не воювали, а тому окремі вулиці без бою попали в руки атакуючих...” Виникає запитання: чому раптом хоробрі українці не захотіли більше воювати на користь нацистського фюрера? Що зламало їхню стійкість і змінило ставлення до війни?

Неможливо точно відповісти на ці запитання, спираючись на стислу інформацію історика. Однак можна припустити, що в душах, у свідомості українських вояків відбулася серйозна переоцінка ситуації. Не знаємо, які фактори стали вирішальними: чи галичани не хотіли більше воювати задля німецьких інтересів на рідній українській землі? Чи те, що наступали на них свої ж, також переважно українські хлопці,

Із вулички біля Старого парку мінометники стріляють по центру міста

щойно мобілізовані на Київщині, Вінниччині, Хмельниччині? Домислювати можна різне, але факт усе-таки приголомшуючий: добірні підрозділи рішуче пішли проти інтересів Гітлера. Навіть знаючи, що їм не буде прощення і від Червоної армії. Адже в полон вояків “Галичини” фактично не брали. Чотирьох, котрі вижили в

Тернополі, як відомо, прилюдно повісили. Дуже болісна і вражаюча ця трагедія.

Навіть нині непросто говорити на цю тему. Звичайно, добровольці, які у 1943 р. записувалися в дивізію СС “Галичина”, були українськими патріотами, котрі хотіли допомогти Гітлеру подолати більшовизм. Так, ненависть до більшовиків на галицьких землях була величезною, і тому зголосилось аж 84 тисячі добровольців, які прагнули служити в дивізії, хоча німці відібрали з них лише близько 12 тисяч. Проте ОУН С. Бандери відразу розгорнула потужну агітаційну кампанію проти створення цієї дивізії.

У 1993 р. Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові випустило книгу відомого у світі дослідника Володимира Косика “Україна і Німеччина у другій світовій війні”, де на підставі правдивих історичних документів доведено, що ОУН С. Бандери бачила багато причин, аби не схвалювати німецький проект створення галицької дивізії СС. Головною причиною вважали те, що “українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії”. ОУН була категорично проти того, що командування дивізією та мова, якою користувалися, були німецькими.

На думку ОУН, боячись того, що активна українська молодь Галичини може приєднатися до руху опору, німці вирішили послати її на фронт як гарматне м’ясо. Цілком можливо, що це нарешті зрозуміли, або й дізналися про позицію ОУН щодо СС “Галичини” ті дивізійники, які воювали в Тернополі. І тому в їхніх діях стався серйозний перелом. На жаль, прозріння виявилось запізнлим.

* * *

Жахливими були наслідки Другої світової війни для Тернополя як міста і для його довоєнного населення. Тому й перемога над лютим нашим ворогом – німецьким нацизмом – мала би бути однаковою для всіх українців. Але чомусь так не є. Декому не смакує слово “Перемога”. Дивно, звичайно. Однак увесь світ щороку святкує Перемогу над нацизмом, і цього не заборониш. Від правди не втечеш.

Так виглядала нинішня вулиця Грушевського після битви – наприкінці квітня 1944 р.

Трагічні і неймовірні міські історії

У роки війни в Тернополі сталися дві великі трагедії. Перша – фактично щезло з лиця землі старовинне місто, а те, що народжувалося після війни, було іншим: сучасним, індустріальним, новітнім, але без історичного шарму. І друга трагедія: знищено найбільшу громаду міста – єврейську, а їх, євреїв, з давніх часів жило тут значно більше, ніж українців або поляків.

ПРИРЕЧЕНІ ГІТЛЕРИЗМОМ

В історії Тернополя ніколи не було фактів ворогування між євреями і християнами-слов'янами. Століттями спокійно співіснували. Три церкви, три костели і три синагоги ніколи не конфліктували. Аж поки не з'явився у світі нацизм і не розпочав свою агресію. Спочатку – проти єврейства, а далі приреченість і знищення чекали на слов'ян.

Трагедія євреїв Тернополя почалася 3 липня 1941 р. з приходом гітлерівців, котрі влаштували пекельний погром – за 6 днів було замордовано майже п'ять тисяч невинних людей. Через два місяці тут створили перше в Східній Галичині гетто, яке стало місцем концентрації та знищення євреїв не лише міста, а й навколишніх сіл та містечок. За даними Державної слідчої комісії, у Тернополі й на його околицях (біля янівського і драганівського лісів) нацисти замордували понад 28 тисяч євреїв.

Їх періодично, роздягнувши до натільної білизни, виводили колонами з гетто і вели вулицею Шептицьких, через петриківський міст, до ям під лісом. Дорослим наказували роздягнутися догола, сидати на краю ями і стріляли кожному в потилицю. Дітей у ями кидали живими. Ніби передчуваючи це, наближаючись до річки і мосту, єврейські матері кидали дітей у рови, де росли лопухи, у прибережні бур'яни й навіть у річку, сподіваючись, що ті якось врятуються. І такі випадки були. Останню півтисячну колону гітлерівці розстріляли 20 червня 1943 р. Навіть убивці були вражені тим, з якою гідністю та спокоєм нещасні жертви йшли на смерть.

“НІЧОГО НЕ БІЙСЯ, ІДИ З БОГОМ!”

Лиш декому з багатьох тисяч євреїв Тернополя, які перебували в гетто, пощастило врятуватися. Про один випадок варто розповісти окремо, адже мені довелося бути його очевидцем. Десь у половині червня 1943 р., пізно увечері, хтось тихо постукав у двері нашої хати. Цим пізнім гостем виявивсь єврейський юнак на ім'я Ізьо, колишній наш сусід. Перед війною, вже будучи гімназистом, приходив до нас з горнятком купувати козяче молоко, яке дуже любив. Займався спортом, був ввічливий, гарно говорив українською. Батьки його тримали крамничку, де нам завжди давали в борг.

Спросоння чув його розповідь: утік з гетто, хоче пробиратися на схід, до фронту. Але як іти? – прийшов порадитись і просив якихось харчів на дорогу. Бабуся з матір'ю щось довго йому пояснювали. Вдосвіта його сляк-так спорядили в дорогу, дали стару куфайку, в торбинці кілька варених яєць і ячмінних пляцків, він попив козячого молока, а головне – бабуся повісила Ізьові на шию хрестик на шнурочку, примовляючи: “Якщо зупинять поліцаї, не признавайся, що ти жид, показуй хрестик на грудях, хрестись, як я тебе вчила, і кажи, що ти Іван і йдеш до родини в Проскуріві... Не проговорися, що маєш 18 років, а кажи, що тобі лише 16... Нічого не бійся, іди з Богом!.. Бог – один на світі: і ваш, і наш”.

Коли рушив дорогою на Смиківці, бабуся перехрестила його і тихо сказала: “Може, Бог допоможе йому, інакше тут загине... Такий файний хлопчина...” І заплакала. Час минав, іноді згадували Ізя, особливо взимку 1944-го, коли фронт наблизився до Тернополя. А потім війна, місто в руїнах... Про Ізя забули.

Але він не загинув. У серпні 1945-го, якраз вибирали на городі огірки на соління, а тут з'явився на подвір'ї стрункий парубок у солдатській формі, демобілізований сержант, медалі на грудях. “Це я, Ізьо”, – сказав, усміхаючись, і кинувся обіймати мою маму й бабуся.

*На розі теперішнього
майдану Волі
(навпроти Катедри)
після завершення боїв*

ласуючи за столом огірковим салатом, вручив усім подарунки і довго розпитував, як було у гетто, хто вижив. Почувши, що всіх там знищено, зблід, сумно схилив голову і надовго замовк.

Кілька днів Ізьо прожив у нас, ходив руїнами гетто, розпитував старожилів міста, навіть побував біля ям, де лежали останки замордо-

ваних. Потім попросився, подякував за поміч і поїхав у Польщу, де до війни жила його тітка. І лише через десять років прийшла від нього звістка зі США, зазначив свою адресу і просив відгукнутися, бо влаштувався добре й хотів віддячити. Але, порадившись, мати не відписала до Чикаго, бо такі були тоді часи.

РОЗСТРІЛЯНІ ЧЕРЕШНІ

Багато незабутніх сцен залишила в пам'яті війна, але ця якось особливо врізалась у свідомість і згадується часто, тільки-но настає сезон ягід або як бачу, що хтось плюндрує дерева. Мимоволі виникають асоціації з тим, що бачив і пережив улітку 1943 року. В умовах гітлерівської окупації літо не дарувало “дітям війни” якихось радощів, тернопільські підлітки найчастіше мали на вибір тільки дві можливості: або на Білу гору – купатися в річці, або до лісу – на черешні, суниці, малину.

Липень 43-го року був сонячний і спекотний, але, водночас, і тривожний, неспокійний, бо війна, хоча й далеко від нас, уже крокувала зі сходу на захід. У лісах ховалися повстанці, з Волині підійшли партизани-ковпаківці. Тому в петриківський, великогаївський та інші ліси, що навколо Тернополя і де вже достигли черешні, хлопці поспішали з обережністю, бо так наказували дорослі. Адже лісами шастала німецька жандармерія, котра вистежувала партизанів, і легко можна було нарватися на кулі лякливих гітлерівських вояків.

Минувши Микулинецький цвинтар, ми польовими дорогами, навпростець, попри віддалені великогаївські хутори, швидко добралися до лісу і знайшли просіку, де росли молоді крилаті черешні, гілки яких були густо всіяні великими чорними ягодами. Вже кожен з нас приглядався, на яке дерево лізти, як раптом почули шварготіння кількох німців, котрі вийшли з гущавини і, позадиравши голови, оглядали верхів'я дерев, що аж вгиналися від безлічі черешень. Щось по своєму розмовляли, ніби радились, і, нарешті, зупинилися біля високого дерева.

Невже полізуть? Але як – у чоботях? – перешіптувалися ми, сховавшись за кущами і спостерігаючи за жандармами. Ой, не вилізти їм на ту високу черешню, не ласувати солодкими ягодами, – думали ми. Стовбури молодих черешень були гладенькі, й лише на висоті п'яти-шести метрів починалося гілля. Тільки босими ногами, обхопивши гладкий стовбур, вдавалося долізти до верхів'я, де ягід було більше, ніж листя. Поцмокають язиками, пошварготять і підуть геть – сподівалися ми, троє тернопільських хлопців, чекаючи, поки непрохані гості заберуться з черешневої алеї.

Але помилилися, нас чекало гірке розчарування. Несподівано один з німців відійшов від черешні на кілька кроків і довгими чергами з автомата почав розстрілювати дерево. Випустив, мабуть, кількадесят куль, а далі солдати спробували звалити прострелену черешню. Але марно. Ще постріляли, однак дерево не піддалось їм.

Відійшли, обговорюючи ситуацію, й один із них подався кудись. Інші сіли під деревом і запалили цигарки.

Через деякий час повернувся той, який пішов, але вже з довгим телефонним дротом. Прив'язали до дерева дві гранати з короткими держачками, відійшли метрів на двадцять, тягнучи за собою дріт, полягали на землю – і раптом вибух, аж луна лісом покотилася. Черешня заскрипіла й поволі впала.

Гелготячи весело, гітлерівці оточили повалене дерево і почали солодку трапезу, скубаючи великі чорні ягоди з гілок. Почувши вибух, надійшло ще з десятків солдатів, повалили гранатами дві сусідні черешні, жменями хапали ягоди і запихали в роти.

У нас стискалися серця – і не від страху, що поблизу такі безжалісні, жорстокі чужинці, а від болю за втраченими розкішними деревами, які ще багато років дарували б людям і птахам чудові плоди. Мабуть, більше години бенкетували фріци. А нам уже не хотілося після такого видовища ласувати черешнями. Поверталися додому пригнічені, похнюплені, ніби з похорону йшли. Щемний біль на все життя.

ЧОТИРИНОГІ СМЕРТНИКИ

Жахливо обезціненим було в дні війни людське життя – цей безцінний дар Божий. Підтвердженням цього є і те, як у Тернополі без потреби влаштували малий Сталінград. У цьому пеклі, в дні боїв, цивільні люди страждали не менше воїнів. І гинули так само часто, бо ж бомби і снаряди не вибирали, в кого влучати. Нерідко цивільним було навіть важче і складніше, адже поряд були малі діти і німецькі старенькі.

Страждали в цьому апокаліпсисі й тварини, бо і їх втягували у вир шалених подій, знущаючись над ними та використовуючи їх. Мушу розповісти про дивовижний випадок, якому важко дати однозначну оцінку. Після війни старожили Тернополя, котрі мешкали в районі Оболоні та Білогірської вулиці, а також селяни приміського Петрикова, довго згадували унікальну історію, як собаки вивели з ладу німецький бронепоезд, що наприкінці березня 1944 р. прибув колією з Березовиці й курсував понад річкою, вздовж Білої гори, завдаючи зі своїх потужних гармат і великокаліберних кулеметів нищівних ударів по радянських військах, які з півдня намагались оточити місто.

Бронепоезд дуже заважав наступаючій Червоній армії. Але йому нічого не могли заподіяти, бо не підпускав до себе жодних підричників, вдало маневрував і був захищений товстою бронєю. Навіть дивізіон протитанкових гармат, що з петриківського берега річки Серет атакував бронепоезд, був розтрощений. І тут сталося несподіване. Але спочатку треба пояснити, що колія, по якій маневрував бронепоезд, пролягала тоді високим східним берегом старого русла ріки. Серет був у ті часи неглибоким, чистеньким, у ньому росло повно жовтих та білих лілій, уздовж берега тіснилися осока та верби, коси яких мокли у воді.

Власне, над цією місщиною туди-сюди курсував бронепоїзд, коли у Петриків прибула крита вантажівка, а з неї висадили з півтора десятка великих, гарних собак на повідках. Їхні господарі, переважно сержанти радянської армії, щось тихо говорячи псам, наказали лягти. Тим часом з автомашин винесли великі дерев'яні скрині, з яких вивантажили подовгасті рожеві “баняки” з ремнями по обидва боки. Ті “баняки” старанно прилаштували на спини собак, вивели їх на луг за селом, якраз навпроти колії, де маневрував бронепоїзд, щось крикнули псам – і всі вони одночасно помчали до поїзда.

Петриківські селяни, особливо підлітки, котрі бачили цю військову операцію, часто згадували, як стрілами долали собаки отих два смертельних кілометри до поїзда, як по них шалено стріляли з кулеметів, однак на вигоні ні в кого не поцілили. І лише, коли вони перепливали річку перед самим поїздом, кількох псів вдалось їм підстрелити. Та інші все-таки успішно форсували річку і один за одним кинулися вгору до бронепоїзда, магнітні міни тут же буквально притягнули собачі тіла до металевих стін і пролунала серія страшених вибухів. Таких потужних,

*Будівлі
та вулиці міста,
що безслідно зникли
у цій жахливій війні*

що броньовані вагони поїзда аж перекинуло на протилежний бік колії. Так вони й лежали до кінця війни.

Багато тернопільських хлопців, дітей війни, моїх ровесників, котрі влітку 1944-го ходили на Білу гору купатися чи вудити рибу, бачили, як серед густих водоростей, жовтих і білих лілій, довгих вербових кіс, заплутавшись серед них, лежали три собачі тіла з рожевими магнітними мінами на спинах. До них не сміли наближатися, хоч і знали, що цей жахливий вантаж реагує лише на велику металеву масу. Іноді обговорювали цей фантастичний випадок, жаліли собак, однак розуміли, що це була воєнна потреба. Ці вишколені пси були воїнами, хоча й приреченими на смерть. Їх подвиг урятував багато людських життів.

Сьогодні, в час масової пропаганди гуманного ставлення до тварин, особливо наших братів менших – собак і котів, можна по-різному оцінювати таке жорстоке використання псів, але тоді була війна, смертельна битва двох світів, і люди мали право брати на допомогу цих прекрасних наших друзів. Хай пробачать вони нам цей вимушений вчинок.

Місто, що вижило в пеклі війни

Минуло понад 70 років з часу жахливої і нищівної битви за звільнення Тернополя від німецько-нацистських загарбників у березні–квітні 1944 р. Рік тому я вже опублікував хвилюючі спогади очевидців цих боїв. Нині ж вирішив пригадати незабутню, страшну й жорстоку війну на території нашого міста за допомогою експонатів та документів обласного краєзнавчого музею, а також на підставі архівних матеріалів, що дослідив уважний і незаангажований німецький історик Герт Фріке, котрий видав унікальну документальну книжку “Фортеця Тернопіль 1944”.

ВРАЖАЮЧА ДІОРАМА ПРО ОСТАННІ БОЇ

Після сорокаденних боїв, що завершилися в Тернополі на Великдень, 16 квітня, місто, яке перетворилося на величезний цвинтар із руїн та згарищ, почало воскресати, мов легендарний птах фенікс із попелу. Фактично Тернопіль народжувався вдруге на рештках колишнього старого міста. Нинішньому поколінню городян, котре не бачило воєн та їх наслідків (хіба що в кіно чи на старих фотографіях), важко уявити, як могло виглядати місто тоді, навесні 1944-го.

Щоби хоча б частково побачити це, треба відвідати Тернопільський обласний краєзнавчий музей, піднятися на четвертий поверх, де виставлена унікальна діорама про останні бої за звільнення Тернополя від гітлерівських загарбників у квітні 1944 року. Ще повніше уявлення про ці жахливі події в історії міста можна отримати, послухавши розповідь завідувачки відділу нової та новітньої історії музею Любові Катеринюк.

– У ті далекі та буремні квітневі дні, – каже Любов Панасівна, – місто, воскреснувши з вогню війни, народжувалося знову. Навіть важко уявити, яким дощенту зруйнованим воно було тоді. Нам хотілося правдиво відобразити цей трагічний період, і тому звернулися до документального кінофільму “Битва за Тернопіль”, знятого під час боїв і по гарячих слідах найстрашнішої з воєн. Узявши за основу документальні кінокадри, домовилися з трьома львівськими художниками, які погодилися на створення для музею діорами про останні бої за звільнення міста, а точніше – відобразили їх за станом на 14 квітня, коли запеклі бої

точилися за кожний квартал і за кожний будинок. Назву цих талановитих майстрів – О. Данне, Є. Кашковський та П. Сингаївський.

УНІКАЛЬНИЙ ХУДОЖНІЙ ТВІР І ДОКУМЕНТ

Художники працювали тут майже рік, намагаючись не лише надати діорамі історичної документальності, а й художньо осмислити ці неповторні події, щоб нащадки одержали якомога повніше враження про страхіття війни і знищене більш як на 90 відсотків старовинне місто. Під час боїв його будинки і навіть вулиці десятки разів переходили з рук у руки. Вуличні бої та бомбардування були такі руйнівні, що з місцевого населення, яке в 1943 році нараховувало приблизно 26 тисяч осіб, залишилося у квітні 1944-го, на момент завершення боїв, близько півтори тисячі жителів.

– *А перед війною тут, наскільки знаю, мешкало понад 40 тисяч городян?.. – уточнюю в Любові Панасівни.*

– Так... Місто було тоді порівняно густо заселене, але через воєнні дії населення зменшилось у десятки разів. Із-під руїн, з підвалів ще кілька місяців витягали мертвих. А ще більше загинуло вояків з обох протилежних сторін. Багато років про ці втрати не повідомляли правди, применшували кількість полеглих у жорстоких боях. Здебільшого говорили про втрати оточеного кількатисячного німецького гарнізону, з якого залишилися живими кількасот полонених. Але нині ми знаємо правду: солдатів та офіцерів Червоної армії загинуло набагато більше – понад

*Фрагменти діорам
“Битва за Тернопіль”
в обласному
краєзнавчому музеї*

47 тисяч, до того ж, переважно без потреби, бо місто було оточене, фронт покотився на захід, тож достатньо було почекати кілька тижнів, і німецькі вояки, залишившись без боєприпасів, харчів та медичної допомоги, самі здалися б у полон, тим більше, що залізничний вузол уже весь належав радянським військам і дорога на захід була вільна.

– *Але амбіції полководців...*

– Ні полководці, ні верховний командувач Сталін не керувалися здоровим глуздом, не зважали на людські втрати. Тому й кидали на штурм старовинних будівель міста все нові полки, а німці, які ховалися за товстелезними мурами, розстрілювали цих вояків сотнями і тисячами. Скажу відверто: червоні командири не берегли людей, без потреби гнали їх на смерть, бо Москва підганяла – скоріше оволодівайте містом.

– *Тому й застосували на початку квітня важку артилерію, “катюші”, нічні бомбардування...*

– А від їхніх ударів увесь старовинний центр міста був знищений дощенту, перетворився в суцільні руїни і згарища. Це добре видно на діорамі, де точно показано, як із будівель залишились обгорілі каркаси. Коли в 1984 році львівські художники закінчили роботу над діорамою і ми показали її корінним жителям Тернополя, котрі бачили битву та знищене місто на власні очі, городяни одностайно підтвердили документальну правдивість створеної діорами.

Ще раз мушу підкреслити: діорама – це не тільки високохудожній мистецький твір, що не має аналогів у жодному з українських музеїв, а історичний документ, базований на основі архівних матеріалів та кінострічки “Битва за Тернопіль”, що зняли воєнні кінооператори, які працювали тут під час бойових дій. Цю діораму має побачити кожен тернополянин, якщо хоче знати справжню історію міста і правду про війну.

НОВИХ ФАКТІВ ПОБІЛЬШАЛО

– *Кажуть, що останнім часом стали відомі нові факти про воєнні події 1944 року в Тернополі...*

– Так, є нові матеріали, – продовжує розповідь Любов Катеринюк. – Наприклад, стало відомо, що в німецькому гарнізоні було майже півтори сотні вояків дивізії “Галичина”, і вони мужньо протистояли наступові червоноармійців. У той же час зразки героїзму показали й радянські воїни. Правда, досі називали одні й ті самі імена тих, хто відзначився подвигами у боях за звільнення міста, зокрема, командира роти Бориса Кошечкіна, командира батареї самоходок Григорія Танцорова чи телефоніста взводу зв’язку Анатолія Живова. Однак було й багато інших солдатів та офіцерів, котрі героїчно воювали, але їхні прізвища не стали відомими. Приміром, у вуличних боях у Тернополі зразки доблесті показали командир гармати, старший сержант В. Голубовський, 18-річний сержант В. Шевчук. Обидва нагороджені орденами Слави.

А скільки хоробрих воїнів полягло, і ніхто ніколи не дізнається, як

героїчно вони воювали! Правда, в музеї зберігаються фронтові листівки “Слава героям вуличних боїв у місті”, що виходили у квітні 1944 року, та хто нині знає, про кого і про що в них йшлося. Час розвіює пам’ять про полеглих героїв, і лише такі пам’ятки, як діорама в нашому музеї, зберігають навічно згадку про подвиги мужніх бійців. Недарма ж за масовий героїзм у боях за визволення міста від нацистських загарбників почесне найменування “Тернопільських” одержали чотири дивізії, 15 полків, три окремих батальйони і один дивізіон.

– *На вашу думку, зважаючи на документи, що є в розпорядженні музею, чому гітлерівське командування так відчайдушно трималося за Тернопіль?*

– Оточеному шеститисячному німецькому гарнізону запропонували здатися в полон. Але ультиматум про капітуляцію був відхилений. Гітлер особисто закликав будьщо утримувати місто, щоб виграти час для створення оборонного рубежу під Львовом. За відмову капітулювати фюрер нагородив начальника гарнізону генерала Найдорфа Рицарським хрестом, офіцерам штрафних батальйонів пообіцяв відновити чини і звання, всім учасникам оборони – надати місячні відпустки. Для підняття духу солдатів та офіцерів на місто скинули кілька скринь з нагородними знаками.

Ясна річ, це посилило відчайдушний опір. В оповитому вогнем і димом місті бої тривали за кожну вулицю, за кожен дім, підвал, поверх. Два радянських кінооператори – М. Биков та В. Єшурін, які буквально на лінії боїв знімали вже згаданий документальний фільм “Битва за Тернопіль”, фактично увічнили воєнний подвиг не лише радянських солдатів та офіцерів, а й німецького гарнізону, який кілька тижнів героїчно витримував облогу.

У фронтовому щоденнику кінооператор М. Биков записав такі слова: “Сам Тернопіль тепер нагадує Сталінград у мініатюрі... Тривають жорстокі бої, місцями нас відділяють від німців які-небудь п’ятнадцять-двадцять метрів, і перестрілка йде через вікна, балконні двері, з вишок церков, з готичних бань польських костелів... Місто зовсім зруйноване”. Одним з найукріплених опорних пунктів гітлерівців була споруда в’язниці з товстезними стінами, під якими полягла не одна сотня червоноармійців. Але й цю будівлю взяли штурмом, незважаючи на страшні жертви. Дуже дорогою ціною дісталася перемога, про яку ввечері 15 квітня повідомило Радянське інформбюро. Передвеликодня страсна п’ятниця була для Тернополя надто кривою і руйнівною.

* * *

У першій частині цієї розповіді висвітлено бачення і розуміння війни за звільнення міста від гітлерівських загарбників з українського боку, так би мовити, однією воюючою стороною. А що думає про цю 40-денну битву і взагалі про бої у Тернополі інша воююча сторона? Як почувались у жахливій та несправед-

ливій війні й чого прагнули ті, кого жорстока доля і безумство захланних нацистських верховодів-нелюдів загнали в оточене та сплюндроване старовинне місто? Хіба і вони, ці нещасні смертники, не стали жертвами божевільних планів та кривавих наказів свого командування?

ЩО КАЖЕ ІНША СТОРОНА

Зазвичай, уся слава дістається переможцям. Про них говорять, пишуть... І дуже мало знаємо про те, як почувалися, що думали в ті дні посоромлені загарбники, котрі змушені були сповна пізнати гіркоту поразок і поневірянь на чужих землях унаслідок згубної політики Гітлера та його соратників.

Але кілька літ тому в Тернополі, завдяки пошуку краєзнавців і допомозі працівників обласної наукової універсальної бібліотеки, привезли книжку німецького історика Герта Фріке “Фортеця Тернопіль 1944”, видану у Фрайбурзі. Це дослідження переклав тернополянин Богдан Корницький, і воно стало доступним для всіх, хто хоче знати більше про бої в нашому місті й краї.

Що ж пише історик Герт Фріке, вивчивши в архівах воєнні документи? Передусім цитує наказ Гітлера, котрим передбачалося перетворити Тернопіль у міцну фортецю, яка прив’язала б до себе якнайбільше ворожих сил і затримала б їх просування на захід. Гітлер оголосив Тернопіль “фортецею”, що була важливим залізничним вузлом та місцем перетину головних транспортних магістралей.

Докладно та неупереджено досліджує німецький історик хід воєнних подій у Тернополі й навколо нього у березні–квітні 1944 р., постійно посилаючись на щоденники генералів і штабні документи. Ці військові операції контролював відомий стратег війни генерал-фельдмаршал фон Манштейн, бо фюрер дав суворий наказ: втримати місто за всяку ціну. Цікаві думки викликають факти, які називає автор книги. Наприклад, він пише, що вже вранці 9 березня радянські військові частини силою один полк разом із танками та мотопіхотою прорвалися зі сходу в місто і, ведучи сильний вогонь, пересувалися Тернополем, знищили всі лінії зв’язку німців.

Однак, майже заволодівши містом, червоноармійці 10 березня захопили чималу продовольчу базу, зокрема, 40 тонн цукру, 30 тонн хліба, 10 тонн м’ясних консервів, понад 10 тисяч літрів горілки та багато інших продуктів. І воєнні дії припинилися... Масова пиятика переможців закінчилась їхньою загибеллю. А тим часом гітлерівське командування підтягнуло резерви і знову заволоділо містом. Що відбулося в місті – можна хіба що здогадуватися.

ПЕРЕЛОМ У ВОЄННИХ ДІЯХ

Отже, німецькі військові частини швидко організували оборонні рубежі. Герт Фріке вперше офіційно повідомив, що на північній околиці Тернополя оборону зайняли частини 4-го добровільного полку

дивізії СС “Галичина”, які хоробро воювали. 22 березня командування “фортецею” перебрав генерал-майор Найдорф, котрий, добре вивчивши ситуацію, відразу ж сигналізував керівництву фронтом про нестачу боєприпасів і висловив сумнів у спроможності міста бути “фортецею”. Наступного дня, проаналізувавши думки офіцерів, він навіть попросив дозволу на капітуляцію “фортеці”, однак командування відхилило пропозицію, і йому надіслали радіограму: “Фортеці Тернопіль не здавати. 25 березня блокаду буде знято”.

Хоча прорив із заходу не вдався, фюрер і далі наказував “фортеці” не здавати. Оточений гарнізон не дочекався ні зброї, ні продовольства. Німецький історик відверто зазначив, що в кінці березня “правильним було б рішення здати Тернопіль”, але через упертість фюрера оборона тривала далі, й гарнізон зазнавав щодня величезних втрат. До першого квітня він втратив половину особового складу. Серед руїн, переважно у підвалах, без медичної допомоги лежали 1650 поранених. Уночі оточеному гарнізону скинули з літаків понад 90 пакетів зброї і харчів, але тільки п’ять із них дісталися німцям. До цього додався ще один вражаючий факт, який підірвав сили й настрої німецького гарнізону. Третього квітня, зафіксував історик, рознеслася звістка, що “на північній ділянці оборони розміщені тут частини полку добровольців дивізії СС “Галичина” більше не воювали, а тому окремі вулиці без бою потрапили в руки атакуючих...”

Факт для глибоких роздумів: чому раптом мужні й витривалі укра-

Місто у дні вуличних боїв. Фотографії військових кореспондентів і кадри з хронікально-документального кінофільму “Битва за Тернопіль”

їнські бійці не захотіли більше воювати на користь фюрера? Що зламало їхню стійкість і змінило ставлення до війни? Історик не відповідає на ці запитання, а лише вказує на “певні ознаки розпаду” серед захисників “фортеці” взагалі.

Неможливо сьогодні точно відповісти, що відбулося в рядах українців, які воювали, належачи до гарнізону. Історик не подає своїх версій. Однак нині можемо припустити, що в свідомості українських вояків стався серйозний злам, відбулася радикальна переоцінка ситуації. Які фактори стали вирішальними? Домислювати можна різне, Але факт зрозумілий і однозначний: добірні підрозділи рішуче виступили проти Гітлера.

БОЖЕВІЛЬНА ВПЕРТІСТЬ ФЮРЕРА

Досвідчений генерал фон Найдорф, наголосив згаданий німецький історик, вважав опір абсурдним і, знаючи позицію фюрера, попросив у радіограмі дозволу на спробу прориву, але Гітлер наказав далі утримувати “фортецю”. Гітлер, як і Сталін, не дорожив людьми. Дев’ятого квітня 1944-го, після 4-годинної артпідготовки, рештки оточених німецьких вояків ховалися всередині палаючих руїн, билися до останнього, марно чекаючи дозволу капітулювати. Їм обіцяли на 11 квітня операцію прориву і виходу з оточення, але цього не сталося, тож їх чекала загибель.

Тим часом, пише далі німецький історик, замість повідомляти про реальну ситуацію, гітлерівська преса сповіщала про успішний прорив, розгром Червоної армії під Тернополем і вихід гарнізону з оточення. Гітлер уперто наполягав на своїй нісенітниці – зробити Тернопіль незламною “фортецею”. Генерал фон Найдорф, який загинув під час завершальних боїв, вважав неймовірним дивом, що за таких умов оточений гарнізон протримався три тижні. Однак цей героїзм, на думку історика Герта Фріке, виявився непотрібним і коштував величезних людських та матеріальних втрат з обох сторін.

На переконання автора книги, блокада вузлової станції Тернопіль, котру затіяв Гітлер, ніяк не могла затримати наступу радянських піхотних і танкових сил. 16 квітня, близько другої години ночі, дві групи німецьких вояків по 700 осіб кожна, здійснили прорив через Загребелля на захід, але спроба врятуватися була марною. Тільки сімом із них вдалося прорватися до своїх. Інші загинули або потрапили у полон. А загалом, зазначив історик Герт Фріке, остаточно встановлено, що лише 55 солдатам “фортеці” Тернопіль вдалося врятуватися. Таким був трагічний підсумок наказу Гітлера не віддавати Тернополя, а також настирливої впертості Сталіна і Жукова, котрі вирішили добити ворога, який не хотів здаватися в полон. Тим самим позбавили життя тисячі воїнів і дощенту зруйнували Тернопіль, перетворивши його у Сталінград в мініатюрі. Хоча були можливості зберегти місто. Сумно і прикро згадувати про цю перемогу Червоної армії в Тернополі.

Диво, яке треба пам'ятати і зберегти

У ці дні часто спадає на думку сумна дата – минуло 70 років з того часу, коли в пеклі війни загинуло старовинне місто Тернопіль. Те, що залишилося після 40-денної битви, не підлягало відбудові чи реставрації. Через жакливі бомбардування і безкінечний артилерійський обстріл колишнє місто з його особливим європейським шармом було втрачено безповоротно, а ті руїни й згарища, що лежали у квітні 1944 р. на всій території древнього поселення, після розчищення та прибирання, могли стати лишень місцем для народження нового міста. Звичайно, за винятком окремих будинків, які все-таки вдалося врятувати, та й небагатьох вулиць на околицях міста.

Сьогодні можна тільки дивуватись, який терпеливий і працьовитий наш стражденний народ, котрий зібравсь із силами і розпочав відродження Тернополя, за щирої та безкорисливої допомоги інших народів. І воно воскресло – наше рідне місто... Нині ми ходимо його вулицями, але чи знають нові покоління, що робилося тут у 1944-му? Що стояли тут зовсім інші кам'яниці, та й вулиці називались інакше...

Якихось сім з лишком десятиріч тому жило затишне й спокійне провінційне містечко. Мало сорок тисяч мешканців. Автомобіль був великою рідкістю. Вабила око самобутня архітектура старих і нових споруд. Величаво височіли над Тернополем храми трьох традиційних релігійних конфесій. Чотириста років мирно розвивалося місто над Сететом, поки смертельно не обпала його Друга світова війна.

Дедалі менше залишається корінних тернополян, котрі бачили незабутній колорит довоєнного міста, бо те, що маємо сьогодні, – то фактично інше місто, в якому народились і виростили нові покоління. Їм, напевно, цікаво знати, що було тут колись, як виглядав старий Тернопіль, як називалися вулиці, котрі неодноразово перейменовували. Які події відбувались у старовинних кварталах, де іноді під ногами ще лежать чи донедавна лежали кістки минулих поколінь. Непроста і вельми цікава історія нашого рідного міста.

ПРОГУЛЯНКА МІСТОМ, ЯКЕ ВТРАЧЕНО

Травень передвоєнного 1939 р. був дуже сонячний і теплий. Мати будила мене раненько, і я поспішав з вулиці Вищої Подільської, через Зацерковну, Руську, Яна Тарновського до школи на вулиці Лелевеля. Йшов тротуаром біля Парафіяльного костелу (на цьому місці нині центральний універмаг) і вже здалеку дивився на камінний балкончик високо-високо під гостроверхою костельною вежею, на якому стояв трубач і грав чарівну мелодію. З висоти ця мелодія розліталася над усім містом. Так було щоранку і щороку, та лише в травні. Ніколи не забуду це хвилююче соло на трубі.

В інші місяці, йдучи до школи, не раз зупинявся біля відчиненої брами костела і слухав органну музику. Якоюсь особливо піднесеною була ця музика! Іноді заходив і всередину, зачаровано дивився на величезний музичний інструмент, що видихав урочисті звуки, які хвилювали серце малого школярика. Сьогодні серце бентежить інше: нема вже мелодійного оргбна і величного Парафіяльного костелу. Через десять років після завершення боїв його гранітні мури підірвали динамітом, а труби оргбна порізали на шматки і кудись відвезли.

Цей сумний факт ми згадували разом із моїм давнім приятелем, теж корінним тернополянином, відомим журналістом Володимиром Сушкевичем під час прогулянки вісім років тому, квітневого дня, старими кварталами міста, де минуло наше дитинство. Костел і органна музика назавжди залишаться в пам'яті як незабутні враження з дитинства. Ми вирости поблизу костелу та сусідньої з ним церкви Різдва Христового і до кінця життя запам'ятаємо їх такими, як тоді. На жаль, Володі Сушкевича вже нема серед живих. Це велика втрата для міста й усієї української журналістики.

Сзуїтський костел

Найвеличніші храми міста, знищені не війною, а з волі новітніх вандалів у післявоєнні роки

Монастирська церква

Тодішня наша прогулянка була своєрідним поверненням до далекої юності. Приміром, зупинилися поруч із корпусом облпрофради, на теперішній вулиці Танцорова, і Володимир пригадував:

– Тут же неподалік була вулиця Гусяча, буквально поруч – старе русло річки Серет, де ми купалися, сиділи з вудочками. А трохи далі, праворуч нинішнього видавництва “Збруч”, усю територію аж до старого м’ясокомбінату вкривав очерет. Сьогодні тут великий торговий центр, автозаправна станція, ринок... Усе змінилося.

– А там, де продовольчий ринок, – додав я, – до війни був футбольний стадіон “Поділля”. Ах, які там баталії вирували!.. Нема вже обох торгових, де продавали збіжжя і худобу. Щезли неповторні вулиці Гусяча, Срібна, Перля, Подільська Вища і Нижча та інші. Залишилися тільки Медова, Липова, Багата, але й вони нині мало схожі на колишні.

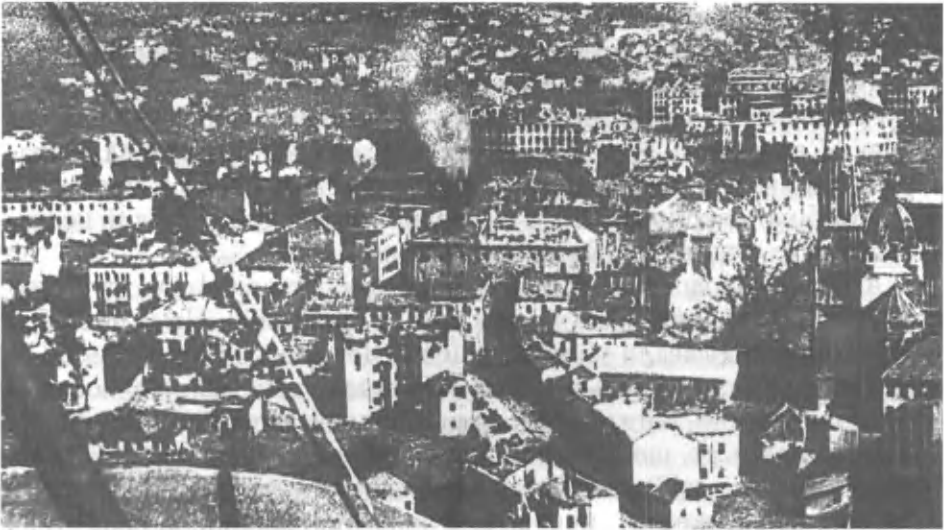
І все ж навіть те, що є, старожили сприймають як хвилююче диво. Зупиняємося на розі Багатої: десь тут стояла хата легендарного тернопольянина Стаха, котрий викидав із владою такі коники, що нас страх брав. Про цю дивовижну постать неодноразово писав і В. Сушкевич, але, здається, й досі ніхто не збагнув, чому Стахо не боявся кепкувати над Сталіним, компартійним начальством, радянською міліцією...

Історія Тернополя, його громади, унікальних будівель, що вдалося врятувати, завжди цікавитиме теперішнє і майбутні покоління. Тому будь-які спогади, розповіді очевидців треба зберегти, бо завжди хтось запитає: “А що тут було колись?” Особливо бережно необхідно ставитися до фотографій, листівок, старих книг, газет та інших документів давніх часів, котрі бережуть для нащадків зображення будівель, пам’ятників, мешканців далеких і ближчих часів.

НИЩИЛА ВІЙНА, РУЙНУВАЛИ ВАНДАЛИ

Ми вже згадували про Парафіяльний костел. Це була найвища і, мабуть, архітектурно найвеличніша споруда міста. Історію знищення її тернопольянам треба знати, бо вона показує дикість і жорстокість новітніх вандалів. Так, то правда, що Парафіяльний дуже постраждав під час боїв у березні–квітні 1944 р., головна вежа була зрешечена кулями та осколками і нахилилася в бік сусідніх будинків, де розташувалися компартійні й радянські органи. Припустимо, що металева вежа не підлягала ремонту і її необхідно було демонтувати. Але навіщо було руйнувати величезний камінний корпус собору?

Навіть в умовах тупої ненависті до релігійних святинь цю міцну будівлю з орбном і чудовою акустикою можна було перетворити на планетарій або філармонійний концертний зал, а не стирати з лиця землі чудову споруду з двометровими за товщиною гранітними стінами. До речі, розумніше зробили владці міста з більше пошкодженим і значно старішим Домініканським костелом, який трохи відбудували, реставрували і згодом відкрили тут картинну галерею. Однак Парафіяльний більшовицькі вандали зберегти не захотіли, бо стояв він тоді навпроти вікон міського партійного штабу.

На рідкісному фото, зробленому з літака, – все, що залишилося від міста після завершення боїв у квітні 1944 р.

Сумна доля чекала у 50–60-і роки минулого століття й інші релігійні святині та некрополі міста. Прямуючи вулицею Князя Острозького, майже ніхто сьогодні не здогадується, що на місці великого будинку № 39, від вулиці Шпитальної до Стрімкої, був старий єврейський цвинтар. А трохи далі – найдавніший християнський цвинтар Тернополя. Новітні вандали, змішавши старі надгробки й людські кістки із землею, вивезли їх, як сміття, і на цьому місці звели житлові будинки.

Жахливо вчинило колишнє керівництво міста і з безцінною історичною пам'яткою – Монастирською церквою, що стояла поблизу “рогатки”. Ще в 1636 р. у цьому передмісті спорудили дерев'яну церкву Успіння Пречистої Діви Марії. При храмі був давній монастир отців василіян. У ХІХ ст. на місці дерев'яної виросла мурована камінна церква, яка стала духовним центром для мешканців Микулинецької дільниці міста.

Більшовицькі руйнівники храмів не зважили на те, що ця церква, а також старовинний цвинтар, каплиця, дзвіниця, – пам'ятки будівельно-архітектурного мистецтва народу, його історії та культури, і протягом осені 1962 року знищили весь комплекс унікальних споруд. 19 листопада Монастирську церкву вибухівкою перетворили в руїни. Разом зі стінами та вітварем злетіли у повітря і могильні плити, й кості знаних міщан, які були тут поховані.

Ще одним актом вандалізму у місті стала руйнація костелу отців-єзуїтів на вулиці Юліана Опільського. Правда, знищили не весь храм, а лише верхню його частину, бо приміщення перебудували на швейну фабрику, яка й сьогодні тут діє. Цей чудовий костел був колись однією з архітектурних окрас міста, пережив дві світові війни, але не встояв перед бузувірством духовних варварів.

Багато історичних місць та будівель назавжди і безповоротно втра- тив Тернопіль. Що не знищили війни, те доруйнували бездумні перетво- рювачі світу. Вже не побачать нові покоління Старого ринку та Підзам- ча, пам'ятників Адамові Міцкевичу й святій Теклі – покровительці міс- та, вулиці Перля і Нового замку, старовинної синагоги на Подолі та Пер- шої тернопільської гімназії, готелів “Польонія” і Пунчерта, унікальних млинів. А який неповторний вигляд мала колись вулиця Руська! Від неї залишилася тільки реконструйована споруда церкви Різдва Христового.

Тернопіль народжувався століттями, мав самобутній вигляд. Але вій- ни, лихоліття, вандали завдали місту непоправних втрат. Шануймо ж те, що є, і пам'ятаймо про те, що було колись. Звичайно, не повернемо ні Парафіяльного костелу, ні старовинної синагоги оборонного типу на Подолі. Тут уже нічим не зарадиш – споруди втрачено. Але недале- ко від них, над ставом, стоїть величаво, як незнищений символ міста, Старий замок. Він помітно руйнується, фундамент розповзається, сті- ни обідрані... Хто має подбати про його порятунок та оновлення? Чи не ті, хто поруч набудував, притулив до древнього замку всупереч за- конодавству розважальні заклади? Владі це поки що байдуже.

* * *

Згадуючи про воєнне і повоєнне минуле рідного міста, мимово- лі думаєш: а яким воно буде? Чи збережуть теперішнє і майбут- ні покоління рештки неповторної своєрідності міста, створюва- ного впродовж століть? Адже змінюються політичні та соціальні уподобання, іншими очима дивляться нові покоління на пам'ят- ки і символи минулого, дошукуючись іноді в них зовсім не такого змісту, який заклали творці цих колишніх святих речей.

Нерідко домінує, на жаль, зневага до цінностей попередніх епох. А так не повинно бути, бо все це – наша історія, і її не можна плямувати, зневажати та псувати. Як і не треба дошукуватися вигаданого підтек- сту. Минуле не переробиш, не переінакшиш. Яким воно було, таким і запам'ятається. Не потрібно боятися минулого, поправляти його і руй- нувати. Коли буйні голови з незбагненою люттю прагнуть, приміром, повалити монумент з літаком біля входу в парк на Східному масиві, стає прикро, що на зміну колишнім вандалам прийшли нові. Невже хочемо стерти з нашої пам'яті епоху в житті міста? Чому обов'язково треба було усунути пам'ятний знак – танк на п'єдесталі або обеліск перемоги як символи подолання німецького нацизму? Навіщо?

Нічого не варто руйнувати. Треба все пояснити, все зрозуміти. За ви- нятком, звичайно, таких антилюдських символів, як гітлерівська свас- тика чи інші атрибути нацизму. Таке нині правило всіх цивілізованих суспільств. Сподіваюся, що прийдешні тернополяни будуть мудрими бу- дівничими правової держави, а не руйнівниками. І не уподобляться тим, хто колись знімав хрести з храмів, а сьогодні долотом збиває символіч- ний візерунок серпа з молотом. Хочемо знову переписати історію?

ЗНАТИ ПРАВДИВУ ІСТОРІЮ МІСТА

Щоб розбудувати, змінювати рідне місто на краще, мусимо насамперед знати його історію, традиції, звичаї. Глибоко пізнати його і полюбити. Допомагають нам у цьому історичні й краєзнавчі видання про Тернопіль. Чимало їх було в минулому, але в них переважала тенденційність. Цієї риси не позбулися й нині, хоча публікацій побільшало і тематика їх ширша. Кращим серед новітніх видань є, на мій погляд, велика й повністю побудована на документах дослідницька робота корінної тернополянки, колишньої завідувачки відділу облдержархіву Любомири Бойцун.

Майже чверть віку працювала пані Любомира в архівній установі, через її руки пройшли тисячі унікальних, вельми цікавих документів. Роками накопичувала й узагальнювала матеріали про історію рідного міста, і результатом її наполегливої праці стала глибокозмистовна й доступно написана книга “Тернопіль у плині літ”. Вийшовши з друку кілька років тому, вона вже – раритет, і популярність видання дедалі зростає. Декілька років тому, коли ще вона жила, я розмовляв із авторкою. Вона поділилася враженнями про сучасне місто, висловила своє ставлення до деяких актуальних його проблем, розповіла, над чим працює. Ось деякі фрагменти цієї розмови, опублікованої свого часу у міській газеті.

– Пані Любомиро, крім історично-документального матеріалу, який ви так гарно подали, відомо чимало хвилюючих легенд, переказів про наше місто, але ви обійшли їх увагою...

– Справді, є багато захоплюючих легенд про давнє минуле Тернополя. Мені, наприклад, дуже подобаються легенди, які розповідають про те, чому називаються Татарською та Дівочою вулиці, що збереглися донині. Надзвичайно цікава легенда про те, як під Тернополем стояли табором бусурмани, які везли додому юних дівчат-полонянок, зв'язаних ремінними путами. Коли вночі сторожа заснула, дівчата перерізали реміні зубами і втекли. Місце, де сталася ця втеча, найменували згодом “На дівочій”, а потім і вулиця, коли місто розрослося, отримала назву Дівоча.

Щодо використання легенд – то в документальній книзі “Тернопіль у плині літ” я не могла їх переповідати. Зате згодом видала серію краєзнавчих книжечок, одну з яких присвятила легендам нашого краю. Правда, цю серію адресовано переважно туристам, хоча, сподіваюся, й усім іншим буде цікаво прочитати про далеке минуле нашого міста. Крім цього, видала комплекти краєзнавчих художніх листівок; були також численні мої публікації у популярному культурологічному журналі “І”, що чудово висвітлює маловідому історію Тернополя.

– А як стосовно перевидання вашої головної книги, що стала раритетом?

– Моя книга “Тернопіль у плині літ”, як ви знаєте, закінчується 1939-м роком. Тому я взялася за її продовження, щоб висвітлити воєнні та повоєнні роки в історії міста. Нині готую нове видання, котре має вийти

*На старих
світлинах
– кілька
куточків
довоєнно-
го Терно-
поля*

у найближчі роки. Нова редакція книги не тільки матиме нові розділи, а й попередні будуть дещо перероблені, додано багато нового про місто останніх років. Окрім доопрацьованого старого матеріалу, це буде розповідь про новітню історію Тернополя крізь призму сприйняття і переживань автора.

– *Приємна новина для всіх зацікавлених городян. Хоча, вважаю, що повоєнний період є набагато складнішим для висвітлення...*

– Безумовно!.. Але писати треба, бо періодичні видання іноді друкують матеріали, в яких перекручено, неправдиво показано події повоєнного періоду, пишуть різні недоречності, бо нове покоління істориків і краєзнавців не завжди спроможне з'ясувати, де правда, а де вигадки.

“МІСТО МАЛО СПРАВЖНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ШАРМ”

– *Любомиро Степанівно, місцеві історики сперечаються щодо дати народження Тернополя. Чи можливий перегляд узвичаєної – 1540 рік?*

– Можливо, що поселення тут було і до цієї дати. Раптом знайдуться документи, де зафіксована інша дата заснування міста, але наразі мусимо дотримуватися того, що записано в офіційних історичних хроніках. Взагалі-то цей період ще чекає глибокого вивчення. Звичайно,

передісторія міста була. Але вважаємо, що розбудова Тернополя почалася від заснування замку-фортеці, навколо якої поселялися люди і народжувався торгово-економічний центр, котрому було надано Магдебурзьке право.

– Однак, як знаємо, історія міста – це не тільки розвиток, розбудова, здобутки, а й постійні втрати.

– Так, то правда, багато втрачено в минулі століття, а ще більше – під час останньої війни. Багато унікальних споруд загинуло, а чимало вкрай невдало перебудували. Наприклад, навіщо було знищувати найдавніший Старий ринок поблизу замку? Це ж частинка літопису міста! Ринок треба було реставрувати і залишити як старовинну пам'ятку історії й архітектури. Однак за наказом байдужих до нашого минулого пришельцівна чальників усе зруйнували і майже повністю змінили древню частину міста.

У результаті бездумної нової забудови було втрачено і вулицю Перля – колишній єврейський бізнесовий та культурний центр старого міста. І взагалі, після воєнних дій 1944 р. та післявоєнної перебудови і розбудови втрачено колишній колорит міста, його національну, духовну специфіку, що була виразно відображена у храмах й інших будівлях. Зі знищенням матеріальних пам'яток пропав отой колишній європейський стиль галицького міста, його західний шарм. Так-так, місто мало колись справжній європейський шарм.

– Отже, сьогодні за виглядом – це інше місто, що мало схоже на колишнє затишне містечко?

– На жаль... Загалом самотність втрачено, але дещо все-таки залишилось, і його треба берегти. Тим часом через відсутність нормального генерального плану і непрофесіоналізм та продажність чиновників розквітає будівельно-перебудовна вседозволеність. Влада, замість того, щоб стежити за доречністю забудови, оберігати історичний архітектурний стиль, дозволяє чи не кожному, хто має великі гроші, робити все, що заманеться, або заплющує на це очі. Добудовують і переробляють старі споруди, приліплюють дивовижні балкони і мансарди, чудернацькі оздоблення. В забудову дедалі більше вкорінюються хаос та несмак. Веранди, лоджії, балкони – як циганський табір. Хто що хоче – те й робить. Що це за стиль? На Заході такого нема ніде. Архітектура міста, оздоблення фасадів, забудова кварталів – це свята справа. Треба частіше писати про дику будівельну анархію, рішуче боротися з порушеннями, інакше Тернопіль не стане привабливим для туристів. Мало знати історію рідного міста, треба ще й оберігати її. Тернопіль – це диво, яке щодня з нами. Тож цінуймо його!

Відлуння найбільшої трагедії

Нинішня весна трохи нагадує іншу – ту вікопомну весну, що була 71 рік тому. Така ж мінлива, непевна і в погодному, і в суспільному значенні. У квітні 1944-го, після завершення битви за звільнення від нацистських окупантів, увесь Тернопіль лежав у руїнах і згарищах. Лиш де-не-де стояли почорнілі від кіптяви, покалічені будівлі, які згодом відновили. А загалом колишнього старовинного міста внаслідок воєнних дій не стало. Жорстока й безглузда війна безповоротно знищила древнє і самобутнє староруське поселення з унікальною архітектурою чотирьох попередніх століть, неповторними історичними пам'ятками українського, польського та єврейського народів.

Окрім величезних матеріальних збитків, місто зазнало жахливих людських втрат. Якщо перед початком Другої світової війни у Тернополі проживало близько сорока тисяч мешканців різних національностей, то у квітні 1944 року їх залишилося не більше півтори тисячі, з них майже половина – діти. З єврейського населення, яке до війни тут становило більшість, хто не втік заздалегідь – усі загинули від рук гестапівців та поліцаїв. Частина городян голодне міське життя занес-

*Підірвана на мінах техніка.
Перехрестя вулиць навпроти залізничного
вокзалу наприкінці березня 1944 р.*

ло у навколишні села та в інші регіони. В ході тривалих (40-добових!) боїв цивільне населення вижило лише завдяки тому, що місто мало безліч глибоких льохів, підвалів, підземних ходів. Саме там, немов у норах, ховалися під будівлями і дивом вижили ті півтори тисячі нещасних, здебільшого без води і харчів.

А було й так, що ніякий підвал не міг вряту-

вати. У сусідній з нами будинок потрапила потужна бомба, і на місці хати залишилася тільки глибока яма. Всі загинули. Ось чому нині до тих корінних тернополян, котрі пережили жакливу майже півторамисячну битву за місто і ще сьогодні, у дні відзначення 70-річчя визвольних боїв за Тернопіль, живуть на світі, має бути особливе ставлення. Сьогодні цих людей, мабуть, двадцять-тридцять на все місто. Це переважно тодішні діти, підлітки, яким нині по 75–85 років. Їх би всіх теперішній владі розшукати, зібрати разом цих “дітей війни” і висловити їм повагу за мужність і терпіння, послухати їхні пекучі спогади про загибель та воскресіння Тернополя. Подумай про це, владо, адже 70-річчя незабутніх подій – це наша історія і велика нагода оживити пам’ять.

МІСТО – МОВ МІННЕ ПОЛЕ

Описуючи воєнні події, історики головну увагу приділяють батальним сценам, битвам, боям, атакам з участю армій, дивізій, полків, літаків, танків тощо. І дуже мало науковці та мемуаристи розповідають про людей цивільних, котрі мимоволі стають жертвами воєнної стихії. Нікого не цікавить те, що на території воєнних дій перебували ще й ні в чому не винні мирні люди, здебільшого діти, жінки, престарілі, яких безпідставно прирекли на загибель. Саме в такій ситуації опинилася людність Тернополя навесні 1944 року.

Торкнуся лише однієї сторо-

*Квітень 1944 року.
Ось у що перетворили
центр міста міни і бомби.*

ни жалюгідного буття тернопільців у той трагічний час. Щоб захиститися від наступаючих частин Червоної армії, німці всі підступи до міста, дороги, стежки, всі городи й пустирі на околицях та в центрі позакладали різними мінами.

Місто стало майже суцільним мінним полем. Історики й публіцисти, які досі писали про нищівну битву за Тернопіль, чомусь не

звернули уваги на це страхітливе явище. Та ж від тих мін загинуло військових і цивільних людей, мабуть, не менше, ніж від куль та вибухів бомб і снарядів.

Пригадую, як після завершення боїв за звільнення міста від гітлерівських військ кілька днів рядами ходили повсюди солдати-мінери з апаратами-шукачами мін. Після цих хоробрих воїнів (хоча й вони іноді підривалися) на рештках стін, парканах, брамах з'являлися написи крейдою або фарбою: “Перевірено! Мін немає”. Але хіба все і всюди перевіриш?

Військові та цивільні гинули від мін не тільки під час боїв, а й протягом наступних кількох місяців. Довелося зазнати цього лиха й авторові цих рядків, до того ж, навіть двічі. У червні 1944 р. на старовинному єврейському цвинтарі, що був тоді вище вул. Кн. Острозького, між Шпитальною і Стрімкою, солдати копали траншеї для зенітних батарей, які мали привезти для захисту залізничного вузла та єдиної в той час діючої в західному напрямку колії, на Берлін, від гітлерівських бомбардувальників, що кожної ночі скидали смертоносний вантаж на Тернопіль. Робочих рук бракувало, і на допомогу командири кликали з навколишніх вулиць людей, у тому числі підлітків. За роботу віддячували хлібом і консервами.

Якоїсь миті неподалік хтось рискалем зачепив міну. Пролунав потужний вибух, від якого двох копачів розірвало насмерть, а кількох, що працювали далі, зокрема й мене, покалічило осколками. Добре, що близько, на тій таки вул. Кн. Острозького, був військовий шпиталь (де нині облшкірдиспансер), і тут кілька тижнів мене рятували. На жаль, на цьому страждання мої не закінчилися, бо довелося ще раз покуштувати смертельного вибуху міни.

Сонячного й теплого 28 серпня 1944 року нас, четверо хлопців, поверталися з річки зі скромним уловом плотичок і карасів. Ішли через пустир на Оболоні, якраз у тому місці, де нині центральний автовокзал, вже наближалися до вулиці Коллонтая. Я затримався трохи позаду, бо зірвав кілька гілочок пахучого полину, як раптом вогненний стовп і страшенної сили вибух порозкидав наші тіла. Видно, хтось із хлопців, які йшли попереду, наступив на міну чи зачепив дріт від неї. Лише 20–30 метрів відділяло мене від епіцентру вибуху, і це врятувало мені життя. Двоє загинули на місці, третій, стікаючи кров'ю, помер дорогою до шпиталю.

Більше місяця пролежав я тоді у військовому шпиталі на вул. Кн. Острозького, поки двічі витягали дрібні осколки з мого черепа та й із усього тіла. За той час побачив у шпиталі десятки інших поранених, які постраждали від отих клятих німецьких мін.

На прощання сивочолий хірург сказав: “Пощастило тобі, хлопче, то живи довго – за всіх своїх друзів, котрі загинули”. Завжди пам'ятав і пам'ятаю ці слова. Коли ж іноді подумки оглядаю свій довгий життєвий шлях, мимоволі починаю вірити, що життя – це ланцюг щасливих і нещасливих випадковостей.

ВУЛИЦЯ, ЯКІЙ ПОЩАСТИЛО В ПЕКЛІ ВІЙНИ

У центральній частині Тернополя після 40-добової битви за місто між Червоною армією та німецько-нацистськими окупантами навесні 1944 року, здається, не було іншої вулиці, ніж Пасаж Адлера, якій би так пощастило. Було зруйновано лише кілька кам'яниць, а інші будівлі тільки трохи покалічило осколками та кулями. Словом, у пеклі війни нинішня вуличка Олени Кульчицької обійшлася порівняно малими втратами, бо, скажімо, за якихось сто метрів від неї і сліду не залишилося від магістрату чи від кінотеатру “Аполло”. Отже, ця вулиця – щаслива.

Але чи шануємо і бережемо те, що доля врятувала у первісній подобі

Пасаж Адлера сто років тому

для нащадків? Адже внаслідок жакливої війни в місті залишилося так мало старої архітектури – тих неповторних давніх споруд, які надавали Тернополю своєрідності та унікальності. До Другої світової війни легендарний місцевий ремісник і бард Стахо у популярній кнайпі Малицького на розі вулиць Руської та Князя Острозького, після третього кухля пива, починав свою улюблену пісню про рідне місто так – “О,

мій маленький Париж!” І нерідко на прохання відвідувачів повторював пісню ще й ще раз. Стахові підносили як гонорар нові кухлі пива, і він знову й знову співав – неголосно і задушевно.

На жаль, нема вже на світі тих, хто любив слухати глибокоемоційні куплети про красу маленького Парижа, та й саме місто через пекло й жакхиття війни майже не зберегло самотутньої архітектурної краси. Лиш де-не-де якийсь фігурний фасад будинку, ажурний балкон, ліпне оздоблення вікон нагадують художній стиль давніх майстрів. У всьому світі турботливо бережуть старовинну будівельну архітектуру як пам’ять про талановитих предків. І ми дещо врятували. Але нинішній нестабільний час і технічний прогрес роблять своє...

ОСОБЛИВО ЗАТИШНА Й ЧИСТА

Цю тиху й гарну вулицю пам’ятаю з раннього дитинства. Однак ближче й ґрунтовніше ознайомлення з нею відбулося влітку 1937 року, коли настала пора готуватися до навчання у школі. Та й школа ця, що носила

ім'я святого Казимира, розташувалася недалеко звідси – на вулиці Лелевеля (тепер вул. Січових Стрільців). А щоб вступити до школи, треба було показатися дитячим медикам. І саме тут, у Пасажі Адлера, діяв єдиний у Тернополі заклад, де оцінювали стан здоров'я майбутніх школярів та їх придатність до навчання.

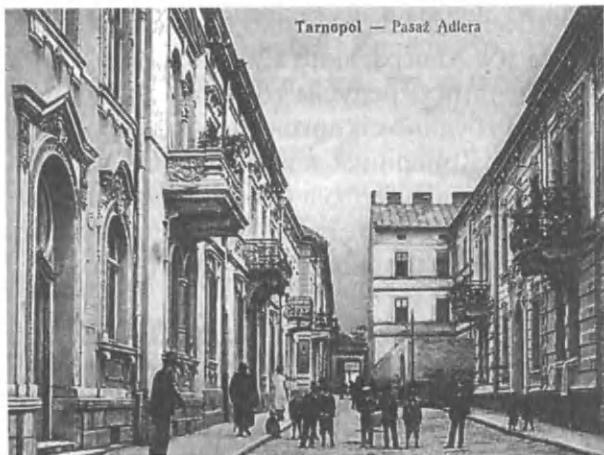
Тоді мене здивувала не стільки чистота вулиці, як те, що вона називалася дивно – “пасаж”. І що воно таке – не вулиця, а “пасаж”. І вперше (й на все подальше життя) отримав від матері докладне пояснення, що ця вуличка є переходом під аркою, а це французькою і зветься “пасаж”. Тут не їздять ні кінні “дорожки”, ні фіакри, і категорично не можна їздити автомобілям, яких, до речі, тоді було лише кілька на все місто. Пасаж Адлера – лише для пішоходів, і тому тут було чисто й спокійно, вільно та безпечно ходили діти.

Ясна річ, я відразу полюбив цю чудову вулицю. З роками вона ще більше приваблювала ошатністю і зручним, частково критим переходом з вулиці Коперника на Міцкевича. На жаль, не встиг “дозріти” до сприйняття її чарівної архітектури, кованої мережі балконів, крутих і закручених сходів у будинках, бо на перешкоді цьому стала жорстока війна.

ІСТОРІЯ ЇЇ НАРОДЖЕННЯ

Сьогодні ця невелика вулиця носить ім'я видатної української художниці, нашої славетної землячки з міста Бережан Олени Кульчицької. А в другій половині XIX століття, власником земель і будівель у цьому куточку Тернополя був успішний підприємець та купець, депутат міської ради Ігнатій Адлер; він збудував тут перші кам'яниці, й у 1898 році, коли містом керував Володимир Лучаківський (і, власне, з його ініціативи), вуличка тримала ім'я її будівничого – Пасаж Адлера. Так вона називалася до 1948 року, коли її перейменували на вул. Комсомольську. А після перемоги Української незалежності міськрада першого скликання присвоїла вулиці ім'я Олени Кульчицької.

Історія народження Пасажу Адлера – типова для центру міста: ставши власником цих земель, Ігнатій Адлер протягом 70–90-х років XIX ст. забудував вуличку кам'яницями з оригінальною архітектурою, в яких не тільки мешкали заможні городяни, а й розташувалися на перших поверхах крамниці, кравецькі та інші май-

*Пасаж Адлера
перед Другою світовою війною*

стерні, перукарні, фотосалони й ательє. На початку минулого століття в будинку № 6, який згодом ущент зруйновано під час боїв за Тернопіль навесні 1944 року і де потім збудовано висотне приміщення Облшляхбуду, містилися колись редакція найбільшої міської газети і друкарня Лео-на Вербицького.

У довоєнному Тернополі це була одна з найзатишніших вуличок – дуже чиста, охайна, самобутня; будівлі відрізнялись унікальним архітектурним оздобленням. Не випадково тут розмістилися найвідоміші салони художньої фотографії, зокрема, таких популярних майстрів, як Антон Сількевич та Бруно Калішевський. Чимало їхніх фоторобіт збереглося до наших днів. Досить сказати, що Антон Сількевич виконав чудові фотопортрети юної Соломії Крушельницької, першого у Тернополі бургомистра-українця і здібного літератора та просвітянина Володимира Лучаківського, плеяди знаних артистів театру товариства “Руська бесіда” та інших видатних українців того часу. В обласному краєзнавчому музеї і нині зберігаються майстерно зроблені світлини Антона Сількевича, які він виконав під час знаменитої етнографічної виставки, що відбулася в Тернополі у 1887 році. На цих фотографіях бачимо, як виглядали і як вдягалися тернопільці у ХІХ столітті.

В АРХІТЕКТУРІ БУДІВЕЛЬ – ІСТОРІЯ МІСТА

Згадуючи цікаве минуле Пасажу Адлера, варто пам’ятати, що на цій невеличкій вулиці ніби застигла в старовинних будівлях історія міста, а в неповторних ліпних оздобленнях фасадів, конструкціях балконів і загалом своєрідній архітектурі збереглися для нас колишній вигляд Тернополя, майстерність давніх будівничих. Досить згадати керамічну й цементну мозаїчну плитку, якою вистелені коридори деяких будівель. Вона служить уже понад сто років, тоді як нинішня, буває, і року не витримує. А ці плитки, до речі, виготовляли колись місцеві підприємства. Та й критий перехід з боку вул. Коперника до війни теж був вистелений міцною керамічною плиткою, але під час боїв усе зруйновано.

Пасаж Адлера, який 120–140 років тому виріс на місці примітивних хат, увічнив передусім господарський хист власника. Вперше він вимурував будинок із аркою-переходом, що з’єднувала його з нинішньою вулицею Коперника, а тоді вона називалася Стрілецькою. Багато поколінь учнівської молоді пройшло цим пасажем до навчальних закладів, що поблизу, – до реальної школи та гімназії, приватної жіночої школи, семирічної народної школи (тепер – корпус Галицького коледжу ім. В. Чорновола).

Ще до Першої світової війни Пасаж Адлера сформувався як гарна вулиця з добротними дво-триповерховими будівлями. В одній із них у 1904 році відкрили першу в місті наукову читальню. В іншому будинку розташувалася знаменита тернопільська “Каса хворих” – установа, що здійснювала медичне і соціальне забезпечення працюючих міщан протягом десятків літ, своєрідна форма страхової медицини. Роботодавці

(власники приватних підприємств Тернополя) відраховували “Касі хворих” частину своїх прибутків, а вона турбувалася про тих працюючих, які захворіли.

“Каса хворих” – характерний прояв турботи тодішньої міської влади Тернополя про городян. Заклад виник ще далекого 1889 року, а постійне приміщення в Пасажі Адлера одержав у 1912 р. за кошти турботливих підприємців.

У 1927 р. “Каса хворих” розширилась і на окреме приміщення для обслуговування матерів та дітей. Цікаво, що головним лікарем “Каси хворих” (фактично першої поліклініки міста) багато років був українець Богдан Свистун – глибокошанований за високу професійність і щире служіння людям. У “Касі хворих” не лише безплатно лікували, а й надавали відповідні соціальні виплати. Нині в цьому будинку розташована медична установа управління внутрішніх справ.

Нинішнім Пасажем Адлера гасають автомобілі

ІНШІ ЧАСИ ДЛЯ “ПАСАЖУ”

Минуло понад століття, Пасаж Адлера, зрозуміло, змінився і, на жаль, здебільшого не в кращий бік. Окремі будівлі, звичайно, завдяки приватній ініціативі, виглядають нині розкішно, зокрема, готель з рестораном, що на розі бульвару Т. Шевченка, але загалом цей куточок міста викликає прикре враження. Переживши пекло жадливих воєнних руйнувань, вуличка у післявоєнні роки в основному відродилась, її впорядкували, але час робить своє, старі споруди дедалі більше занепадають, конче потрібна серйозна реставрація. У міської влади, як це стало звичним в останні роки, на таке нема коштів...

А в якому жалюгідному стані дорога – баюри, вибоїни, особливо в бічних двориках; у негоду тут непросто пройти – обляпають болотом автомашини. Давно пора припинити рух автомобілів на цій короткій вулиці. Неможливо уявити, щоб подібне могло творитися десь у Польщі, Чехії чи Латвії. Як реліквію берегли б такий унікальний куточок, а в нас старовинний Пасаж Адлера добивають. Якби подібне тривало на Заході, влада згоріла б від сорому або міщани відправили б її у відставку.

Європейці – патріоти своїх міст, бережуть історію. І нам пора ділом та конкретною роботою підтвердити словесну любов до рідного міста.

“Маленький Париж”, який знищила війна

У дитинстві, повертаючись зі школи любив я пройтися цією затишною та гомінкою вулицею. Вабили яскраві вітрини крамниць з екзотичними товарами, вікна і барвисті вивіски салонів мод та ювелірних магазинів, книгарні, кав'ярні, звідки лилася мелодія скрипки... Часто прогулювався тут легендарний місцевий бард і мудрагель Стахо, наспівуючи свою ліричну баладу “О, мій маленький Париж”, адресовану саме таким неповторним куточкам міста. Все виглядало інакше в Тернополі перед Другою світовою війною. Тоді я ще не задумувався, чому така цікава вулиця називається дивним словом “Перля”. Лише через багато років, коли цієї вулиці вже не стало, дізнався, що назву дано на честь колишніх видатних міщан. На жаль, через нищівні воєнні руйнування вулиця Перля загинула і назва забулась. Але не назавжди...

ЗАГИНУЛА І ВОСКРЕСЛА В ІНШОМУ МІСЦІ

І відразу уточнення: вулиця Перля справді загинула, причому безпо-

Вулиця Перля у довоєнний час

воротно, проте воскресла не вона, а її назва, та й в іншому місці. Нинішня вул. Перля розташовується в іншому куточку міста – між вулицями Кн. Острозького та Живова. Зберегти назву вирішили депутати міськради нового скликання у роки Незалежності,

*Портрет
Йосефа ПЕРЛЯ
(початок
XIX століття)*

вшановуючи пам'ять про найвідомішого єврейського культурного діяча Йосефа Перля, котрий народивсь у Тернополі й багато зробив для розвитку міста, а також про його славетного сина Міхаеля Перля.

Старовинна вулиця Перля, яку стерли з лиця землі бої за Тернопіль навесні 1944 року, колись розташовувалася на призамковій території між теперішніми майданом Волі, центральним корпусом медичного університету, банком "Аваль" та будинком, де нині розмістився обласний Пенсійний фонд. На жаль, від колишньої вулиці не залишилося нічого – тільки старі світлини, а встановити її точне місцезнаходження можна хіба

що за досить чіткою рідкісною фотографією, на якій добре видно один із будинків на протилежній вул. Й. Сліпого, що, на щастя, зберігся.

Те, що сталося з давньою вулицею Йосефа та Міхаеля Перлів, – типове для середмістя Тернополя, де після воєнного лихоліття вдалося врятувати лише кілька будівель, і то завдяки тому, що їх своєчасно зуміли відремонтувати. Повоєнна забудова цієї території відбувалася так поспішно й непродумано, що було втрачено колишнє історичне розташування вулиць і майданів, а чимало вуличок та провулків узагалі щезли. Сьогодні лише зі старих мап можна дізнатися, що у давньому центрі міста були вулиці Срібна, Гусяча, Старошкільна, Чацького, Вища і Нижча Подільські, Барона Гірша, Казимирівська площа та інші. Їх назавжди поховала війна, та й узагалі зовсім інакше виглядає тепер цей район міста.

Чому все-таки в добу Незалежності України міська влада вирішила відродити хоча б назву вул. Перля? Річ передусім в історичному укладі населення міста. Так склалося, що з найдавніших часів серед мешканців Тернополя було чимало євреїв – купців, крамарів, ремісників. У інвентарі за 1672 рік навіть зазначено, що в старомісті існувала вулиця Жидівська. В усі часи міщан-євреїв тут проживало більше, ніж українців (русинів) чи поляків. Цікаво, що храмів перед початком Другої світової війни було порівно – три церкви, три костели і три синагоги. В історії міста не зафіксовано якихось істотних конфліктів між городянами на релігійному чи національному ґрунті. Мирне співіснування панувало протягом віків, хоч окремі прикрі прояви провладного шовінізму бували, зокрема, в умовах довоєнної Польщі.

ЙОГО ІМ'ЯМ НАЗВАЛИ ВУЛИЦЮ

Як свідчать історичні хроніки, в давнину євреї осідали довкола ринків і торгових майданів Тернополя. Права і привілеї євреїв визначали грамотами власники міста. Вулиця Перля належала до найдавнішої ділянки в межах замкових валів, де мешкало три чверті купців і крамарів. Разом із своїми конторами і торговими закладами євреї майже повністю заселяли вулицю, що одержала ім'я шанованого міщанина Йосефа Перля, котрий прожив тут із 1773 до 1839 року.

Ряди кам'яниць по обидва боки (розташовані зі сходу на захід паралельно нинішньому майданові Волі) виділялися класичною архітектурою і привабливим оздобленням; на кожній будівлі рясніли барвисті торгові вивіски, назви закладів. На цій вулиці були також нова синагога (споруджена з каменю у 1813 р.), єврейська школа, найбільша аптека з оптикою, велика книгарня, купецько-кредитний банк, крамниці й майстерні. А згодом тут відкрили салон мод, фотоательє, кав'ярня. Словом, це був своєрідний центр бізнесового і культурного життя тернопільських євреїв.

Нова синагога, що вирізнялась оригінальною архітектурою, прославила Йосефа Перля, котрий був її засновником та будівничим. Високоосвічена людина, Й. Перль належав до прихильників німецьких філософів і хотів прилучити євреїв до європейської культури, виховати їх освіченими людьми. Для цього створив у школі велику бібліотеку.

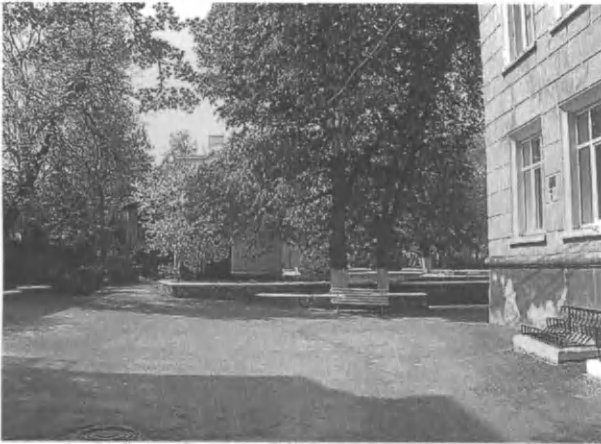
Він народився у багатій родині знаного тернопільського купця, жадібно здобував освіту, однак, пішовши шляхом батька, не обмежився торгівлею, а багато подорожував Європою, вивчав її культуру, спосіб життя людей. Із Заходу завозив багато модних товарів, мав широкі комерційні зв'язки, сприяв, щоб у Тернополі запроваджували європейський стиль життя і новітні освітні впливи. Саме він у 1813 р. відкрив першу в Тернополі й Галичині єврейську світську школу, що згодом стала повчальним прикладом для поляків і русинів.

Родинний гробівець Перлів на старовинному єврейському цвинтарі, що на Окопиську (нині – вул. Кн. Острозького). Гробівець зруйнований під час німецької окупації

БЕЗКОРИСЛИВИЙ МЕЦЕНАТ І ПРОСВІТИТЕЛЬ

Завдяки купецьким мандрям Європою Йосеф Перль добре вивчив мови, зокрема німецьку і французьку, захопився книгами. У 1812 р. заснував у Тернополі першу єврейську друкарню, в якій випускав релігійну літературу, а також укладав календарі, в яких містилися не

*Подвір'я медичного університету,
де пролягала вул. Перля*

лише переліки свят різних віровизнань, а й астрономічні відомості, різні виховні житейські оповідки. Йосеф Перль став завзятим бібліофілом, писав і видавав праці з релігійно-етичних проблем, зокрема граматику єврейської мови для учнів своєї школи, розташованої поруч, на цій самій вулиці. Створив також єврейське культурно-освітнє товариство.

Він багато зробив, щоб допомогти вихованню освічених та інтелегентних єврейських купців і ремісників, був щедрим меценатом, заснував фундацію свого імені, щоб навчати здібну молодь. Хотів створити ремісничу школу і, помираючи, більшість своїх статків заповів саме на навчання єврейських ремісників і на створення шпиталю. Йосеф Перль був відзначений численними нагородами як австрійського цісаря, так і російського царя.

Перед смертю свій найбільший скарб – понад 8 тисяч цінних книг різними мовами та з різних галузей знань – подарував кращій на той час книгозбірні Тернопільщини, що існувала при створеній ним найкращій приватній чотирикласній школі міста, якій потім присвоїли його ім'я. Згідно із заповітом приміщення школи було передано міській громаді для використання за призначенням.

СИН ПРОДОВЖИВ СПРАВУ БАТЬКА

Цікаво, що справу свого батька після його смерті гідно продовжив син Йосефа Перля – Міхаель, який став головним міським аптекарем. Він, до речі, був першим серед євреїв Австрійської імперії аптекарем, бо до того євреям не видавали ліцензій на продаж ліків. Міхаель Перль успішно склав теж у 1840 р. педагогічні іспити й очолив школу імені свого батька, яка розвивалася і ставала дедалі популярнішою; у 1870 р. тут навчалось вже понад 700 учнів.

Міхаель Перль прожив 82 роки і 60 із них віддав розвиткові освіти в Тернополі. Цю самовіддану подвижницьку працю на ниві освіти відзначив австрійський уряд, нагородивши Почесним Хрестом за заслуги. Перед смертю у 1885 р. Міхаель Перль, будучи бездітним, увесь свій маєток записав убогим людям міста. Батько і син стільки зробили для Тернополя, що мусила залишитися на мапі міста вулиця їх імені, навіть якщо вона – в іншому місці.

...Так, є в нас сьогодні вулиця Перля, як і в довоєнні часи. Добре, що не забуваємо двох великих тернопільців. Однак, можливо, варто б увічнити пам'ять і про згадану унікально колоритну єврейську вулицю – на місці, де вона колись розташовувалася, встановити пам'ятний знак. А саме: на південній стіні головного корпусу медичного університету помістити меморіальну таблицю з відповідним написом. Щоб знали нові покоління тернопільців, що саме тут, де нині подвір'я університету, колись, до пекельної весни 1944 р., пролягала старовинна вулиця Перля. Історична правда і пам'ять про непросте й повчальне минуле Тернополя мають жити! Так буде справедливо.

*Нова вулиця Перля в Тернополі
(в наші дні)*

Достовірні та легендарні міські історії

НІЧНА ВТЕЧА

Це унікальне явище в історії українського народу, напевно, ще потребує глибокого та об'єктивного дослідження. Останній рік Другої світової війни і кілька наступних були позначені на Тернопільщині, як і в усій Західній Україні, жорстокою боротьбою радянської влади з націоналістичним підпіллям. Складний був той час, і багато суперечливого, неоднозначного залишив він для наступних поколінь. Тому будь-які історичні факти, людські вчинки, що збереглися в пам'яті, вартують уваги.

Скажімо, ось ця воістину легендарна подія: втеча з тернопільської в'язниці в лютому 1947 року чотирьох учасників ОУНівського підпілля, засуджених до смертної кари. Вони були в камері на третьому поверсі, вікнами на вулицю Руську. Між тюрмою і сусідніми будинками височів мур, над яким тягнувся колючий дріт. На кожному розі в'язниці стояла вишка з кулеметником. Дах двоповерхового будинку за кільканадцять метрів навпроти в'язниці (де нині будинок побуту “Роксолана”) вкривав майже метровий шар снігу.

Та друга повоєнна зима була дуже сніжна. Одна за одною налітали хуртовини. Вночі, коли падав густий сніг, четверо спритних хлопців, розгойдавшись на широкій дошці, висунутій з вікна третього поверху, стрибнули на снігову перину, що вкривала дах сусіднього напівзруйнованого дому.

Втечу готували довго і старанно. Непросто було виїняти з підлоги грубу Дубову дошку і дротяну сітку з вікна, розрахувати траєкторію над смугою, що розділяла тюрму від будинку навпроти. Добре продумали все, вдало вибрали час втечі, та й погода сприяла – світло прожектора над смугою вздовж муру гасила снігова стіна. Можливо, й вартувий дримав.

Хтозна, чи дізнаємося колись про деталі сміливої втечі. Але сталося: щасливо перебралися на сусідній нижчий дах, через віконце – на стрих, а далі сходами вниз – і шукай вітру в полі.

Кілька тижнів тернополяни захоплено обговорювали цю неймовірну подію. Навіть ті, хто не симпатизував бандерівцям, з цікавістю ко-

ментували відчайдушну втечу. Ніхто ніколи не чув, щоби сміливців спіймали. Хто вони? Чи живе ще хтось із них? Легенда обросла фантастичними деталями. Можливо, сприяла втечі й допомога інших людей. Невідомо, як покарали сусідів по камері, котрі не тільки знали про втечу, а й, напевно, сприяли їй.

Багато років, проходячи біля двоповерхового будинку на вулиці Руській, мимоволі згадував про легендарну втечу. Тепер його нема, цього старого двоповерхового дому. На його місці спорудили висотний будинок побуту, що раніше називався “Пенза”, а тепер – “Роксолана”.

ЯКИМ ЖЕ БУВ ВІН – ЛЕГЕНДАРНИЙ СТАХО?

В одній із попередніх оповідей про довоєнний Тернопіль було згадане ім’я популярного у той час серед городян місцевого барда і талановитого умільця-слюсаря Стаха, котрий у кнайпі Малицького чи десь на ринку, випивши кілька кухлів пива, співав улюблену пісню про місто “О, мій маленький Париж!...”

Під час фашистської окупації Стахо щось лагодив людям у своїй маленькій майстерні, сидів тихо, бо з гестапівцями було вкрай небезпечно влаштувати “фіглі”. Зате у післявоєнні роки про нього розповідали неймовірні історії. Однак ні “мітингові” промови Стаха на вулицях міста, ні скандальна поведінка на ринку, де він найчастіше з’являвся, шукаючи можливостей роздобути чарчину, не відображали справжнього стану його душі, а були тільки прикриттям того, що насправді діялося в ній.

У поведінці Стаха перепліталися відчай, приреченість і потяг до конфронтації з владою. Хто ще посмів би на всю вулицю вигукувати гасло: “Хай живе великий вождь товариш Сталін, котрий звільнив нас від заможного капі-

Зліва – корпус тернопільської в’язниці, з якої у 1947 році втекли бандерівці

Двоповерхові будинки (позначені стрілкою), на дахи яких стрибали втікачі

талізму!”? Або інше: “Слава радянській владі, яка подарувала нам багате життя!” – і, підморгуючи, показував свої подерті штани.

Так і не міг перехожий одразу збагнути, яка думка втілена у вигуках. До речі, всі ті лозунги і репліки, що їх виголошував Стахо у різних місцях Тернополя – на вокзалі, ринку, біля кінотеатру, де часто збирався гурт людей, – завжди мали подвійний смисл, прихований підтекст, саркастичну інтонацію. Іде вулицею, скажімо, компартійний працівник або солідний чиновник, помітив його Стахо, і тут же навздогін лунають слова: “Хай згинуть кровопивці – експлуататори вільних трудящих, і слава борцям за щастя народу!” Ніби все тут правильно, нема до чого причепитися. Прості міщани розуміли приховані натяки і привітно махали Стахові рукою або всміхалися.

Єдиний, до кого він ставився просто і без двозначних натяків, – це був демобілізований солдат чи офіцер з медалями та орденами на грудях. “Хай живуть ті, хто зробив Гітлерові капут!” – проголошував доброзичливо і намагавсь обняти або потиснути руку. На залізничному вокзалі, біля буфетів, де недавні фронтовики їли й випивали, Стахо бував найчастіше. Його тут охоче пригощали, розмовляли з ним, як зі своїм.

Здається, найбільше не любив Стахо співробітників НКВС. Можливо, тому, що вони часто проганяли його з ринку. В такі хвилини він голосно, з явним іронічним відтінком, волав: “Хай живе хоробра радянська міліція!” Міліціонери розуміли, що він лицемірить, іронізує, і поводитися гостро, хоча й часто розгублювалися, коли Стахо з викрученими руками на все горло прославляв геніального Сталіна. І тоді відпускали комедіанта.

Темного осіннього вечора, коли Стахо, заточуючись, повертався додому, на нього накинулися кілька молодиків і жорстоко побили. Хтось із них просичав на прощання: “Это тебе, чтобы не трогал больше Сталина”. Кілька тижнів після цього “подарунка” Стахо відлежувався. Його дружина (а мешкали вони по сусідству з моїми батьками), прийшовши позичити олії, довірливо розповіла про цю подію своїй матері, скаржилася на нього: “Я весь час прошу його – не рухай тих советів, бо вони вб’ють тебе... Не хоче слухати. Тепер кров’ю харкає, може, розуму набереться”.

Публікації в деяких тернопільських газетах у минулі роки – однобічні й не дають належної уяви про загадкову і трагічну постать “пняка Стаха”, який міг кинути в очі представникам влади гіркі слова правди й одразу ж хитро прикинутися дурником. Пригадую розмову в родинному колі, коли батько, який трохи приятелював зі Стахом, коротко прокоментував вибрики сусіда: “Стахо грає вар’ята... Він просто не любить советів і насміхається над ними”.

СТАХО РЯТУЄ НАЧАЛЬНИКА МІЛІЦІЇ

Пам’ятаю історію, що мала широкий резонанс у місті. Начальник міської міліції, прізвище його було, здається, Болгар, загубив в’язку ключів, навіть не міг зайти у службовий кабінет. Свої “майстри” виявилися безпорадними. Тоді покликали Стаха, бо всі знали про його

слюсарський талант. Той оглянув замки і заявив, що така робота тягне на коньяк. Начальник пообіцяв. За чверть години кабінет був відчинений, далі Стахо взявся за сейф, де зберігалися керівні папери й печатки. Але раптом зупинився і, оглядаючи залізну скриню, сказав, що мусять зробити перерву, обмізкувати ситуацію, а також “закропити душу”, бо руки трясуться. Товариш Болгар вимагав негайно закінчити роботу, а лише після цього буде могорич, бо інакше Стахо, напившись, не зробить діла.

Стахо, котрий добре знав характер начальників (пообіцяють і не заплатять), наполіг на своєму: “Даю слова гонору, що за годину прийду і зроблю”. Не відступивши від свого, він таки отримав “гонорар” і незабаром повернувся. Сейф відчинив швидко та ще й ключі до всіх замків доробив.

Так, він був талановитим слюсарем, але, як не раз висловлювався в колі близьких людей, принципово не хотів ніде працювати – “на більшовиків і радянську владу”. Однак в останні роки життя, не дочекавшись кінця “советів” і живучи після смерті дружини впроголодь, таки мусив влаштуватися на роботу, здається, сторожем.

Люди любили Стаха. Подобалося, коли переінакшував відомі комуністичні гасла або перекручував популярні пісні, вставляючи словечка з в’їдливим підтекстом, чим ніби підбадьорював і додавав надії. Мало хто замислювався над трагізмом Стахової душі, чому він, здібний фахівець, не міг “вписатися”, в ту систему, знайти у ній собі місце, не розуміли, чому опустився, пиячив. І все ж його пам’ятають.

*Довоєнні вулиці міста,
які Стахо називав
маленьким Парижем*

Якими вони були — тернопільські “діти війни”

За даними соціальних служб міста, нині у Тернополі проживає лише близько 15 тисяч “дітей війни”. Це всіх разом – і тих, які в той час були підлітками, і тих, котрі лише народилися в дні війни. З цієї загальної кількості осіб, які мають статус “дітей війни”, не більше половини відсотка – люди пенсійного і похилого віку (приблизно 50–70 осіб), котрі в час війни, тобто на початку сорокових років минулого століття, проживали у Тернополі, бачили жахливе воєнне лихоліття і ще, слава Богу, живуть на світі й можуть сказати чи підтвердити правду про все, що пережило тут покоління “дітей війни” – свідків та учасників найбільших страхів ХХ століття.

Мене завжди дивувало, чому письменники, журналісти, історики, кіномитці, пишучи про війну, створюючи фільми про той час, зосереджували увагу переважно на воєнних діях – битвах, фронтах, військових буднях і героях війни. А як жилося в той жорстокий час цивільним людям? Тим, хто під час боїв ховався у підвалах, хто страждав від окупантів, кого мордували у гетто і казематах гестапо... Про це завжди мовили значно менше, особливо про неймовірні муки та біди найменших громадян – “дітей війни”.

Тож скористаємося правдивими й щирими свідченнями нині ще живих очевидців воєнного безумства, бо покоління це поступово відходить у забуття. Владну ж еліту таке взагалі не цікавить, судячи з її нинішнього ставлення до останніх живих свідків Другої світової війни. А в “дітей війни” і досі виринають у пам’яті жахливі сцени того часу. І цим людям ночами сняться воєнні кошмари.

ВИЖИЛИ ЗАВДЯКИ ХРЕСТИКАМ

Страшний це літопис – відроджувати на папері факти смерті та животіння добрих, мирних, порядних людей, особливо ні в чому не винних дітей, писати про їхні понівечені війною душі й тіла на окупованій рідній землі. Мій перший жахливий спогад про Другу світову –

третє липня 1941 р., коли нацистські вояки увійшли в Тернопіль і відчинилися двері в'язниці в центрі міста. Дорослі забороняли дітям іти дивитися на купи замордованих енкаведистами невинних людей, але підлітки все-таки разом з натовпом пробиралися на тюремне подвір'я, в камери і підземелля. Серед сотень трупів тернополяни шукали рідних, яких зарештували у перші дні війни.

Винесені з камер або відкопані тут таки, на подвір'ї, замордовані лежали під пекучим літнім сонцем, тіла швидко розкладалися. Діти по-різному сприймали жахіття: перелякано дивилися, плакали, відвертались і втікали геть. Жах війни назавжди глибоко в'ївся у свідомість.

“Визволителі”, котрі відчинили браму в'язниці, були жорстокі й підступні. Вони скористалися цим приводом, і вже наступного дня в Тернополі почався масовий погром євреїв, які становили майже половину населення міста. Гітлерівці крокували від хати до хати і всіх євреїв розстрілювали. Врятувати могло тільки одне: хреститися, розривати сорочку на грудях і показувати хрестик на шиї. У вікнах помешкань, де жили українці або поляки, виставляли образи, ікони; на шибках, дверях, стінах малювали вапном чи крейдою хрести.

На подвір'ї будинку № 15, що на колишній вул. Вищій Подільській (паралельній до теперішньої вул. Багатої), крім української, жила сім'я єврея Фрідмана, вантажника пекарні, кремезного велетня, який на плечах носив з фіри відразу по два мішки борошна. Б'ючи прикладами карабінів, його з дружиною Файгою та вісьмома дітьми вивели на подвір'я і всіх тут постріляли.

Три дні трупи не дозволяли ховати, по них лазили мухи, стояв нестерпний сморід. Подібна картина була на всій вулиці, біля кожної єврейської оселі. Люди затуляли шматтям обличчя, щоб перебити нудотний запах. Християнські діти ще довго здригалися ночами від побаченого. За чотири дні цього геноциду було замордовано понад п'ять тисяч євреїв.

ОКУПАЦІЯ І... ВУГІЛЛЯ

Чи думав хто, звідки люди брали паливо, продукти в окупованому місті? Тернополю трішечки пощастило, і ось як це виглядало. Лютою видалася зима 1942–1943 рр., але в багатьох оселях панувало тепло, особливо ж, якщо були в сім'ї юнаки та підлітки. Спритні хлопчаки стали справжніми годувальниками родин, бо вугілля вистачало й собі на опалення, й обміняти на харчі. Таємно ночами носили вугілля від хати до хати, особливо на східній околиці міста, в районі вулиць Гайової, Мостової, Микулинецької, Оболоні та інших.

Звідки ж бралось паливо? А дуже просто. Як відомо, після Великих Бірок та Смиківців залізнична колія поступово піднімається. Чим ближче до Тернополя, тим повільніше рухалися вагони-платформи, по вінця навантажені брилами донецького вугілля, що окупанти вивозили до Німеччини.

Удосвіта, коли ще й не сіріло, хлопці прямували по Гайовій вулиці в бік Смиківців до колії, по якій, тяжко сопучи, повзли вгору потяги, крадькома

*Усе це бачили
і пережила
“діти війни”*

вилазили на платформи і скидали на землю великі чорні брили. Лише 4–5 хвилин мали сміливці, щоб на двокілометровому відрізку скинути вугілля, скільки вдасться. Потім, коли світлішало небо, вони й немало дорослих, які приходили з ними, підбирали все до найменшого шматочка.

Потяги з вугіллям охороняли слабо. Один німець куняв попереду, біля паровоза, і один – в будці останнього вагона. За багато місяців вугільних операцій лише раз вартовий у кінці потяга (чомусь удосвіта не спав) зробив кілька пострілів по безстрашних добувачах вугілля. Як герої поверталися замурзані “шахтарика” додому зі здобиччю. Був ризик, батьки це розуміли, але війна тривала, і виживали хто як міг.

КОЛОНИ СМЕРТНИКІВ

Найбільші страждання в дні нацистської окупації Тернополя випали на долю єврейських дітей. Слідом за погромами літа 1941 р. настав жахливий вересень, коли гестапо створило в місті гетто, де в межах кількох кварталів, на невеликій території від вул. Перля до Медової та від вул. Гусячої до вул. Шептицьких, поселили кільканадцять тисяч євреїв, серед яких переважали діти. Територію огородили високим парканом, а вгорі – колючим дротом. Вихід з гетто загрожував негайним розстрілом. Як жили в цьому пекельному гетто тисячі нещасних людей? Не стільки жахлива скупченість, тіснява, антисанітарія мучили їх, як спрага і голод. Зовсім мало криниць, ніхто не привозив продуктів. І тут єврейські діти та їхні матері почали підходити до паркану-огорожі. Просили харчі в обмін на різні речі, коштовності. Люди відгукувалися, тим більше, що жандарми і поліцаї рідко ходили вздовж дерев’яного паркану. Під ним діти рили ям-

ки й рівчики, декому вдавалося розсунути дошки. Почався жвавий товарообмін, а нерідко милосердні тернополяни, особливо діти, кидали через паркан шматки хліба, картоплини, яблука й інше. Навіть із навколишніх сіл приходили обміняти харчі на цінні речі. Розповідали, що одна селянка обміняла курку на золотий перстень з діамантом. Автор цих рядків виміняв у єврейського хлопця чудову авторучку за торбинку картоплі.

А тим часом євреїв регулярно виводили колонами на розстріл біля Янівського і Драганівського лісів недалеко Тернополя й на околицях міста, зокрема, біля цегельні. Роздягнені, змарнілі, вони гідно йшли на смерть, розуміючи свою приреченість. Іноді намагалися врятувати дітей. Дорогою від вулиці Шептицьких до Петриківського мосту матері кидали дітей у пришлахові бур'яни, лопухи в ровах, навіть у річку, але поліцаї, як правило, добивали малих.

Колони приречених тягнулися на сотні метрів. Одного разу з колони, біля старої різні (тепер – центральний ринок), вибігло кілька хлопців-підлітків і помчали через пасовисько в бік Оболоні, Але їх наздогнали кулі конвоїрів. Найжорстокішу акцію гестапівці разом із поліцаями провели в гетто наприкінці вересня 1942 р. Акцію організували для знищення єврейських дітей. Їх зібрали на вул. Барона Гірша, біля хедера (єврейської школи), і розстріляли кількасот підлітків і зовсім малих хлопчиків та дівчаток. Примусили дорослих скласти трупи в піраміді, облили бензином і спалили на очах батьків. Загалом же, за даними післявоєнної державної слідчої комісії, у Тернополі й на його околицях нацисти замордували понад 28 тисяч євреїв.

ПЛАТА ЗА ВОДУ

Кожного разу, відвідуючи могили батьків на Микулинецькому цвинтарі, кидаю поглядом на невеличку дитячу могилку, в якій похована дівчинка Іринка. Їй було лише два роки, коли в другій половині березня 1944 р. почалася вирішальна битва за Тернопіль. У просторому підвалі старого будинку, на розі вулиць Острозького і Коллонтая (тепер її тут уже нема), рятувалися три сім'ї – дві українські та польська. Поряд з людьми перебували дві кози, кролі, кури. Другий тиждень майже не виходили з підвалу, де миготів лише каганець. Хіба вночі при великій потребі, коли стихали свист куль, вибухи бомб і снарядів.

Чи доводилося вам чути свист падаючих бомб? І досі чую той страшний звук. Люди звикають до всього, насамперед діти, бо дорослі глибше усвідомлюють небезпеку. Коли на сусідній будинок упала бомба і на його місці залишилася тільки велика яма, у нашому підвалі всі оглухли. Сильно боліли вуха, голова, нудило. Це дуже неприємний стан. Із семи дітлахів, які перебували в підвалі, двоє надовго втратили слух, а в дворічній Іринки пішла з вух кров, дівчинка тяжко захворіла і через кілька тижнів померла.

Та ще більше мучила всіх спрага. До найближчої криниці було метрів півтора – на розі вулиць Острозького і Стрімкої. Лише двічі вночі, під час несподіваного затишшя, вдавалося найстаршому з ді-

тей, 15-річному Адамові, пробратися до криниці й напампати води у відро та бідон. Яке то було щастя! Самі напилися вдосталь, напоїли кіз, але тепер бої не стихали і вночі, кулі свистіли безперервно. Спрага була нестерпна, діти плакали, просили води. Адась, юнак з польської сім'ї, не витримав і, пошептавшись із матір'ю, все-таки взяв бідончик і поповз уздовж будинків до криниці. Якоїсь миті ми навіть почули скрегіт помпи. А може, здалося. Та більше Адася живим не побачили.

Через два дні, коли бій відступив у район теперішньої філармонії і вул. Шептицьких, юнака у просоченій кров'ю куртці принесли й поховали на городі під старим ясенем, згодом перепоховали на цвинтарі. Посивіла від горя мати після війни виїхала до родичів у Польщу.

“ПОДАРУНКИ” З НЕБА

Говорили, що фронт уже коло Львова, але в Тернополі влітку 1944 р. майже кожної ночі гриміли вибухи – фашистські бомбардувальники з висоти розкидали яскраві ліхтарі на парашутиках; вони поволі опускалися над містом, а з літаків прицільно скидали бомби на залізничний вузол. Через Тернопіль пролягала єдина в той час залізнична колія на Захід, по ній майже безперервно рухались ешелони з радянськими військами і технікою. Гітлерівці будь-що намагалися пригальмувати цей рух. Але розрите вночі залізничне полотно, порвані бомбами рейки вранці латали новими – і потяги знову рушали на Захід.

Проте ночами з неба падали не тільки бомби. Нацисти скидали на парашутах коробки з дивними подарунками: портсигари, авторучки, різні іграшки, сірникові й цигаркові коробочки та інше. Кожна з цих речей була маленькою міною, що вибухала в руках того, хто намагався відкрити її чи розкрутити. Десятки тернополян загинули від цих підступних “подарунків”. Дорослі були обережні, але діти часто попадалися на приманку. Розкажу про один з випадків.

Четверо хлопців ішли пасти кіз на Оболоні, де тепер автовокзал. Край дороги один із нас зачепив ногою за якийсь дріт – вибухнула потужна міна. Двоє підлітків загинули на місці, а мене і ще одного віднесли у військовий шпиталь на вулиці Острозького, у “захоронці”, в якій нині шкірдиспансер. Уже більше тижня лежав я там після операції, як раптом одного дня весь шпиталь сполошив дзвінкий дитячий лемент. Здригнулися забинтовані бійці. Через деякий час з'ясувалося: мати привела сина, якому відірвало великий палець і шматок долоні, коли розкручував знайдену авторучку.

Цим страждальцем виявився мій одноокласник і найкращий шкільний друг Роман Більо. Незважаючи на скалічену руку, він згодом став відомим у Тернополі радіоінженером. Очоловав міський радіовузол, а потім кілька десятиріч керував обласним підприємством “Побутрадіотехніка”. Ніколи не забуду, як 9 травня 1945 р., коли в наших домівках ще не було електрики, ми через детекторний радіоприймач, що змайстрував Роман, слухали, як світ святкує перемогу над нацизмом.

Ще дещо про ціну Перемоги і жахливу правду війни

От і дожили ми до 70-річчя Перемоги над гітлерівським нацизмом. Мабуть, кожній тернопільській родині, як і місту загалом, є що згадати про страшну Другу світову війну – найжахливішу з воєн в історії людства. Правда, й досі не знаємо, скільки городян загинуло в цій кровопролитній трагедії, особливо ж – скільки військових і цивільних людей втратили життя у 40-денній битві за звільнення Тернополя від нацистів навесні 1944 року.

І, мабуть, уже ніколи не дізнаємося цього, бо тоді такого обліку ніхто не вів, а нині вже мало кого таке цікавить. Проте пам'ять, особливо у старших поколінь, береже правду про той жахливий час. Тому й варто з нагоди сумного ювілею пригадати хоч дещо.

А надто про тих, хто віддав своє життя чи своє здоров'я за порятунок міста і його мешканців, хто чесно й самовіддано, як тільки міг, боровся з ворогом, і чиїх імен переважно не зберегла історія. Але мужні вчинки цих непомітних героїв варто вкарбувати у вічність.

ЗАГИНУЛИ ЗАРАДИ ІНШИХ

У квітні–травні 1944 року по всьому місту, на вцілілих будинках та й на багатьох зруйнованих спорудах молоденькі солдати фарбою чи вапном незграбно, будь-як виводили одні й ті самі слова: "ПЕРЕВІРЕНО, МІН НЕМАЄ". А поряд – прізвище свого командира. Перед тим, як написати цей короткий вердикт, розважливі, спокійні мінери крок за кроком, метр за метром, а інколи й синтиметр за сантиметром обмацували своїми приладами подвір'я і будівлі, підвали і горища, всі закапелки. Своім життям вони гарантували життя тернополян, які мали тут продовжити мирне існування міста.

*Довоєнне фото
нинішньої гімназії
ім. І. Франка,
біля якої навесні
1944 р. загинули
солдати-герої,
що розмінювали
територію навколо
дивом уцілілої
будівлі.*

Чітка робота тих, хто після звільнення від гітлерівців розмінював Тернопіль, загалом обійшлася без великих жертв. Але подекували чутки про кілька трагічних випадків, коли, можливо, через нестачу досвіду або виняткові хитрощі фашистських виродків мінери потрапляли у пастки і платили власним життям або каліцтвом за врятування городян. Десь, мабуть, зафіксований їх подвиг, але матеріалів про це у місцевих архівах немає.

Про один такий випадок дізналися дорослі й діти, які мешкали поблизу теперішньої вулиці Коперника. Наприкінці квітня 1944 року на подвір'ї поряд з нинішньою гімназією два мінери довго вивчали підозріле місце, але не зуміли до кінця розплутати хитрий капкан, і обох розірвала на шматки важка міна. Можливо, цим врятували десятки школярів, які прийшли сюди, у середню школу № 1, через кілька місяців. Вічна пам'ять героям!

А були й інші жертвні випадки. Розповідали, приміром, як місцевий залізничник Василь Вовчанчин на вулиці Доли побачив, що діти бавляться міною. Таких “іграшок” у той час можна було надбати в усьому місті. Василь миттю вихопив у дітей смертельну “іграшку”, відніс подалі, а звідтіля її забрали військові. Скількох дітлахів розірвали або покалічили такі смертоносні знахідки! Дехто з літніх тернополян і нині живе зі спричиненим міною каліцтвом.

ЦІ НЕЗЛОБИВІ УКРАЇНЦІ

Мало хто знає, що перші будинки в ущент зруйнованому повоєнному місті споруджували військовополонені – недавні солдати гітлерівського вермахту. На колишній вулиці Костюшка, тепер – Камінній, виростав ряд красивих кількоповерхових житлових будівель, де потім мешкало переважно міське начальство та інші високопоставлені персони. Доми були добротні, якість роботи – відмінна, як на ті скрутні часи. Також німці розпочали будівництво першого в місті кінотеатру, що одержав символічну назву “Перемога” і почав діяти 9 травня 1950 року.

Полонені, яких вранці на роботу, а ввечері з роботи вели колонами під скромним конвоєм, ночували у старій цегельні за річкою. Конвоїри були з ни-

Чергова колона розстріляних євреїв з тернопільського гетто заповнила ще одну величезну яму на околиці міста

ми лагідні, не кричали на них, не підганяли їх, навіть іноді давали декому попихкати рештками цигарки. Війна була позаду, злість на ворога минала. Споконвічна слов'янська незлобивість, жалість проявлялися й до тих, хто спопелив край і замордував мільйони невинних.

Найбільше вражало те, що зовсім не було люті до ворожих солдатів з боку корінних тернополян, котрі таки добряче натерпілися від окупантів. Городяни, особливо жінки та діти, доброзичливо ставилися до полонених, підходили до працюючих на будовах, до колон, які рухалися містом, давали яблука, огірки, цибулини, варені картоплини, шматки хліба або інші продукти, розуміючи, що вояки теж були жертвами гітлеризму. Конвоїри ніколи не забороняли підносити німцям скромні пожертви.

Згодом, коли були прийняті відповідні міждержавні рішення, ці зморені й хворі страждальці повернулися додому в Німеччину. А праця їхніх рук і донині служить городянам. Як своєрідна невелика компенсація за збитки, заподіяні нацистською навалою.

ЖЕРТОВНІСТЬ

Це неможливо забути. Корінні мешканці Тернополя різних національностей, які проживали тут до війни, здебільшого мали ділові чи звичайні людські контакти, сусідили чи просто зналися між собою, бо місто було не таким уже й великим. Коли нацистські окупанти, встановлюючи жорстокий порядок, створили єврейське гетто, вони відгородили високим парканом старовинну частину міста, де на голодну смерть, жалюгідне животіння серед бруду й хвороб були приречені тисячі ні в чому не винних євреїв, і українці, й поляки їм щиро співчували.

Згодом в'язнів гетто, роздягнених та немічних, колонами виводили через браму на вул. Шептицького й через Оболоню карателі під гавкання злющих собак, що рвалися з повідків, гнали євреїв шляхом на Петриківський міст і далі попри ліс. а за лісом, поблизу села Іванівки, розстрілювали. До того ж, робили це так, що багато падало в яму живцем або лише поранені. Розповідали, що тонкий шар землі над нещасними іноді рухавсь і назовні виступала кров.

Але було й інше: справжній подив викликала жертвовність тих городян, які через отвори в огорожі гетто намагалися в сутінках передати хоч якісь харчі, бо багато мали друзів та знайомих серед євреїв і хотіли їх урятувати, незважаючи на те, що поліцаї стріляли в тих, хто наближався до огорожі. В ній було зроблено немало дір, через які голодні очі вимолювали щось їстівне. І найчастіше підлітки-українці безстрашно кидали пожертву в ці отвори. А нерідко міняли харчі на цінні речі.

Безмірну жертвовність людей у період лихоліття важко збагнути в прагматичний теперішній час. Як, скажімо, пояснити мужній вчинок двох стареньких тернополян з вулиці Липової, котрі влітку 1944 р. раненько

збирали смертельні “подарунки” нацистів, порозкидані під час нічних бомбардувань міста? Це були маленькі міни у вигляді сигаретних та сірникових коробочок, авторучок і тому подібних речей, які при спробі відкрити їх – вибухали й убивали або калічили.

Щоб такі “подаруночки” не потрапляли до рук людей, особливо дітей, двоє мужніх городян збирали смертельні вироби і відносили військовим для знищення. Хіба це не подвиг?

ЗАБАГАТО ПРОЛИТО КРОВІ

Коли у 1965-му святкували 20-річчя Перемоги над гітлеризмом, до Тернополя надійшов лист із далекого Сибіру від солдата-інваліда, котрий більше двох десятиліть лежав паралізований, з перебитим хребтом, а калікою став у бою за визволення нашого міста від нацистських окупантів. Зміст цього листа (звичайно, російською мовою) був приблизно таким.

Їх, близько чотирьохсот молодих сибіряків, мобілізували і після короткого навчання відправили на фронт. Перший і, як виявилось, останній для юнаків бій був у центрі Тернополя на початку квітня 1944 року. Солдат, прізвище якого, можливо, збереглося десь в архівах (про цей лист згадували в одній з передач обласного радіо у дні відзначення 20-річчя Перемоги), повідомив, що трупи сибіряків, які штурмували гранітні мури косяюлу в центрі міста (нині на цьому місці стоїть центральний універмаг), лежали у три шари.

– Кому потрібний був цей косяюл, у якому засіла купка гітлерівців? –

запитував сибіряк-інвалід. – Хай би сиділи там в облозі, все одно згодом здалися б. Однак нас гнали під кулі на очевидну смерть, – писав далі автор листа, – аби швидше викурити німців і рапортувати про перемогу над ворогом.

Наприкінці солдат висловив прокляття цій війні та командирам, які без потреби кинули на смерть юних новобранців. Хай знають тернополяни, написав сибіряк, якою ціною дісталася перемога, й бережуть своє місто, полите молодую солдатською кров'ю.

Це був сміливий лист, і про його повний зміст знало небагато людей, бо якраз закінчувалася хрущовська відлига і почали переслідувати за вільнодумство. Та більшість тернополян давно розуміла, що під час вибиття з міста гітлерівців полягло багато непотрібних жертв і що сорокаденної битви за Тернопіль могло й не бути або вона виглядала б зовсім інакше. Якби, звичайно, мудріше керували нею і берегли бійців та офіцерів.

На світлині – зруйнований у квітні 1944 р. Парафіяльний костел, під стінами якого під час безглузкого штурму полягло багато сотень солдатів (нині на цьому місці – центральний універмаг)

ВОНИ СПРАВДІ ЛЮБИЛИ МІСТО

Від старожилів Тернополя часто можна почути, що після війни люди були добріші, безкорисливіші, ніж зараз. Можливо, спільне горе об'єднало їх і зробило доброзичливішими. Багато чого для міста і його мешканців робили тоді безплатно, ніхто не думав про якийсь матеріальний зиск. Пройдіться нині Тернополем – і побачите чимало старих дерев, яким 60–70 років. Звідки вони взялися, коли все місто у 1944 р. лежало в руїнах і попелищах? Це добре видно з фотографій, зроблених одразу після звільнення Тернополя. Хіба що в Старому парку і на Микулинецькому цвинтарі збереглося тоді трохи насаджень.

У той важкий для міста час його жителі, особливо шкільна молодь, під опікою вчителів добровільно й охоче йшла на масові

та весняні садіння дерев, кущів, щоби хоч трохи озеленити місто. Люди безплатно розбирали руїни, впорядковували вулиці й тротуари. Про гроші не думали, бо щиро любили своє місто. Жило в той час у Тернополі лише кілька тисяч мешканців, а відновлювальних робіт було море.

Випало мені бути свідком того, як група чоловіків, у тому числі мій батько, які повернулися з війни, до того ж, переважно інвалідами, почали самотужки відбудовувати

церкву Різдва Христового на вулиці Руській. Як могли, надмурували розвалені стіни, з великими труднощами спорудили тимчасовий дах із дощок та бляхи, зібраних з інших розвалених споруд. І – жодної техніки, тільки виснажлива праця натруджених рук. Чи пом'яне хто колись цих безіменних трудівників і патріотів, котрі віддавали сили й здоров'я відродженню рідного міста?

Так до Другої світової війни виглядали мікросередовище і годинник (зруйнований під час боїв), який торік з ініціативи міської влади відновлено на бульварі Т. Шевченка

Заради одного лише дня

*Присвячую пам'яті про мого діда –
тернопільського залізничника, якого гітлерівці
живим спалили в Освенцімському концтаборі.*

Вибухи пролунали у двох місцях майже одночасно. Був липневий досвіток, небо лишень почало сіріти, і в передранковій тиші вибухи прозвучали настільки голосно й несподівано, що, здавалося, світ розколовся надвоє.

Сонні, настрашені робітники, які вибігли з дерев'яної комірчини, розгублено дивилися в бік ями, до був поворотний круг для паровозів, і нічого не розуміли. Ще кілька годин тому вони змащували там колеса й чистили платформу. І от – усе зруйновано.

Заступаючи вчора ввечері на зміну, зрозуміло, й гадки не мали, що може трапитися подібне. Правда, шеф депо, німецький інженер в офіцерському мундирі, приходив разом з есесівцем – низьким і товстим. Язикатий Стефко потім прозвав його “мішком ходячого смальцю”. Гітлерівці відкликали набік старого Конарського і щось йому наказували.

Конарський колись був машиністом, водив поїзди до Львова і навіть Відня, знав німецьку мову. Але ще перед війною вийшов на пенсію, бо захворів на серце. Він боявся нацистів, працював сумлінно. Мабуть, тому саме йому найбільше довіряв шеф депо. Як й інших роботяг, які тратили тепер здоров'я в цьому пеклі, старого примусово доставили на залізницю і звелили працювати.

Після розмови з німцями Конарський підійшов до чотирьох замурзаних своїх колег і сказав:

– Шеф наказав, щоб усе було в найліпшому порядку, бо матимемо багато роботи цієї ночі та в найближчі дні. Сказав, щоб усе – тіп-топ, як у доброму годинникові, інакше...

– Знаємо те “інакше”... Цим нас не здивуєш. А що роботи додається, то й так зрозуміло. Он поїзд за поїздом влітають на станцію... Щось там на фронті незвичайне діється, тому й рух на колії посилився...

І справді, десь коло півночі почалося таке пожвавлення в депо, якого ніхто ще тут не бачив. Прибула додаткова охорона, котра нипала всюди. Жандарми про щось шварготіли.

– Конарський, що вони там белькочуть? – не витерпів худий, як тріска, Микола і в черговий раз закашлявся так, ніби хотів вихаркати нутрощі. Він хворів на сухоти, але німці привели його сюди і під карою

*Липень 1943 року.
На лісовій галявині недалеко
від Тернополя партизани-ковпаківці
обмірковують план диверсій на залізниці.*

смерті примусили працювати.

До війни Микола був студентом університету у Львові. Коли напали нацисти, подався у Тернопіль до батьків: тут його й схопили і привезли на залізницю. Він ненавидів гітлерівців, але був дуже хворий, а головне – не знав, як можна мстити їм.

Усю ніч мчали на схід ешелони. Деякі, з танками на платформах, навіть не зупинялися. В інших міняли паровози. В депо панували метушня, крики. Поворотний круг увесь час був у русі. Потім, перед світанком, почало стихати. Ніби перерва виникла в стукоті сталевих коліс і людському гомоні.

– Ви як хочете, а я трошки приляжу, – сказав Стефко і подався до комірчини.

Липнева ніч була тепла й зоряна, земля суха. Вмощуйся будь-де. Втома прагнула одного – прилягти, замкнути очі та хоч трохи поспати.

Слідом за Стефком почвалав Андрій. Обидва не мали ще й двадцяти літ. Молоді, але втомлювалися швидше, нічна робота була для них заважкою. Тільки й шукали можливості де-небудь прилягти.

Коли навесні привели їх поліцаї в депо, хлопці відразу знайшли собі інтерес: тягали ноцями з паровозів брили вугілля, переносили його під мур, яким закінчувалася територія депо, ховали в бур'янах, потім перекидали через високий мур. А там інші хлопці підбирали брили і в мішках відносили додому, Андрій жартував: “Ми цим вугіллям забезпечуємо всю нашу вулицю. Його ж не купиш. Людям треба чимсь палити, особливо взимку. Беремо своє – то наша зарплата”.

Важка ніч доповзала до ранку. Поступово всі п'ятеро вместилися на підлозі в комірчині. Охорона чомусь перестала шастати, видно, теж куняла. Лежали тихо, але не спали. Раптом заговорив Ярошевський. Він завжди мовчав, ні з ким не мав контактів, не шукав приятелів. Його не зачіпали, побоювалися. Можливо, тому, що тут, біля круга, у майстернях депо, він був своєю людиною, все знав, усе вмів.

До нападу німців Ярошевський працював бригадиром ремонтників у депо, був майстром із золотими руками, одержав чимало відзнак за свою працю. Коли нацисти окупували Тернопіль, знайшовся серед залізничників лакуза, котрий доніс, що Ярошевський залишився, не виїхав із більшовиками, бо в нього хвора дружина, прикута до ліжка.

Ярошевського забрали в гестапо, а через кілька днів ледь живого

привезли в депо, із засохлою кров'ю на обличчі. З того дня він почав тут працювати. Вважався ніби старшим у тій п'ятірці, але ніким не командував, нікому не наказував. Мовчки лагодив, змащував механізми. Іншого варіанта у його житті не було.

Тишу в комірчині порушив невгамовний кашель студента. Коли він втихомирився, несподівано заговорив Ярошевський.

– Діла їхні кепські. Поїздів іде багато, силу велику перекидають, але то вже не ті німці й не та сила, що два роки тому. Зайдам наближається кінець.

Можливо, підбадьорений цими словами, розмову зненацька підтримав боязливий Конарський. Говорив тихо, майже шептав.

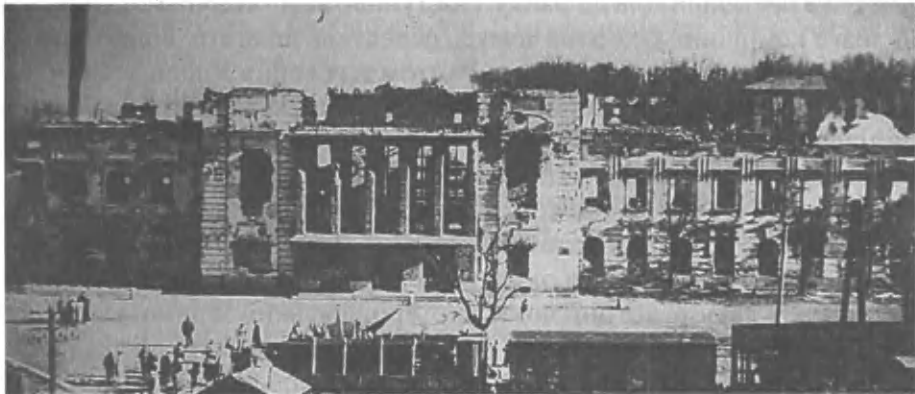
– Я чув, як німці розповідали, що поїзди йдуть у напрямку Белгорода, Орла, Курська. Навіть не знав, що є такі міста. Але німці згадали ще й Харків. Значить, бої наближаються до України. Там триває якась велика битва, що повинна вирішити все. Страшні відбуваються бої. Якщо німці програють, то їм капут. Так і сказали. Я сам чув. Усе вирішиться зараз, у ці дні.

Запала мовчанка. Міркували про почуте. Дехто заснув. Згодом тихенько вийшов Ярошевський. За ним, через деякий час, і студент. Як довго їх не було – ніхто не помітив, як і того, коли вони повернулися.

Тієї миті, коли пролунали вибухи, в комірчині були всі п'ятеро. І всі разом позривалися й вискочили з неї.

*Тернопільська залізнична станція
у дні окупації та після боїв навесні 1944 року.*

Що робилося цього досвітку в депо і на всій станції Тернопіль, неможливо змалювати. Істерична стрілянина з переляку. Біганина, паніка, крик. Через кілька хвилин жандарми, поліцаї оточили територію станції, зігнали людей, які примусово працювали тут.

Шаленіли гітлерівці в Тернополі того липневого дня сорок третього року. І не лише тому, що завдано їм було значної шкоди. За годину-другу після вибухів знову почали надходити ешелони з танками, боеприпасами, цистернами бензину та солярки і тисячами солдатів у вагонах. Десятки поїздів скупчувалися на станції, а нові, що продовжували прибувати, зупинялися на колії між Тернополем і Великим Глибочком.

Залізничний рух через станцію Тернопіль припинився зовсім. Чийсь умілі руки, які відмінно знали найвразливіші місця колійного господарства, так помістили вибухівку, що зруйнували вщент поворотний круг для паровозів, а також цілком вивели з ладу центральну колійну стрілку. Вибух вирвав кільканадцять метрів рейок, утворив величезну довгасту яму.

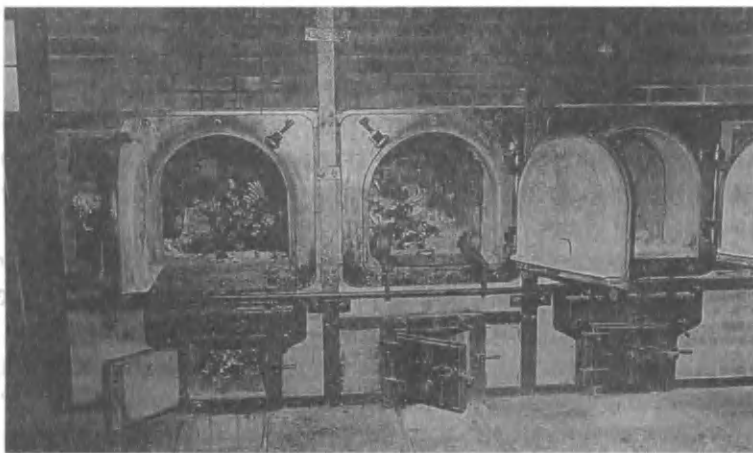
У результаті диверсії вся східна горловина станції перестала діяти і майже на добу було перекрито рух у східному напрямку на всій мережі Тернопільського залізничного вузла.

Переполох, що виник удосвіта після вибухів, переріс у жорстоку злість

Наприкінці цього річного січня минуло 70 років з часу звільнення в'язнів чи не найстрашнішого концтабору світу – Освенціма, де загинули майже всі арештовані гітлерівцями

*влітку
1943
року
тернопільські
залізничники.
Лише
один з
них
повернувся
живим
із цього
пекла*

і помсту за цю заподіяну шкоду. Десь там, у берлінських зміїних гніздах, скаженіли гітлерівські верховоди, погрожували своїм ставленикам у Тернополі страшною карою за затримку руху поїздів. Тут гарячково лагодили зруйноване. Есесівці катували всіх підозрілих, шаленіли, але нічого так і не з'ясували ні цього, ні жодного з наступних днів.

Того сонячного липневого дня жоден ешелон не проїхав через Тернопіль на схід. На один тільки день вийшла з ладу станція. Можливо, ніхто в цьому місті не знав, що за сотні кілометрів звідси, на легендарній Курській дузі, в цей час точилися запеклі бої. Тут же подвиг невідомих героїв чи одного героя був порівняно незначним, але таким потрібним внеском в одну з вирішальних перемог Другої світової війни.

Ми не знаємо, хто здійснив цей подвиг. Дехто з тернополян згодом припускав, що це – справа рук партизанів-ковпаківців, котрі того літа діяли на території області. І саме тієї ночі підірвали залізничний міст поблизу Тернополя. Однак більшість місцевих жителів була переконана, що диверсію вчинили ті залізничники, яких нацисти примусили тут працювати.

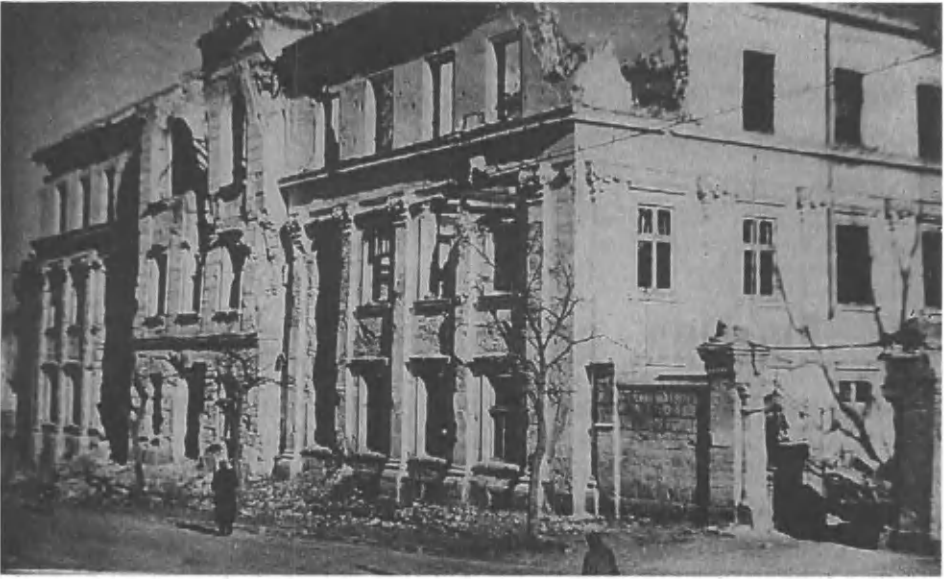
Упевнені в цьому були й німці. Вони заарештували всіх підозрілих і, не добившись нічого кривавими допитами і катуваннями, відправили всіх в Освенцімський табір смерті. В'язнями Освенціма стали і п'ять робітників з поворотного круга в депо.

...Лише одному з них пощастило дожити до дня Перемоги. Навесні 1945-го у зруйнований Тернопіль повернувся жахливо виснажений юнак із запалими щоками. Навіть мати не відразу впізнала в ньому свого сина Андрія.

Наступного дня Андрій відвідав родину Ярошевських. Сумною була його розповідь про Освенцім. Хлопець передав обривок паперу з номером, виколотим на руці Йосифа Ярошевського, мого рідного діда.

– Ми були з ним в одному бараку. Йосиф часто відламував від свого злиденного пайка шматочок тирсового хліба і давав мені, примовляючи: “Бери, ти молодий, сильніший і маєш більше шансів вижити. Вернешся додому – розкажеш моїм про все... Обов'язково мусиш вижити!...” Кілька разів він хотів, здається, ще щось мені сказати. Але так і не наважився, – розповідав тремтячим голосом Андрій усій нашій родині. – Лише коли, після чергового “вибракування” вмираючих, його, ще живого, везли тачкою до крематорію, він гарячково заворушив губами. Його очі так палали, він так прагнув щось мені повідомити, але вже не мав сили говорити. Його спалили живим, і я не знаю, що він хотів сказати.

...І ще один моторошний спогад. Восени 1947 року ми, старшокласники першої середньої школи, збираючи металобрухт серед знищених будівель на нинішній вулиці Листопадовій, знайшли в руїнах будинку теперішньої обласної прокуратури, де під час нацистської окупації містилося гестапо, обгорілий металевий сейф приблизно метрової висоти з трохи відігнутими вгорі дверцятами. І я згадав, як Андрій розпові-

Будинок на вул. Листопадовій, де в дні окупації було розташоване гітлерівське гестапо і де катували заарештованих залізничників. Після війни у відбудованій споруді розмістили обласну прокуратуру

дав, що їх у гестапо, катуючи, запихали у сейф, де, зігнувши ноги під бороду, примушували в такій нестерпній позі сидіти по кілька годин, не даючи дихати нормально, щоб в'язень швидше зізнався в усьому.

“Господи, – думав я, – невже моєму кремезному, але хворому дідові довелося витерпіти ці жахливі катування?..” Серце стискалося від такої думки. Як добре, що садистський нацизм ми поборолі. Але якою ціною?!

Людина, яка врятувала міст

Щовесни, коли наближаємося до дати 15 квітня, традиційно згадуємо жорстоку битву за звільнення Тернополя від нацистських окупантів, вшановуємо пам'ять тисяч полеглих і вклоняємося тим борцям, які ще живі. Кожен з них вніс лепту в перемогу над гітлеризмом. Правда, говоримо й пишемо переважно про подвиги військових з'єднань, про полководців, відомих героїв війни, котрі зі зброєю відвойовували наше право на життя і свободу.

Однак причетними до тієї жахливої війни були не лише солдати і командири, а й звичайні цивільні люди, які просто страждали від війни, теж гинули, а бувало, що чинили подвиги, котрі переважно сприймалися як само собою зрозуміле. Мужні вчинки простих людей часто залишалися непоміченими, хоч іноді значили не менше, ніж подвиги героїв. Творили такі вчинки не лише дорослі громадяни, а й навіть підлітки. Про один з випадків – ця оповідь.

За дев'ять кілометрів від Тернополя, майже на околиці міста, стоїть старий, але дуже міцний і надійний міст. Під ним пролягає найважливіша в цьому регіоні залізнична магістраль Київ–Львів, а над нею вгорі через цей міст прямує не менш важлива шосейна дорога зі Сходу на Захід, чи навпаки. Словом, хоч і невеликий, але стратегічний транспортний вузол розташований у цьому місці, поблизу залізничної станції Великі Бірки та річки Гнізни.

Неподалік, метрів 50–60 від мосту, біля самої колії, стоїть цегляний дім родини Шкодзінських. Трохи менший, аніж сьогодні (бо діти й онуки господаря розбудували його), він стояв тут і в березні 1944 року, коли сюди підійшла лінія фронту. Наступ Червоної армії на Тернопіль був млявим через складні погодні умови та з інших причин. І все-таки, долаючи заболочені дороги, перші розвідувальні групи дісталися й сюди. Німці спохопились, і, щоб зупинити наступ радянських військ, вирішили швидко знищити мости, зруйнувати транспортні артерії, передусім залізничну колію.

Восьмого березня 1944 року приблизно півтора десятка фашистських бомбардувальників з'явилися над цим та сусіднім (через річку) мостами, скинули кількадесят бомб, але жодна не влучила безпосередньо у міст. Під час цього страшного бомбардування загинули батько 14-

річного Казика Шкодзінського і ще восьмеро місцевих жителів з навколишніх хат. У наступні дні до цих місць з обох боків наблизилися військові частини, тривало оточення Тернополя, яке гітлерівці будь-що намагалися зірвати і затримати наступ фронту.

21 березня трапився випадок, який запам'ятався Казимирові Шкодзінському на все життя. По колії автодрезиною під'їхали німці. Зупинившись біля мосту, солдати вивантажили великі міни. Спостерігаючи за цим крізь вікно, Казик зрозумів, що німецькі підрильники готуються знищити міст. Проте вони залишили вивантажену вибухівку і поїхали до другого моста, щоб там теж закласти смертоносний вантаж.

Поки німці прямували до “залізного моста” (так місцеві жителі називають другий залізничний міст, який віддалений на кількасот метрів від шосейного), вивантажували і закладали вибухівку, Казик кинувся з хати до “свого” моста, схопив першу скраю міну, бігцем відніс до річки й жбурнув у воду. Глибина тут чимала. Весь вантаж, що мав розшматувати міст, юнак Шкодзінський утопив у річці. Його трясло від фізичного й емоційного напруження. Швидко сховався у хаті й спостерігав, що буде далі.

Повернувшись назад, щоб висадити в повітря головний міст, гітлерівці не могли збагнути, куди поділися міни. Довго шукали їх, розмахували руками, голосно лялися, бо ж пора підривати міст! Але тим часом наблизилися червоноармійці, зав'язалася перестрілка, і німці втекли на автодрезині. Так і не встигли виконати завдання.

Із наближенням бою сім'я Шкодзінських сховалася до льоху. Забившись у куток, Казик нарешті отямився від щойно пережитого страху. Ще не цілком ще усвідомлював, яку велику й важливу справу зробив. Адже від потужного вибуху, якби він не вкрав у німців мін, були б зруйновані не тільки міст, а й навколишні хати, в тому числі його власний дім і церква по той бік колії.

У душі був безмежно задоволений, що так учинив. Річка Гнізна в цьому місці така глибока, що назавжди сховала його таємницю. Тільки рідні були свідками сміливого вчинку, хоча й не все розуміли. Згодом про це дізнаються всі жителі селища Великі Бірки, будуть дякувати хлопцеві, хвалити його. Але в ті перші години після пригоди він, чесно кажучи, не міг пояснити й самому собі, як зумів так швидко зорієнтуватися в ситуації і прийняти єдино правильне рішення, навіть не порадившись зі старшими.

Незабаром припинилися вибухи, перестали тріскотіти кулемети. Гітлерівських вояків відтіснили ген за межі залізничної станції. Через кілька тижнів війна перемістилася далеко на Захід, і ніколи більше не гриміла тут стрілянина. Замість цього вдень і вночі повз хату Шкодзінських рухалися військові ешелони в бік Тернополя й цілодобово прямували до фронту танки, автомашини, крокували колони піхотинців. Нікому і в голову не могло спасти, що, врятувавши міст, колію та шосе, зберіг дорого на Захід для наступаючих радянських військ кмітливий юнак Казимир – один з відважних “дітей війни”, які теж по-своєму допомогли здобути перемогу над ворогом.

Ветеран Тернопільської залізниці Казимир Шкодзінський показує один із врятованих легендарних мостів.

* * *

Воздавши хвалу людині, яка врятувала міст, скажемо тепер добре слово і про міст, бо незвична і пам'ятна його доля. Надто багато бачив він на своєму довгому віку. Якби був одухотвореним, то, мабуть, не витримав би емоційних потрясінь, що розгорталися на цьому місці в минулому.

Хоч і закіптюжився від старості, міст виглядає молодо. За 145 років існування його чотири рази перебудовували, зміцнювали. То піднімали міст, то понижували залізничне полотно на півтора метра, коли 12 років тому електрифікували колію. А розпочав своє життя міст у листопаді 1871-го, напередодні відкриття залізничного сполучення з Тернополя до Підволочиська.

Восени 1939 року, коли радянська влада таємно почала підготовку до війни з гітлерівською Німеччиною, тут узялися прокладати другу колію. Влітку ж 1941-го, тільки-но Тернопільщину окупували нацисти, прибули будівельні загони відомої трансєвропейської військово-будівельної організації "ТОДТА" – для розширення колії та перебудови мостів. Згодом ця організація прославиться тим, що збудує на трупах полонених ставку Гітлера поблизу Вінниці.

Для розширення мостів, колії та перебудову залізничної станції у Великих Бірках підрозділові організації "ТОДТА" гітлерівці доставили кілька тисяч радянських військовополонених. Тут вони гинули сотнями від голоду, хвороб та виснажливої праці. Коли в грудні 1941-го міст перебудували для двоколійного руху поїздів зі Львова до Києва, понад дві

тисячі полонених знищили. Хто не вмер від тяжкої роботи, того 24 грудня розстріляли. На їх місце в бараках нацисти поселили євреїв з навколишніх містечок – Скалата, Гримайлова, Микулинців та інших. Згодом євреїв живими спалили в цих бараках.

Близько ста поїздів проходило за добу під мостом у дні нацистської окупації, везучи на Захід награвоване майно, вугілля, метал, а на Схід – бойову техніку і солдатів, щоб захопити Київ, Курськ, Смоленськ, Сталінград. Від перевантажених потягів хата Шкодзінських здригалась, як від землетрусу. Але не тільки воєнні вантажі бачив цей міст у страшні сорокові роки. У товарняках енкаведисти везли в Сибір репресованих, політв'язнів. На дахах вагонів їхали зі східних областей в західні тисячі голодуючих мішочників у 1946–1947 роках. Немало їх, ослаблених, виснажених, падало з вагонів, і поховані вони вздовж колії.

А ще Казимир Шкодзінський (та й сусіди його) досі пам'ятає моторошний випадок, що стався наприкінці червня 1941 року, коли Червона армія і комуністичний партактив утікали на Схід. На мосту відмовили гальма у трактора, що тягнув потужну гармату. Трактор пробив перила і впав з мосту на колію. Правда, водій в останню мить вискочив з кабіни трактора. Але не врятувався, бо оскаженілий капітан, який керував рухом техніки, підбіг і застрелив солдата-водія. Вийняв з його гімнастерки документи і спалив. А люди з навколишніх хат, котрі спостерігали це, потім біля мосту викопали могилу й поховали безвинну жертву. Там і досі лежить у землі безіменний солдат.

– Ось чому і сам міст, і місце навколо нього можна вважати священним, навіть історичним, – міркує ветеран праці Казимир Карлович Шкодзінський. – І нині перед очима стоїть у мене все, що відбувалося довкола мосту протягом десятків літ, які мешкаю тут з родиною. Повірте, цей міст вплинув на все моє життя, зокрема, на вибір професії. Я став залізничником і понад 45 років пропрацював на колії.

Цікаво було слухати розповідь Казимира Карловича про його довге трудове життя, де теж були екстремальні ситуації. Пригадав, наприклад, як своєчасно попередив зіткнення пасажирського і товарного поїздів, за що його відзначили солідною премією, про це писали в газетах. А він оцінив це як звичайну роботу, так само як тоді, коли витягав міни з-під мосту і кидав у річку. Слово “подвиг” ніколи до голови не приходило.

– І досі лежать ті міни в річці? – питаю.

– Так і лежать на дні. Там глибоко, люди це місце обходять... Коли забирав і кидав міни, думав лише про одне: щоб міст не зірвали, бо хата завалиться.

...Сонячної весняної днини ми стояли на ганку в оселі Шкодзінських. Щойно з гуркотом промчав пасажирський потяг, і земля навколо нас ще здригалася. Ніби вловивши мої думки, Казимир Карлович мовив:

– Спочатку цей гуркіт тривожить, а згодом його зовсім не помічаєш. Навіть спить краще під таку своєрідну “музику”. То б'ється пульс нашого життя...

Старовинні некрополі міста

... Є зворушливий листопадовий день, коли кожен свідомий українець, небайдужий до померлих рідних та близьких людей, які спочивають вічним сном на цвинтарях міста, відвідає їхні могили, традиційно в порядкує їх і запалить свічку пам'яті. Але як доглянути і пошанувати те, що сплюндровано й знищено безслідно?

НЕПОПРАВНА ВТРАТА

Цивілізований світ здавна трепетно ставиться до поховань предків. Однак історія Тернополя склалася так, що, наприклад, із чотирьох довоєнних цвинтарів під час минулої війни та в повоєнні роки втрачено ТРИ! Це треба знати і пам'ятати. Заподіяні втрати – вічна рана на історії міста. Некрополі втрачено безповоротно, але нині мало кому відомо, хто і як знищував священну пам'ять про минулі покоління.

Тисячі поховань тернополян минулих віків стерто з лиця землі жорстокою варварською рукою. На них уже ніколи не горітимуть свічки пам'яті. І тому нехай хоча б оця розповідь буде даниною пам'яті та виявом вдячності, бо ж недарма колись ці покоління прожили життя й залишили свій слід у розбудові міста.

Світлина 1920-х років. Монастирська церква. За деревами вгору, аж до нинішньої вулиці Я. Стецька, був розташований християнський цвинтар

Так, не буде куди піти першого листопада тим нащадкам, у кого могили предків знищені. Але де ті старі кладовища, на яких покоїться прах прадідів та й узагалі тих, хто будував та розвивав Тернопіль або просто жив у ньому, любив це місто і продовжував тут свій рід? Переважна більшість городян, котрі

сьогодні мешкають у кількоповерхових житлових будинках на вул. Кн. Острозького, в тих кварталах, що розташовані між Шпитальною та Стрімкою і далі вгору, а також у всіх домах, що вище Монастирської церкви, – майже до вулиці Ярослава Стецька, і гадки не мають, що їхні житла збудовані на місцях колишніх поховань, а простіше – на старих тернопільських кладовищах.

ВІДЛУННЯ МИНУЛИХ ЗЛОДІЯНЬ

Цвинтарів тих нема вже понад півстоліття, але іноді вони нагадують про себе. Наприклад, під час попередньої реконструкції покриття на теперішній вулиці С. Бандери (поблизу стадіону) виймали з тротуару бордюрні плити, на яких можна було побачити вирізьблені гебрайські письмена, шестикутні зірки та підсвічники. Не важко здогадатися, що ці бордюри – це надмогильні плити з цвинтаря на Окопиську. Їх викопали, коли забудовували район вул. Кн. Острозького у 50-ті роки минулого століття, і використали на прокладанні центральної міської магістралі.

Першими продемонстрували у Тернополі жорстокі акти вандалізму німецькі нацисти у 1942–1943 рр. Руками полонених вони плюндрували обидва єврейські кладовища, зриваючи надгробки і руйнуючи гробівці, тисячі камінних плит використовували на будівництво дороги та військового аеродрому поблизу Підволочиського шосе. Варварські дії гітлерівців продовжили згодом більшовицькі “будівничі”.

ПЕРШЕ ХРИСТІЯНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ

А тепер – кілька сторінок з історії тернопільських некрополів. Перше офіційне християнське кладовище – спільне для католиків, греко-католиків і православних – було закладено у XVIII столітті згідно з рішенням міської влади Тернополя наприкінці вулиці Кн. Острозького (тоді вона називалася Микулинецькою), по лівій бік від міської рогатки. Згодом тут побудували греко-католицьку церкву, яка отримала назву Монастирсько-ї. Цей великий цвинтар діяв 122 роки, до закриття у 1840-му, коли відкрили новий – на Микулинецькому пагорбі, що існує і сьогодні.

Перший об’єднаний цвинтар усіх тернопільських християн, що розташовувався неподалік від рогатки, був символом та доказом довготривалого і братнього співіснування міщан двох національностей – польської та української. Тут було поховано багато видатних тернополян – українців, поляків, а також російських, німецьких й австрійських урядовців минулих часів. Написи на гробівцях та надмогильних плитах були і латиною, і кирилицею. Знайшли тут вічний спочинок знаний український ієрарх Михайло Білінський, який був деканом Середньої церкви, і священник та історик Петро Білінський, автор відомої книги “Тернопіль та околиці”. Поховано тут і групу тернопільських отців-єзуїтів, котрих вигнав із Полоцька російський цар Олександр. Стояв тут величний пам’ятник на могилі наполеонівського солдата, який помер від ран у Тернополі влітку 1809 р.

ДИКИЙ ВАНДАЛІЗМ

Старовинний цвинтар біля Монастирської церкви був своєрідним музеєм історії нашого краю, музеєм архітектури, священним місцем, де навіки спочили глибоко шановані, заслужені міщани Тернополя минулих століть, відомі діячі культури й освіти. Цей унікальний пантеон пережив чимало воєн та інших лихоліть, але його вщент зруйнували півстоліття тому більшовицькі вандали. 19 листопада 1962 р., за рішенням тодішніх керівників міста, вибухівкою стерли з лиця землі Монастирську церкву, а слідом за цим бульдозери перерили цвинтар, перемішавши розбиті надмогильні камінні плити із зотлілими кістками. Приводом для жажливої акції було будівництво поряд із церквою середньої школи. Не пожаліли навіть братської могили полеглих у боях за місто у березні–квітні 1944 р.

Руйнівники священної пам'яті про минуле Тернополя не зберегли чудових творів мистецтва й архітектури, що стояли на багатьох могилах, потрощили мармурові статуї, пам'ятники воїнам армії Наполеона. Зрівняли територію першого великого християнського цвинтаря і забудували п'ятиповерховими "хрущовками", хоча в Тернополі у повоєнні роки повсюди було доволі інших місць для спорудження жител. І подумки не міг допустити подібного варварства австрійський цісар Йосиф II, коли 1783 р. видавав указ про впорядкування та вічне збереження цвинтарів як безцінних пам'яток народу і цивілізації.

НАЙДАВНІШІ ПОХОВАННЯ

Як зазначив уродженець Тернополя, відомий польський краєзнавець та дослідник історії нашого міста Чеслав Бліхарський, у XIX і на початку XX століть всі християнські похоронні процесії, прямуючи вулицею Кн. Острозького на новий цвинтар, що на Микулинецькому пагорбі, проходили мимо старовинного єврейського кладовища, а далі – поряд із давнім християнським цвинтарем біля Монастирської церкви, що стояла на рогатці. Обидва ці цвинтарі – найдавніші офіційні місця поховань у Тернополі. Ці перші кладовища розташовувалися тоді за міськими валами, до них ішли через Кам'янецьку браму.

*Початок XX ст.
Вхід на Микулинецький цвинтар*

Але і до того були цвинтаріки навколо перших храмів міста – православної Надставної церкви і костела, що теж стояв над ставом, недалеко від Львівської брами. Але дощенту знищений у 1675 р. під час нападу турків. За традиціями християнської Європи, в ті часи, у XVI–

XVII століттях, біля храмів облаштовували невеликі цвинтарі (населення тоді було ще небагато), де ховали міщан, які були парафіянами цих храмів. Так було і в Тернополі аж до 1783 р., коли австрійський цісар Йосиф II видав указ, яким заборонив ховати померлих біля храмів, а вимагав створювати цвинтарі за міськими мурами. Ось тоді й виникли розлогі місця поховань уздовж нинішньої вул. Кн. Острозького при дорозі на Великі Гаї та Микулинці.

Цікаво, що Старий ринок та вулицю Фарна (поблизу замку) розбудували у XVIII–XIX століттях майже на місцях найдавніших прихрамових цвинтарів – двох невеликих костелів недалеко від замку, знищених нападами бусурманів. Костели згодом відродили, але вже в інших місцях, зокрема, на теперішньому майдані Волі.

Крім цвинтарів, поруч із християнськими святинями були в ті часи й інші чималі поховання за мурами міста. У 1770 р. страшна епідемія чуми охопила місто. Три тисячі померлих поховали окремо на східній околиці Тернополя у спільних могилах і встановили хрест з відповідним написом. Жахлива епідемія холери напала на місто у 1830 р., і 1300 тернополян, загиблих від холери, теж поховали окремо, в загальних ямах, за мурами тодішнього міста, біля дороги, що вела до приміських Великих Гаїв, тобто у південній частині нинішнього Східного масиву.

Проте холерні та чумні цвинтарики, не маючи належного догляду, з роками занепадали, над ними розрівнювали землю, на ній господарювали, і нині вже неможливо визначити місця цих давніх поховань. Лишень одного разу, в 1932 р., учасники краєзнавчого гуртка Тернопільської жіночої гімназії під керівництвом викладача історії пані Стефанії Садовської (яка, до речі, написала історію міста і згодом працювала в обласному краєзнавчому музеї) натрапили на польовій дорозі, що вела з Дівочої вулиці до Великих Гаїв, на спільну могилу померлих під час епідемії холери.

ІСТОРІЯ ВСЕ ВІДРЕГУЛЮВАЛА

Після царського указу 1783 р. цвинтарне питання у Тернополі було чітко регламентовано: єврейські поховання відбувалися тільки на Окопиську (тепер вул. Кн. Острозького), а коло рогатки й на Микулинському пагорбі – християнські. До речі, Окописько було найдавнішим і добре впорядкованим офіційним місцем поховань міщан юдейського віросповідання. Ще на початку XVII ст. євреї Тернополя обрали собі цю віддалену територію за мурами міста для поховань.

Згодом, коли Тернопіль почав інтенсивно розбудовуватися, цвинтар на Окопиську опинився в прямокутнику між вулицями Кн. Острозького, Стрімкою, Шпитальною та Ленартовича. Пригадую, як перед Другою світовою війною, коли групи школярів ходили подивитися на дивовижні гробівці та надмогильні камінні споруди з довжелезними написами, що заповняли все Окописько, можна було чітко прочитати на

На довоєнних фотографіях – фрагменти єврейського цвинтаря на Окопиську

плитах дату “1675 рік”. Того року чимало євреїв загинуло від раптового набігу турків. Тут же була добре впорядкована велика могила, де у 1770 р. поховали понад тисячу євреїв, померлих під час епідемії чуми.

Однак територію єврейського цвинтаря на Окопиську обмежували нові вулиці, й у 1840 р. єврейська громада Тернополя (до річі, найбільша в місті) одержала нове місце для поховань – на Микулинецькому пагорбі, навпроти християнського цвинтаря. На жаль, обидва єврейські кладовища – старе на Окопиську і нове на пагорбі – не пережили страхітливого голокосту часів гітлерівської окупації та повоєнних сталінсько-хрущовських руйнувань старовинних кладовищ.

ВТРАЧЕНО БЕЗПОВОРОТНО

Результатом цвинтарного вандалізму нацистів та більшовиків було знищення гробівців і пам’ятників багатьом видатним тернополянам. Зокрема, дощенту зруйнували гробівець славетного міщанина Йосифа Перля (1773–1839 рр.), ім’я якого сто років носила одна з центральних вулиць міста. Йосиф Перль був вельми шанованим тернополянином – купець, будівничий, філософ, мандрівник, меценат, знавець мов, видавець, засновник першої великої школи і найбільшої в місті бібліотеки. Він палко прагнув прилучити міщан до західноєвропейської культури. Приємно, що нині відродили вулицю його імені, та шкода, що вандали сплюндрували його гробівець, як і весь старовинний цвинтар на Окопиську. Прикро, що давній Тернопіль непоправно втратив свої унікальні некрополі, але пам’ять про них живе і житиме завжди.

Із любов'ю та хвилюванням про альма-матер

Коли пишу про це, серце щемить... 17 років тому, у теплі осінні дні 1998-го, в Тернополі відбувся з'їзд старих дорадянських гімназистів, які прибули до альма-матер з усіх кінців світу – Канади, США, Західної та Східної Європи і, здається, навіть з Австралії. Найбільше було, звичайно, нинішніх мешканців Львова і Тернополя. А приводом для з'їзду стало 100-річчя з часу заснування української гімназії.

ЯК МАЛО ЇХ ЛИШИЛОСЯ...

Чому ж серце щемить? Бо нині їх, принаймні місцевих, лишилося в живих удесятеро менше, ніж було 17 років тому. Так, сьогодні їх тільки одиниці. Зроблена тоді, біля колишнього будинку "Рідної

*Приміщення української гімназії у 1941–1944 рр.
(згодом його надбудували і зберегли)*

школи”, фотографія це засвідчує. І від цього серце сумує. Тоді ж і гостей, і господарів з’їзду було близько двохсот – повен актовий зал теперішньої Української гімназії імені І. Франка на вул. Коперника. Які ж хвилюючі були ці зустрічі давніх друзів, однокласників – синів і дочок однієї гімназійної альма-матер! Стареньких, поси-вілих бабусь та дідусів. Аж не вірилося, що це ті самі хлопчики й дівчатка, яких показували на чудом врятованих фотографіях з далеких 30–40-х років минулого століття. Ах, які ж то були хвилюючі спогади і впізнавання! Далеко не кожного відразу могли відгадати в людині похилого віку та в поораних роками нелегкого життя обличчях. Але впізнавали й кидалися в обійми підтоптані ветерани гімназії і були щасливі, що доля всетаки дала їм можливість ще зустрітися й побачитися на схилі літ.

Чому говоримо про все це сьогодні, чому вшановуємо цей унікальний навчально-виховний заклад – Тернопільську Українську гімназію! Та тому, що то був найбільший у місті центр українства, виховання національно-патріотичних поглядів і почуттів, кузня нашої духовності й культури, кузня видатних особистостей краю.

Неможливо в короткому нарисі розповісти про багатогранне життя гімназії за десятки років під різними окупаціями – до Першої світової війни, у міжвоєнний період, коли жорстока пацифікація, яку влаштовували польські шовіністи, переслідувала все українське. Заборонене було навіть слово “українець”, і в метриках писали “русин”. І саме в цей найскладніший період утисків та переслідувань гімназисти та їх безстрашні вихователі й наставники мужньо вистояли, не скорились окупантам.

ПЕРШІ ОСЕРЕДКИ ОУН БУЛИ В ГІМНАЗІЇ

У двадцять роки минулого століття польська окупаційна влада невпинно посилювала репресії проти національно свідомих українців; почалися арешти провідників патріотичної молоді, інтернування їх у концентраційні табори. Владі, зрозуміло, не подобалася діяльність Української військової організації (УВО), до якої належало вже чимало гімназистів. Серед молоді наростав протестний рух. У 1927 р. в гімназії почали народжуватися таємні політичні гуртки. Учні гімназії збиралися на місцевій цегельні, говорили про визвольні змагання, читали заборонену націоналістичну літературу, зокрема, журнали УВО “Сурма” і “Смолоскип”.

Гімназисти влаштовували маніфестації біля стрілецьких могил, збирали кошти на бойовий фонд, а нелегальні матеріали переховували в кахлевих печах класних кімнат. У гімназії вивішували заклики бойкотувати різні заходи польської влади з нагоди офіційних свят. У старших класах на початку 1929 р. утворилися підпільні групи ОУН – Організації Українських Націоналістів. Ці відважні юнаки замастили чорною фарбою всі польські написи на

ТЕРНОПІЛЬ: погляд крізь роки

ТЕРНОПІЛЬ: погляд крізь роки

ТЕРНОПІЛЬ: погляд крізь роки

ТЕРНОПІЛЬ: погляд крізь роки

ТЕРНОПІЛЬ: погляд крізь роки

ТЕРНОПІЛЬ: погляд крізь роки

ТЕРНОПІЛЬ: погляд крізь роки

ТЕРНОПІЛЬ: погляд крізь роки

ітень 1943 р. Останній, наймолодший загін гімназистів біля еркви на вул. Руській. Лише дехто з них сьогодні ще живе...

онтоні будинку гімназії та гербовій таблиці. Почалися сутички чнями польських гімназій, котрі були проти того, щоб українці сили шапки-мазепинки.

Це ще більше посилило репресії влади, гімназія опинилася під пиль-м оком польської поліції. Але хлопці не злякались. У 1930 р. від іпільної ОУН прийшов наказ палити скирти польських поміщиків і лоністів, число яких дедалі зростало. В результаті розпочалися маві арешти гімназійної молоді, а далі – жорстока пацифікація у нав-лишніх селах і Тернополі.

І, нарешті, поліція взялася за ліквідацію української гімназії в Терно-лі. 27 вересня 1930 р. учнів хлоп'ячої гімназії зустріли замкнені две-на яких було вивішено повідомлення про закриття їхньої школи.

Таким був наслідок ускладнення польсько-українських відносин. Ад-е окупаційна польська влада порушила міжнародні договори про нання західноукраїнським землям політичної автономії. Протести вик-кали заборона українського університету у Львові, поступова лікві-дія українських народних шкіл та інші численні утиски місцевого иселення. І ОУН відкрито стала на шлях боротьби проти польського супаційного знуцання над народом. Гімназійна молодь активно під-имала радикальні дії структур ОУН.

Закриття української гімназії в Тернополі мало широкий резонанс ред населення. Польська окупаційна влада боялась якихось рішучих еволюційних кроків з боку ОУН та гімназистів. Біля будинку гімназії тановили цілодобовий поліцейний пост. Ніхто, навіть педагоги та ректор, не мали права входити у приміщення. Усі 470 учнів, які тоді звчались в гімназії, опинилися на вулиці.

ПОРЯТУВАЛА “РІДНА ШКОЛА”

Пацифікацією та репресіями окупаційна польська влада нічого не досягла. Українське населення лише зміцніло духом. Наприкінці 1930 р. в Польщі відбулися вибори до сейму та сенату. Незважаючи на утиски й політичні переслідування, було обрано понад двадцять українських послів і senatorів. Уже на перших засіданнях сейму в січні 1931 р. українські послы рішуче протестували проти свавілля властей. Послы Михайло Галушинський та Мілена Рудницька різко порушували питання про неправомірне закриття трьох українських гімназій, зокрема в Тернополі.

Із трибуни сейму Мілена Рудницька на всю Польщу повідомила, як тероризували Тернопільську Українську гімназію, влаштувавши ревізії, арешти та різні провокації, до яких залучили учнів трьох польських гімназій, нацьковуючи їх на українську молодь. Однак польський міністр не скасував свого наказу про ліквідацію гімназій в Тернополі. Лише дозволив перехід її учням до польських гімназій. Але ніхто не погодився на це. Так само відмовилися від дозволу міністра освіти на створення паралельних українських класів при третій польській державній гімназії в Тернополі.

Прийнятним виявився лише один варіант: вигнаним гімназістам перейти вчитися до невеликого приватного навчального закладу – до Тернопільської приватної гімназії Українського педагогічного товариства “Рідна школа”, яка містилась у невеликому одноповерховому приміщенні на теперішній вулиці Качали, де нині розташований “Укрсоцбанк”. Складні там були умови навчання, Але якось помістилися, подружилися. Проте й далі дошкуляли переслідування шовіністів: вони зривали з учнів мазепинки і вишиті сорочки, за непокору трошили в класах вікна.

Нелегка доля дісталася гімназії в наступні роки. Не відродилася вона восени 1939-го, коли розпалася Польща Пілсудського й прийшла радянська влада. І лише в грудні 1941 р., в умовах нацистської окупації, “з ласкавого дозволу” гітлерівської адміністрації і наполегливими зусиллями української міської управи, яку очолював адвокат Степан Чумак, було відкрито гімназію в будинку на розі вулиць Міцкевича й Качали. Під “чуйним оком” гестапо та інших

Восени 1944 р. децю відремонтована і щойно відкрита СШ № 1 стала останнім притулком недавніх тернопільських гімназістів

окупаційних органів гімназія проіснувала до кінця січня 1944 р, коли гітлерівські війська забрали приміщення під військовий шпиталь – до міста наближався фронт.

ОСТАННІЙ ПРИТУЛОК КОЛИШНІХ ГІМНАЗИСТІВ

Непросто розповідати про рідну гімназію, а потім і про рідну першу тернопільську школу, де я сформувався як людина і пережив найпрекрасніші дні юності. Тим більше, коли це особлива школа – недарма ж одержала номер перший, а згодом, уже в умовах Державної незалежності, стала першою на Тернопіллі гімназією та ще й з ім'ям Великого Каменяра. Зрештою, гімназією вона була завжди – навіть тоді, коли так не називалася, бо, скажімо, восени 1944-го більшість учнів школи становили недавні гімназисти, котрі ще в січні того воєнного року навчалися у класичній гімназії, в тому числі автор цих рядків. Нове ж приміщення на вул. Коперника, що вижило в пеклі війни, стало останнім притулком для чималої когорти недавніх гімназистів. Як не дивно, а в перші повоєнні роки тут ще панували гімназійні традиції і незборимий дух українства. Альма-матер жила в наших серцях!

Ми все пам'ятали. Навіть той промовистий і хвилюючий факт, що колись у нашій школі-гімназії навчалися такі легендарні, величаві постаті української історії, як учені Іван Пулюй та Іван Горбачевський, патріарх Йосиф Сліпий, брати Барвінські та Ярослав Стецько, брати Гжицькі, Лесь Курбас і Мар'ян Крушельницький, видатний фізик Олександр Смакула та ще десятки великих українців. Ми старалися не осоромити честі тих, хто прославив свою школу.

На жаль, Друга світова війна так обійшлася з будівлею, що навесні 1944 року на її пощербленому фасаді не вціліло жодне вікно. Жодної цілої шибки, гори сміття і потрощені лавки в класах, усюди сліди від недавнього військового шпиталю. І все-таки це приміщення найкраще збереглось у жорстокій 40-денній битві за Тернопіль, і тут влітку 1944 р. вирішили відкрити першу після війни середню школу-десятирічку.

Через нестачу скла та віконних рам замурували цеглою вікна, залишаючи невеликі отвори, які закладали уламками шиб. Зима 1944–1945 рр. була лютою, в класах панувала така холоднеча, що учні сиділи не лише в пальтах, а й у шапках. У мурованих печах палили всім, що горіло. Вчителі щодня просили хлопців приносити будь-які дрова, вибирати з руїн уламки меблів, дошки, навіть обгорілі книги.

Усе довелося пережити “дітям війни”: і вчилися без підручників, і писали чорнилом з хімічних олівців на книжкових сторінках, бо зошитів не було, і впроголодь жили у голодні 1946-й і 1947-й роки. Все витерпіли! І школу свою любили, і вчителів шанували, згорьованих і теж голодних, бо й вони жили на мізерний пайок продовольчих карток. Низький уклін вам і довічна наша пам'ять, повоєнні наші вчителі! Небагато вже на білому світі тих, хто був гімназистом до війни і під час війни. Мало вже і тих, хто після війни вчивсь у першій нашій деся-

*Вересень 1998 р. Група давніх гімназистів, учасників з'їзду,
біля колишнього навчального корпусу "Рідної школи"
(тепер – будинок "Укрсоцбанку")*

тирічці, але всі ми пам'ятаємо тебе і любимо, рідна школо!

Готуючи цю публікацію, я не міг не відвідати незабутню будівлю нашої альма-матер. Зовні вона мало змінилася. Не стало, правда, металевої огорожі, але будинок вдало реконструювали. Всюди чисто, в широкому коридорі розташований музей, удосталь комп'ютерів, у руках учнів – мобілки. Інша епоха, інші звичаї, зовсім інакше виглядають тепер гімназисти. Дай, Боже, ніколи їм не стати "дітьми війни"!

*Ярослав ГУЛЬКО,
гімназист 1940-х років,
випускник школи 1948 року.*

Історій Тернополя написано чимало

Мало хто з тернополян знає, що історію нашого міста протягом кількох останніх століть писали науковці та краєзнавці Австрії, Польщі, інших країн. Цікаві спогади про місто залишили відомі мандрівники. Але найбільш насичені яскравими фактами, правдивими висновками та узагальненнями були “Історії Тернополя”, які написали у першій половині минулого століття корінні міщани Стефанія Садовська та Ізидор Кордуба. Над своїми рукописами вони працювали багато років, але, на жаль, з написаним трапилися драматичні пригоди, що спричинили втрату більшої частини унікальних матеріалів.

НОВІ ПУБЛІКАЦІЇ

Останнім часом у Тернополі й за кордоном видано низку солідних науково-публіцистичних розвідок про наше місто, що дають набагато ширше уявлення про минушину Тернополя. Передовсім із вдячністю варто згадати про кількатомну працю колишнього тернополянина, а нині відомого польського історика та краєзнавця Чеслава Бліхарського, про ґрунтовну монографію досвідченого архівіста і краєзнавця Любомири Бойцун “Тернопіль у плінні літ”, дуже змістовну і науково виважену історико-краєзнавчу хроніку Тернополя у 1540–1944 роках, яку написав знаний дослідник Ігор Дуда.

Видрукувано й чимало інших книжок та журнальних публікацій про минуле й сьогодення Тернополя, які підготували історики, публіцисти, краєзнавці Олег Гаврилюк, Ігор Крочак, Олександр Петровський, Петро Гуцал, Віра Стецько, Тарас Возняк. Їхні праці допомагають краще з’ясувати перебіг історичних процесів нашому краї та місті. Проте узагальненого, позбавленого будь-якої тенденційності наукового дослідження, справжнього і неупередженого, на жаль, ще нема. Такі якості мали хіба що рукописи Стефанії Садовської та Ізидора Кордуби, але їх, на жаль, майже повністю втрачено. Вся надія на нинішніх і майбутніх дослідників правдивої історії Тернополя.

*Так виглядав під кінець війни квартал,
де був розташований краєзнавчий музей,
у підвалі якого ховалася Стефанія САДОВСЬКА.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВАЮТЬ

Час від часу в Державному архіві Тернопільської області та обласному краєзнавчому музеї відбуваються наукові конференції, присвячені історичним подіям, датам, видатним людям краю, які, власне, творили історію Тернополя. Науковці, краєзнавці, архівісти, журналісти розповідають про цікаві знахідки, своє бачення проблемних історичних подій, що відбувалися на тернопільській землі. Адже, наприклад, в історії міста було багато “білих плям”, які потребують ретельного, аргументованого тлумачення. Саме проблемні сторінки минулого насамперед чекають неупередженого висвітлення.

Дедалі частіше на наукових конференціях, присвячених історії Тернополя, автори розвідок і досліджень повідомляють несподівані уточнення відомих подій, нові яскраві факти, розкривають навіть сенсаційні таємниці. Про деякі з них, зокрема, розповіли професори тернопільських університетів Богдан Лановик та Йосип Свинко, молодий здібний історик Василь Штокало, інші дослідники.

Зокрема, професор Б. Лановик, котрий особисто знав автора великого наукового дослідження про минуле Тернополя Ізидора Кордубу, висловив повну підтримку його версії про те, що поселення на місці теперішнього міста виникло задовго до першої писемної

згадки про нього, тобто до 1540 року. Ізидор Кордуба вважав також, що спочатку було селище Тернопіль, а потім власники міста перейменували його на Тарнополь – на честь будівничого і володаря замку над ставом Яна Тарновського. До речі, знайдено спогади середньовічного мандрівника, в яких йдеться, що в 1596 році біля замку було найбільше у польському королівстві озеро, яке дало багато риби.

На всіх конференціях науковці одностайні у твердженні, що 1540-й рік не був початком історії Тернополя. Поселення (а згодом місто) виникло на кілька століть раніше. Навіть знайдено архівну справу, з якої випливає, що Надставна церква і старовинна синагога на колишній вулиці Гусячій (синагога стояла на місці нинішнього музичного училища ім. Соломії Крушельницької) споруджені у XII столітті. Є ще одна гіпотеза, яка, правда, викликала гарячу дискусію серед істориків, – що Тернопіль існував за сто років до заснування Львова. Таке припущення, спираючись на деякі авторитетні історичні дослідження, висунув молодий науковець Василь Штокало.

Кілька інших сенсаційних гіпотез оприлюднив у доповідях та публікаціях про заснування й розвиток Тернополя завідувач відділу давньої і стародавньої історії обласного краєзнавчого музею Олег Гаврилюк. Зокрема, стало відомо, що на території міста знайдено могильник, закладений ще у VIII столітті до нашої ери, а також монети, виготовлені у першій половині IV століття. Виявлено нові матеріали, які підтверджують, що поселення називалося Тернопіль, а потім назву міста змінили на Тарнополь.

Справжнім відкриттям для істориків та краєзнавців міста стало дослідження наукового працівника обласного краєзнавчого музею Ярослави Гайдукевич “Тернопільська минувшина у записах Стефанії Садовської”. У цьому надзвичайно цікавому повідомленні йдеться про рукописи колишньої багаторічної співробітниці музею Стефанії Садовської, котра в роки Другої світової війни, в умовах гітлерівської окупації Тернополя, рятувала у підвалах музею найцінніші експонати. Разом з ними пережила жахливі бомбардування міста, а потім серед руїн і згарищ відроджувала музей. Більше того, історія міста, яку написала Стефанія Садовська, була, напевно, найповнішою і найцікавішою, але, на превеликий жаль, мало що з її рукописів збереглося.

І КРАДУТЬ РУКОПИСИ, І ГОРЯТЬ ВОНИ

Так уже сталося, що найкращим, мабуть, рукописам про тернопільську минувшину чи не найбільше не пощастило. Ізидор Кордуба, котрий понад 30 років присвятив вивченню й написанню історії рідного міста, так і не побачив свого твору надрукованим та виданим. Творив із думкою про нащадків, про наступні покоління тернополян, котрі хочуть знати правду про народження Тернополя, про його біди і пот-

*Стефанія САДОВСЬКА –
професор жіночої гімназії
в Тернополі*

рясіння, про світочів краю, красу й багатство цієї землі, яку топтали, плюндрували численні завойовники та окупанти.

У 1960-ті роки Ізидор Кордуба змушений був віддати свою книжку на перевірку компартійним ідеологам, інакше її неможливо було надрукувати. Повірив у порядність контролерів та цензорів. І дарма. Книга довго мандрувала керівними кабінетами, її ділили на шматки, передавали рецензентам. Минали місяці й роки. Перевірятьники далі шукали помилки та недоліки. Врешті-решт, книги не стало. “Загубилася...”, – скрушно розводили руками компартійні ідеологи. А в автора стискалося серце від жалю і болю. Такі були часи. Потім окремі фрагменти рукопису добрі люди відшукали, дещо віддали до краєзнавчого музею, дещо надрукували в місцевому часописі, коли розвалилася радянська ім-

перія. Але Ізидор Кордуба до цього вже не дожив.

Інша гірка доля спіткала другий визначний науковий твір про минуле нашого міста – рукопис Стефанії Садовської, якому теж дуже не пощастило. Корінна тернополянка, вона отримала блискучу освіту в знаменитій львівській українській гімназії сестер-василіянок, а з 1907 року продовжила навчання на філософському факультеті Львівського університету. Згодом, у Тернополі, С. Садовська стала відомим педагогом, професором історії та географії жіночої гімназії ім. М. Конопніцької, збирала матеріали і писала історію рідного міста. Інтенсивно спілкувалася з науковцями Львова, зокрема, з професором Володимиром Кубійовичем і директором Національного музею Іларіоном Свенціцьким.

У вересні 1930 року відомий львівський учений, голова НТШ Кирило Студинський повідомив Стефанії Садовській, що отримав від неї першу частину рукопису (на 166 сторінках) праці про Тернопіль і захоплений нею. Через рік надійшла і друга частина рукопису. Однак переслідування польських шовіністів і драматичні родинні події перешкодили друкуванню книги, яка потім загубилася в пеклі війни. Під час боїв за Тернопіль навесні 1944 року був дощенту зруйнований і згорів будинок С. Садовської і в ньому весь її творчий доробок, особистий архів, усі зібрані матеріали і рукописи книги про історію міста. Відновити щось у неї вже не було ні сил, ні можливостей.

НЕПЕРЕСТІЧНА ОСОБИСТІТЬ

Якби навіть Стефанія Садовська не була авторкою унікальної книги про Тернопіль, вона все одно залишила б помітний слід в історії міста, в якому прожила майже 80 років і багато зробила для нього. Про її талант як історика, її неймовірну працездатність і взагалі про цю енциклопедичну особистість були високої думки видатні українські вчені того часу, зокрема львівський професор Степан Рудницький. Багато років С. Садовська підтримувала дружні контакти, листувалася з письменницею Ольгою Кобилянською. Про це згодом опублікувала теплі спогади в журналі, а листи надруковані у 5-томнику О. Кобилянської у 1965 р.

Стефанія Садовська народилася у 1888 році в Тернополі. Батько був урядовцем, а мати її, Анна, походила з відомої родини тернопільських міщан – Онуферків, родове коріння яких сягало початків існування міста. Родина зазнавала постійних переслідувань, бо була відома національно-патріотичними переконаннями. За це польські шовіністи побили батька Стефанії так, що він помер. Безперечно, С. Садовська була найздібнішим дослідником історії Тернополя, а згодом і науковцем обласного краєзнавчого музею, де пропрацювала з 1940 до 1965 року.

Відважно, як справжня патріотка, повелася вона під час нацистської окупації міста. І хоча 49 найцінніших живописних полотен західноєвропейських художників XVIII–XIX століть гестапо забрало з музею, але С. Садовська зуміла зберегти й заховати у глибоких підвалах музею від подальшого грабунку багато інших картин, а також рідкісну кераміку, коштовні монети, історичні документи. Ризикуючи при цьому життям, бо за таке гітлерівці карали на смерть. Тут таки, серед експонатів у підвалі, С. Садовська пережила бої за Тернопіль у березні–квітні 1944 р. і страшні бомбардування міста.

*Такою була
Стефанія САДОВСЬКА
60 років тому, працюючи завідувачем відділу історії Тернопільського краєзнавчого музею*

Музей став її домом після війни. Лише у віці 77 років вийшла на пенсію, але продовжувала ходити на роботу, бо самотньою доживала віку. Найбільше шкодувала за тим, що пропала, згоріла її історія Тернополя і що загубилась її докторська дисертація. Подвиг науковця, трудівни-

ці музею і щирої патріотки свого міста гідно оцінили. У 1948 році за врятування музейних цінностей С. Садовська була нагороджена орде- ном “Знак пошани” й отримала невелике помешкання на вул. Руській, поблизу музею.

І все-таки С. Садовська, незважаючи на великі втрати, залишила чималу творчу спадщину – майже двісті експонатів зберігається в музеї. Це, зокрема, її праці з історії, археології, про українське ма- лярство на склі тощо, причому, написані не лише українською, а й польською, німецькою, латинською мовами, які знала досконало. З книги про Тернопіль збереглася лише невелика частина рукопису, який, до речі, вона проілюструвала власними графічними малюн- ками, на яких зображені тернопільські міщани у різні часи, види міс- та та його околиць.

Навіть з того, що збереглося про історію Тернополя та було напи- сано вже після війни, добре видно, наскільки глибоким і вимогливим дослідником була Стефанія Садовська. Вона опиралася лише на авто- ритетні письмові джерела, древні латинські хроніки, матеріали поль- ські, австрійські, німецькі та цікаві документи тернопільського магіс- трату. За латинськими джерелами вона вперше уклала унікальну хро- ніку старовинного Тернополя ще з часів його заснування як невели- кого поселення, а продовжила її власними роздумами і спостережен- нями аж до 1939 року. Далі не посміла, можливо, боялася говорити правду, а на компроміс із власною совістю не могла піти. До кінця залишилася чесною людиною.

Де ж та Рудка поділася?

Найвища мудрість людського буття і найпереконливіший закон природи: все йде, все минає. Так, власне, сталося й із невеличкою річечкою на північно-східній околиці міста. Коли восени 1998 року в Тернополі з нагоди 100-річчя місцевої української гімназії відбувався з'їзд колишніх гімназистів, який зібрав більше 150 громадян похилого віку з майже усього світу – від США й Канади до Далекого Сходу (так доля порозкидала колишніх тернополян), то гості передусім здійснили прогулянку містом.

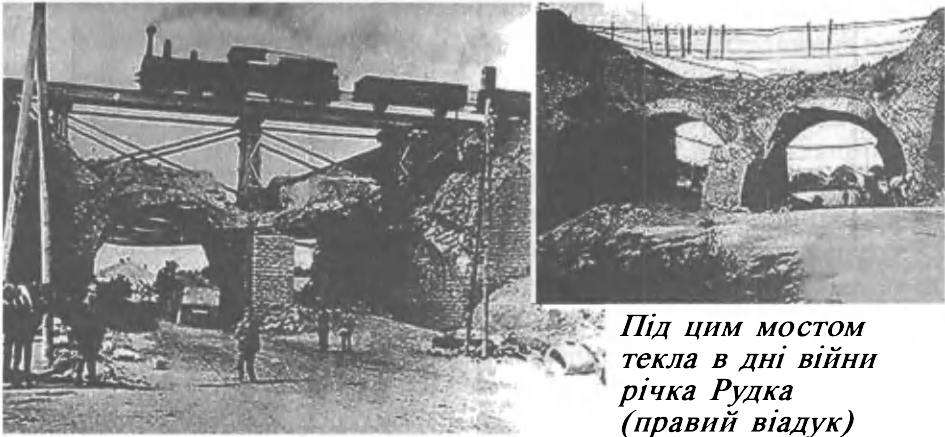
МАНДРІВКА ЗАРУДДЯМ

Від будинку “Рідної школи” (де перед війною містилася гімназія, а нині – відділення “Укрсоцбанку”) пішли вниз вулицею Родини Барвінських до вулиці С. Крушельницької. Зупинились – і хтось запитав: “А де Рудка? Ось тут дерев'яний місток стояв, а під ним – річечка... І сліду не залишилося – суцільний асфальт. Куди ж Рудка поділась? Я вздовж неї до школи ходив... А потім побачення коханий призначав на місточку”.

Жваво згадували минуле й зітхали ті, хто понад півстоліття тому залишив Тернопіль. Відчувалися нотки смутку, що нема вже милих серцю місць. Не забулася вузька й тихоплинна Рудка – річка нашого дитинства. А ще сумніше, коли подумаєш, що сьогодні живі лишень одиниці з тисяч тернопільців, котрі милувалися Рудкою до війни і навіть у перші повоєнні роки.

На жаль, про цей куточок міста мало що відомо навіть тим міщанам, які поселилися чи народилися в Тернополі не дуже давно – відразу після війни, коли населення почало швидко зростати. Це – особливий район міста, під час воєнних дій він зазнав менше руйнувань. До Другої світової війни його називали Білецьким передмістям, а потім – Заруддям, бо через нього протікала річечка Рудка.

Рудка така ж стара, як і місто. Назву отримала від рудуватої води, що текла під землею глинистими пластами. Колись тернополяни знали, що річечка починається далеко за містом, від джерел, що під горами, на яких тепер розміщений парк Національного відродження, зокрема, від найбільшого джерела питної води, де кілька років тому якісь

*Під цим мостом
текла в дні війни
річка Рудка
(правий віадук)*

сектанти обладнали капличку неподалік сцени Співочого поля, а потім і храм почали будувати. Півстоліття тому під цими горбами було більше джерел, але вони поступово щезли в результаті забудови цього мікрорайону і створення парку. Своїм втручанням люди змінили весь місцевий ландшафт, а Рудка, що вузьким ровом текла аж до залізничного моста-віадуку і далі, колишньою вулицею Г. Сенкевича (тепер – С. Крушельницької), прямувала до міського ставу, щезла з очей.

РІЧКА ОПИНИЛАСЬ ПІД ЗЕМЛЕЮ

Нема вже річки Рудки, бо, розбудовуючи промисловий район міста, заохали її у широченні бетонні каналізаційні труби глибоко під землю, а зверху настелили дороги, вузькі смужки зелених насаджень, травники, тротуари. Кажуть, що під землею все одно несе вона до озера бруд, промислові нечистоти від текстильного комбінату й інших підприємств. Реконструкція та індустріалізація Тернополя у 70–80-ті роки минулого століття назавжди поховали старовинну річку, від якої залишилися тільки назва вулиці За Рудкою і найменування міської околиці – Заруддя.

Добре пам'ятаю, як затишно виглядав цей тихий, чистий куточок міста перед війною і під час війни, бо на вулиці Г. Сенкевича мешкав мій шкільний друг Адаєв Левицький. Вулиця була тоді дворядною, розділяла її вздовж на дві частини Рудка, на берегах якої росли кущі, невисокі дерева. По обидва боки зрідка стояли одноповерхові будиночки з городками й садами. І лише на горбі, ближче до вулиці Петра Скарги (тепер – вул. Юліана Опільського), височіли Єзуїтський костел і католицький монастир.

Сьогоднішня широка магістраль – вул. Соломії Крушельницької – абсолютно не схожа на колишню вулицю, що мала назву Над Рудкою, а потім – Генрика Сенкевича. І не лише тому, що нема вже річки, нема трьох дерев'яних мостів, які перетинали її, хоча, правда, й досі збереглися окремі партерові будиночки. Головне ж – за тридцять останніх років тут вирости вигідні багатоповерхові будинки. У них працюють просторі магазини, різні офіси, обласний художній музей.

У ПАРКУ ШЕВЧЕНКА БУВ ПАРОВИЙ МЛИН

Коли дивишся сьогодні на старі фотографії, зроблені на початку ХХ століття або після Першої світової війни, цей куточок міста виглядає справді як тихе провінційне передмістя. Примітивний міст-віадук, споруджений ще у 1870 році, мав, як і нині, два прогони: одним протікала річка Рудка, а другим проїжджали вози і ходили люди. Вулиця Г. Сенкевича, як і теперішня її наступниця, тяглася від залізничного мосту до вулиці Я. Матейка – видатного польського художника (нині тут височіє будівля податківців), а далі, на території теперішнього парку ім. Т. Шевченка, стояв величезний, знаменитий на всю Галичину американський паровий млин Галля – перший паросток промислового життя міста. Височенний комин млина було видно здалеку, солідне підприємство давало роботу сотням тернополян.

Для української громадськості міста ця вулиця була значущою ще й тим, що тут до війни діяли дві важливі інституції – культурно-просвітницьке товариство українського робітництва “Робітнича громада”, на яке впливала ОУН, а також дуже популярне “Товариство друзів музики”.

Старожили Тернополя вважають, що цією дорогою ходила колись із Білої на вул. Г. Сенкевича, до музичної школи, юна Соломія Крушельницька. Тому й треба було саме тут, на початку нинішньої вулиці її імені, біля парку, поставити пам’ятник легендарній співачці. А не в сквері перед центральним універмагом. До речі, депутати міської та обласної рад теж планували цей пам’ятник на вулиці С. Крушельницької, але високі чиновники вирішили інакше.

Воєнне лихоліття цілком змінило цю частину міста, залишилися тільки броварня на вулиці Білецькій і давня назва – Білецьке передмістя, бо через нього дорога прямувала до села Біла. Колишня околиця стала нині майже центром Тернополя. Хоч і зникла тихоплинна річка Рудка з карти міста, але дуже добре, що збереглася вона в назві вулиці. Нові покоління мають знати, що була колись Рудка і що саме для неї збудували один з прогонів залізничного моста.

Русло річки Рудки у передвоєнні роки

ІСТОРІЯ СПРОСТОВУЄ БЕЗГЛУЗДІ МІФИ СЕКТАНТІВ

А хіба не цікаво знати, що вперше в історії Тернополя наприкінці XIX століття, на околиці між мостом і млином Галля, вздовж річки Рудки посадили алею екзотичних дерев, яка отримала назву алеї Раціборського, мабуть, на честь того, хто творив зелене диво. Алея стала улюбленим місцем прогулянок міщан, і назвали її Романсівка (залицяльники співали романси?). Згодом магістраль назвали ім'ям великого польського письменника Генрика Сенкевича. На жаль, нинішня вулиця С. Крушельницької мало нагадує колишню зелену алею, а через безперервний потік автомобілів ніяк не може претендувати на місце тихих прогулянок. Епоха дикого капіталізму і технічний прогрес різко змінили наш спосіб життя. Але чи на краще?

Ще прикріше стає від того, що є люди, котрі не лише стирають сліди незабутнього минулого, а й творять безглузді міфи і легенди, перекручуючи з корисливою метою історію рідного міста, зокрема його

Сьогодні Рудка тече під асфальтом на вул. С. Крушельницької

мальовничих околиць. Якось у парку Національного відродження, біля Співочого поля, де невідомі релігійні сектанти захопили джерело, з якого в усі часи пили воду польові й паркові птахи, звірята й комахи, побачив, як повним ходом навколо недавнього потічка будують солідний храм. Тут і довелося почути дивовижні вигадки.

Одні сектанти фантазували, що джерело, з якого колись починалася річка Рудка, ніюнто святе, бо комусь із них об'явилася тут Божа Матір. Інші вигадали, що до Другої світової війни тут уже стояла каплиця, яку зруйнували радянські атеїсти, а тепер каплицю вони, тобто ці сектанти, хочуть відродити і навіть більше – на цьому місці спорудити храм та дзвіницю. Бо ж вода свята!

Ось так ділки вигадують нісенітниці, щоб захопити землю і розкрити хитрий бізнес навколо “святої води”. Плетуть користолобці дурниці, бо насправді колись, до війни, тут навколо були тільки хлібні поля, жодних дерев, а тим паче каплиці. І лише в ярочку між ланами булькотіли джерела, вода з яких струмочком текла на захід, творячи поступово річку Рудку. В природі все просто і чесно. Поки не втрутиться недобра й загребуша людська рука. Слава Богу, влада міста “прикрила” бізнесовий проект сектантів.

“Матчу смерті” в Тернополі не було!

Останнім часом у пресі й на телебаченні знову замелькали матеріали про події більш як 70-річної давності в окупованому гітлерівцями Києві – про так званий “матч смерті”. Російські кінематографісти навіть створили художній фільм “Матч”. Давня сенсаційна і трагічна київська історія знайшла відлуння у провінції, бо їй собі захотілося чогось подібного. Одна з тернопільських газет надрукувала статейку під приголомшуючим заголовком “Матч смерті грали у Тернополі”. Хоча ні про яку смерть у цій публікації не йдеться, ніхто нікого не вбивав у нашому місті, проте футбольний двобій із командою нацистських окупантів справді відбувся. А заголовок – то лише гонитва за сенсацією. То що ж усе-таки сталось у Тернополі влітку 1943 року?

ТРОХИ ІСТОРІЇ

Років сорок тому, коли київський футбольний клуб “Динамо” був на піднесенні, перемагав у розіграшах Кубка та чемпіонатах СРСР, хтось натрапив на матеріали про матч у 1942 р. в Києві німецької команди “Люфтваффе” (збірної військово-повітряних сил) із українською командою “Старт”, у якій грали довоєнні київські динамівці. Кияни тоді перемогли гітлерівських авіаторів з рахунком 5:3, і за це, як вирішила компартійна пропаганда, їх розстріляли.

Сенсація за чиймсь велінням набула грандіозного розголосу в усій тодішній радянській пресі. Перемогу назвали “матчем смерті”. Це додавало престижу не тільки київським динамівцям, а й усьому радянському футболу, який мав таких нескорених героїв. Звичайно, ніхто тоді не посмів би сказати правду про роздутий міф, хоча й, напевно, були такі, що знали істину про “матч смерті”, після котрого насправді нікого не покарали на смерть за спортивний здобуток. Але час усе розставляє на свої місця. Завдяки чесності та порядності справжніх пошуковців стало відомо, що в команді “Старт”, яка в 1942 р. перемогла “Люфтваффе”, грали тільки чотири довоєнні динамівці. Розстріляли

їх аж через півроку, до того ж, не через виграш. Ці футболісти працювали на хлібозаводі, були спіймані на якихось крадіжках і заарештовані, за провину потрапили в концтабір. Тим часом київські підпільники підпалили механічний завод, де нацисти ремонтували техніку. На це окупанти відповіли розстрілом у концтаборі заручників, серед яких випадково опинилися футболісти “Динамо”.

Не сказавши всієї правди про причину розстрілу кількох динамівців, компартійні ідеологи тенденційно використали цей факт: створили міф про “матч смерті”, надали футболістам ореолу страждальців за спорт, зробили їх взірцевими героями, які мали надихати на подвиги тодішніх радянських спортсменів.

Отже, “матчу смерті” в Києві фактично не було, але препарована вигадка, інтригуючи провінційних діячів від спорту, “пішла” в народ. Зреагували на неї і в Тернополі. Хтось із спортивних чиновників, які крутилися біля партійного начальства, почув від старожилів міста, що й тут під час окупації відбувся футбольний матч між командами “Люфтваффе” та збірною Тернополя. Почали шукати, допитуватись у колишніх місцевих футболістів і поступово створили легенду про “матч смерті” в Тернополі на початку серпня 1943 р.

ПРАВДА І ВИГАДКИ

Так, спортивна зустріч німецьких авіаторів і футболістів Тернополя справді відбувся 72 роки тому. Під кінець липня, за два тижні до неї, в місті були розклеєні афіші, які повідомляли, що відбудеться товариський матч (підкреслюю: товариський!) між командами “Люфтваффе” й тернополян. У збірну міста влилися футболісти популярного до війни українського клубу “Поділля” та польських команд “Легія” і “Креси”, а також деякі гравці створеного перед війною клубу “Локомотив”.

Як сталося, що до провінційного Тернополя прибули футболісти відомої німецької команди “Люфтваффе”? Все просто: тут, в окупованому

Тернопільська футбольна команда “Поділля” у довоєнному 1937 р. Другий справа – Володимир Борецький, автор єдиного гола, забитого у ворота “Люфтваффе”

місті, діяла відпочинково-лікувальна база гітлерівських військово-повітряних сил. На вулиці Острозького був їхній санаторій: у нинішній лікарні облшкірвендиспансеру розташований лікувальний корпус, а через дорогу – в триповерховому будинку – вони мешкали, на подвір’ї облаштували навіть спортивний майданчик, де за сприятливої погоди грали у волейбол.

Можна припустити, що відпочивали й оздоровлювалися тут і німецькі авіатори, котрі грали в “Люфтваффе”. От і вирішили, видно, “розім’ятися” з місцевими футболістами. Дали завдання окупаційній адміністрації міста розшукати гравців, сформувати команду.

Звичайно, через кількадесят років тернопільські газети інакше показали те, що відбувалося на цьому матчі й навколо нього, вигадували і підлаштовували все так, аби хоч якось виправдати сенсаційний заголовок “Матч смерті у Тернополі”. Насправді ж усе було набагато простіше, прозаїчніше; не тільки не трапилося жодних смертей у тернопільському “матчі смерті”, а й ніхто нікому навіть ляпаса не дав. Треба врахувати й те, що то був уже не 1941-й рік, а серпень 1943-го, після Курської битви, коли німці не залишалися такими самовпевненими.

На цю зустріч прийшло багато тернополян – і дорослих, і підлітків. До матчу гравці “Люфтваффе” кілька днів інтенсивно тренувалися на стадіоні. Наші ж футболісти зібралися тільки в переддень, вони знали один одного, але не були зіграні. Зрештою, ніхто про перемогу не думав, просто треба було грати.

Ще донедавна мешкали в Тернополі два учасники того матчу – Богдан Назар та Іван Онисько. Чимало могли б вони розповісти про те, що відчували того пам’ятного дня. На жаль... Однак є ще серед нинішніх тернополян кілька живих свідків матчу – тих, хто стояв чи сидів навколо зеленого поля, бо всі сидячі місця, зокрема, всю центральну трибуну, зайняли німецькі вояки, котрі голосно вболівали за свою команду.

ЯК НАРОДЖУЮТЬСЯ МІФИ

Думаю, цікаво послухати спогади юного на той час уболівальника, котрий на все життя запам’ятав так званий “матч смерті” у Тернополі. Мій співбесідник Христофор Кузьмійчук – літній пенсіонер, ветеран праці, проте колись добре відомий спортивній громадськості багатозразовий чемпіон області з боксу та футболу, після війни грав у футбольній команді “Локомотив” разом із учасниками вигаданого “матчу смерті”.

– Христофоре, ми з тобою хлопчиками були на тому матчі, пам’ятаємо, як, мабуть, чи не півміста прийшло подивитися цікаву гру. Поділися спогадами...

– Тернопіль тоді не мав і тридцяти тисяч населення, й, здавалося, мало не всі прийшли вболівати за своїх. Футбол у нас завжди любили. Але відразу мушу сказати, що ніякого “матчу смерті” не було, хоча німці поводитися вульгарно, нахабно, навіть грубо, на полі штовхали наших хлопців, копали по ногах. Але до чого тут смерть?

– У тебе збереглася вирізка з кнївської газети “Радянський спорт” майже тридцятирічної давності. Як оцінюєш те, що надрукували тоді про матч у Тернополі в 1943 році?

– Написав “Радянський спорт” дуже сенсаційно: що нібито терно-

*Збірна тернополян, яка у 1943 р.
перемогла німецьких футболістів*

вала більшменш спокійно, хоча німці й грубіянили. Через десяток років, коли вже і я грав у “Локомотиві”, старші колеги неодноразово і детально розповідали про цей матч, підкреслювали, що могли більше наклепати німцям, якби краще зіграні, бо були таки технічніші.

Правда, першої півгодини німці сиділи на наших воротах, але тернопільці вистояли, гра вирівнялася. Дуже добре хапав м'ячі наш воротар, поляк Михась Мосьципан. Прекрасно показав себе ще один поляк, 19-річний нападник Казимир В'єпшонец, невисокий, але дуже швидкий і спритний. Самовіддано грали наші українські хлопці Богдан Назар, Здзіслав Маркович, Ярослав Козачок, Іван Онисько та інші.

– *Хто був капітаном команди?*

– Очолював команду найстарший і найдосвідченіший із гравців, центральний захисник Петро Муран – улюбленець тернопільських “кібіців”. Перший тайм – 0:0, в другому наші грали вже сміливіше і впевненіше, але пробитися через захист не могли; дужі, вгодовані німці, вищі на зріст, нейтралізували атаки. Проте за кілька хвилин до кінця матчу Маркович перехопив м'яч, через усе поле послав Назарові, той стрімко прорвався до воріт, перехитрив захисника і перекинув м'яч Борецькому, котрий примчав з центру поля. І Володимир Борецький умить сильним ударом з відстані 25–30 метрів точно вдарив у лівий нижній кут – 1:0.

Гол був забитий настільки чисто й очевидно, що суддя не міг ні до чого причепитися. Бокові арбітри у військовій формі розгубились і теж не заперечували. Хоча потім суддя намагався допомогти німцям, додавши майже 10 хвилин, але люфтваффівці не зуміли відквитати гол. Перемога була переконливою. Настрій у наших уболівальників – словами не передати: дзвінки вигуки, радісний гомін. Словом, перемога!

– *А німецькі футболісти?*

– Злі були, приголомшені, але залишали поле стримано. Не кидалися ні на кого з кулаками, не погрожували. Тож смертю на матчі й не пахло. То все вигадки і дурниці, які через кілька десятиліть нафантазувала обласна комсомольська газета.

УСЕ-ТАКИ ТОВАРИСЬКИЙ, А НЕ СМЕРТЕЛЬНИЙ

Отже, “матч смерті” у Тернополі обійшовся, на щастя, без смертей. Роздута у радянській пресі нібито помста німецьких авіаторів за свою поразку була вигаданою. Місцеві жителі – свідки події – знали про це, тим більше учасники матчу, але мусили мовчати, щоб зайвий раз не наражатися на небезпеку. Пам’ятали, як після зустрічі наші футболісти побігли в ярк за воротами, переодягнулись і пішли “на пиво”. Подейкували, що їх навіть пригощали за перемогу.

До кінця окупації ніхто нікого й пальцем не зачепив. Про якусь помсту німців і гадки не було. Всі повоєнні роки члени тернопільської збірної жили неушкоджені й продовжували грати у футбол переважно в команді “Локомотив”, яка восени 1945 р. навіть виборола бронзові нагороди першості України. Більшість спортсменів працювали у залізничному депо. Правда, поляки-футболісти згодом переїхали на постійне проживання до Польщі.

Минули десятиліття, і коли народилася вигадана сенсація, то компартійні ідеологи явно перестаралися, прагнучи, на зразок міфологізованого київського, і товариський матч у Тернополі перетворити в смертельний. Роздмухана легенда відійшла у забуття як дурна побрехенька, бо тисячі тернопільців таки знали правду і, хоч без зайвого афішування, але переказували її іншим. Ніхто не намагається тепер ідеалізувати нацистських окупантів чи хоча б применшити їхні жахливі воєнні злочини. Але правда є правда. Чи не так?

Пройдімося рідним містом. Та чи знаємо його?

Люблю пройтися старовинним центром рідного міста. Мимоволі згадую, як виглядали колись ці давні вулиці, оновлені будівлі. Чи замислюються нинішні тернополяни над тим, яким було усе, що стояло на цьому місці якихось 80-90 років тому, як називалися ці вулиці і кому присвячені були, наприклад, неіснуючі сьогодні пам'ятники у центрі Тернополя.

Старе, довоєнне місто було зовсім інше. За останніх 75-80 років воно різко змінилося. Та ще важливіше те, чи знає теперішнє покоління, що Тернопіль – це древнє поселення, що має тисячолітню історію, а не 475 років, як вважає дехто, начитавшись чужинських краєзнавців. Давайте пройдемося однією з найдавніших артерій міста – від Старого замку до Старого парку – і згадаємо, як народжувався цей маршрут.

ТОРГОВИЦЯ СТАЛА МАЙДАНОМ ВОЛІ

Поблизу замку над ставом здавна існував майдан, на якому відбувалися ярмарки, передовсім торгували кіньми. Закономірно, те місце називали Кінською торговицею, або просто Торговицею. Ця головна пло-

*Наприкінці XIX ст. колишня Торговиця
стала сквером і площею Яна Собесьького*

*Домініканська площа: на колоні статуя святого Вінцентія,
а зліва – готель Пунчерта*

ща старомістя відігравала колись значну роль, бо торгівля була важливим чинником розвитку Тернополя. Численні купці виставляли на возах різні товари і сплачували місту податок від кожного воза. Щотижня відбувалися масові торги, а 12 разів на рік – великі ярмарки, на які приїжджали купці з усього королівства та сусідніх країн. На ярмарках влаштовували кінні змагання, виступали циркачі. Цікаво пригадати, що торговицю оточували вулички з характерними назвами – Залізна, Крамова, Боднарська, Суконна, Шклярна.

З розбудовою міста у ХІХ столітті призамковий торговий майдан перетворюють у сквер, колишню Торговицю назвали площею Яна Собеського, а східна її частина, прилегла до костелу (нині тут Катедра УГКЦ), отримує назву Домініканської площі, на якій постає на високій колоні статуя святого Вінцентія. Неподалік, на розі нинішньої вул. Й. Сліпого, виріс знаменитий готель Пунчерта. Всю торгівлю зі старого майдану перенесли тоді на Казимирівську площу і в район Оболоні.

Однією з окрас новоствореної площі Яна Собеського став гарний двоповерховий будинок міської ошадної каси, яка почала діяти у 1870 р. У повоєнні роки їй добудували третій поверх, споруда ця служить міській громаді і сьогодні. А сам майдан став свідком великих історичних подій ХХ століття. У часи ЗУНРу тут проходили мітинги і маніфестації, в грудні 1918 р. тут урочисто освятили перший Подільський полк імені Симона Петлюри. На цьому майдані в березні 1921 р. вітали вождя Польської держави Юзефа Пілсудського, а згодом, у 1935 р., спорудили на його честь грандіозний пам'ятник. У 1940 р. радянська влада міста об'єднала площі Яна Собеського і Домініканську, назвавши новий майдан Площею Свободи, а нині, у незалежній Україні, її названо Майданом Волі. В житті майдану траплялися й інші знакові події: у період ЗУНРу майдан носив ім'я гетьмана Івана Мазепи, у радянські часи в центрі скверу стояв пам'ятник В. І. Леніну, який знесли влітку 1990 р. Нині тут височить велична постать князя Данила Галицького.

ІСТОРИЧНА ВУЛИЦЯ З БАГАТЬМА НАЗВАМИ

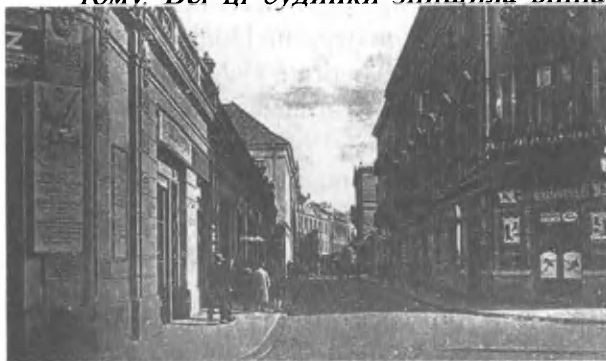
Своєрідним продовженням Майдану Волі є сьогодні чарівна й затишна вулиця Гетьмана Сагайдачного. Недовга, тиха, чиста й мальовнича, вона найбільше нагадує колишні довоєнні вулиці в центрі міста, що дихали паризьким шармом. Так, це особлива вулиця Тернополя. Знаходячись у самому центрі міста, вона під час Першої та Другої світових воїн зазнавала нищівних руйнувань, але кожного разу воскресала з руїн та попелищ і ставала ще крашшою. Пригадую обгорілі дощенту кістяки будинків з лівого боку (де зараз торговий дім і затишні кав'ярні, магазини) у квітні 1944 р. На брукувіці лежало кілька нерозірваних боеголовок “катюш” і дві бомби, що якимось дивом не вибухнули. Хоч трішки пощастило сплюндрованій вулиці.

Мабуть, жодна з вулиць не пережила стільки перейменувань, як нинішня вулиця Гетьмана Сагайдачного. Первісна назва її – Гімназіальна – була зв'язана з будівництвом у місті солідної споруди – першої вищої класичної гімназії ще у 1826 році. Це була одна з найстаріших і найвідоміших гімназій Галичини. Однак ця назва протрималась лише до 1891 року, коли на ознаменування 100-річчя польської конституції вулицю перейменували на вул. Третього Мая.

Уже в ті часи це була одна з найзатишніших і найгарніших вулиць

Початок вул. Сагайдачного сто років тому. Всі ці будинки знишила війна

Тернополя. Кам'яниці на ній вирізнялись оригінальною і дуже привабливою архітектурою. Тут знаходилась у чарівному триповерховому будинку улюблена кав'ярня тернополян – “Віденська”. На жаль, цей унікальний наріжний будинок був дощенту знищений під час боїв навесні 1944 р.

До війни це була вулиця популярних галантерейних і бакалійних крамниць, фотосалонів, книгарень, магазинів чоловічого та жіночого одягу і ювелірних виробів. Тут знаходились відома всім аптека і залізнична каса бюро подорожей “Ор-

Найстаріша класична гімназія Тернополя на колишній вул. Гімназіальній. Будинок зруйновано у 1944 р.

вано на вулицю Гетьмана Сагайдачного.

В історії цієї старовинної вулиці було чимало незабутніх подій, з нею зв'язані долі багатьох яскравих особистостей. Так 22 листопада 1903 р. до Тернополя прибув славетний композитор Микола Лисенко у товаристві відомих громадських діячів Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова. Вони гостювали в будинку “Руської бесіди” на вул. Третього Мая, де відбулися масові урочистості, в яких взяли участь всі українські товариства, гімназійна молодь. На велелюдному зібранні хор проспівав “Ще не вмерла Україна” та “Многая літа” великому композитору. Гості знайомилися з містом, зустрічалися з інтелігенцією. Цю подію увічнено нині меморіальною дошкою на одному з будинків вулиці Сагайдачного (автор – тернопільський художник Дмитро Стецько).

Цією історичною вулицею любили пройтися не лише Микола Лисенко з друзями. Тут прогулювались під час свого перебування в Тернополі письменники Іван Франко, Василь Стефаник та інші видатні українці. Не випадково саме на цій вулиці стоїть нині пам'ятник Великому Каменяреві. Шкода, що не зберігся будинок-красень, де знаходилася знаменита “Віденська” кав'ярня, в якій бували всі почесні гості міста.

біс”, три нотаріальні контори, будинок першого українського кооперативного споживчого товариства “Народна торгівля”. Та не щастило вулиці з назвою. З приходом більшовиків у 1939 р. вона одержала назву вулиці Першого травня. Під час німецько-фашистської окупації в монастирі, що знаходився на цій вулиці, розмістився військовий шпиталь, і окупаційна влада назвала вулицю Лазаретштрассе.

І нарешті наприкінці ХХ століття, в умовах незалежної Української держави, її (напевно, востаннє) перейменовано на вулицю Гетьмана Сагайдачного.

Будинок на розі вул. Третього Мая, де на першому поверсі знаходилася кав'ярня “Віденська” (фото початку ХХ ст.)

*Сквер (“городець”) на вул. А. Міцкевича
сто років тому*

Поряд з будівлею товариства “Народна торгівля” у 1910 році на вул. Третього Мая споруджено найкращий у той час готель Адлера з підвищеним комфортом. Тут були 32 кімнати, ванни, електричне світло, водопровід. У 1914 р., під час Першої світової війни, у цьому готелі мешкав український письменник Осип Маковей, що був військовим перекладачем.

Цю подію він згодом описав в оповіданні “Патруля”.

У грудні 1918 р., з утворенням ЗУНР, в будинку “Народної торгівлі” проходили з’їзди студентів і гімназійної молоді Тернопільського округу, тут же містилася редакція вісника “Голос Поділля” – єдиного офіційного органу уряду ЗУНР (згодом ця щоденна газета одержала назву “Український голос”), редактором був знаний письменник Петро Карманський, якого обрано до складу Парламенту ЗУНР. Друкувалася газета в “Друкарні Подільській”, що знаходилася на цій же вулиці в будинку № 10.

Та найцікавіше те, що в час існування Західноукраїнської Народної Республіки цій вулиці було присвоєно ім’я гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. І стає зрозуміло, чому в наш час, в умовах незалежної Української держави, цю вулицю названо саме іменем Сагайдачного. У 1917 р. на цій вулиці проходили багатолюдні революційні маніфестації на захист Української незалежності. Словом, місце тут історичне, і це варто знати молодим поколінням тернополян, особливо ж те, що пам’ятник Іванові Франку стоїть на місці знищеної війною гімназії, а її вихованцями були такі славетні українці, як Іван Пулюй, Іван Горбачевський, Денис Січинський, Станіслав Дністрянський та Олександр і Володимир Барвінські.

ПРО ГОРБАТУ ВУЛИЦЮ ЧУЛИ?

Прямуючи обраним шляхом, з вулиці Сагайдачного до залізничного вокзалу. обов’язково на хвильку зупиняюся у сквері біля унікального

*Початок вул. Горбатої
наприкінці ХІХ ст.*

годинника, який стояв тут з часів бургомистра Лучаківського, був знищений війною і, завдяки теперішній міській владі, нещодавно відроджений і стоїть майже на тому ж місці. Добру ініціативу проявила влада. Колись це було улюблене місце зустрічей тернополян. А на думку спадає інший спогад. Якось мій приятель, знаний городянин Юрко Воронич (на жаль, покійний уже), котрий мешкав під час війни на розі вулиці Сагайдачного, розповів мені про такий випадок. Восени 1941 року, під час нацистської окупації, під цим годинником невідомі вбили начальника місцевої поліції, жорстокого прислужника гітлерівців. Так і не знайшли тих, хто помстився за смерть невинних, особливо євреїв із гетто.

На Театральному майдані зупиняюся на хвилину точнісінько на тому місці, де стояв до війни пам'ятник польському поетові Адаму Міцкевичу. Гарний був пам'ятник, але війна знищила його. І нарешті виходжу на старовинну Горбату вулицю. Сьогодні майже ніхто з міщан не знає, що вул. В'ячеслава Чорновола називалася колись Горбатою. Чому так дивно назвали її? Адже вона прямисінька. Однак півтора століття тому тут усе було інакше.

У половині ХІХ століття теперішня вул. В. Чорновола прямувала вверх до закладеного у 1861 році першого у місті парку (нині його називають Старим парком), якому дали найменування Новий городець або Новий сад. Тоді він більше нагадував звичайний скверик. А старим городцем (сквером) тоді називали нинішній бульвар Т. Шевченка. Отже, вулиця від теперішнього Театрального майдану до Старого парку носила в ті часи назву Горбатої, бо справді круто прямувала вгору; адже залізничної колії і вокзалу ще не було, і місцевість ця була гористою, поки не зрівняли її у зв'язку з будівництвом залізничної станції у 1870 році.

Розбудова міста, територіальні перетворення призвели до нових найменувань міських артерій. Через будівництво залізниці колія перетнула стару вулицю Горбату, утворилися дві вулиці – Горбата Нижча і Горбата Вища. Після завершення будівництва колії та вокзалу західну частину Горбатої стали називати Залізничною вулицею, або Колійовою, або Горбатою Нижчою. Верхню частину вулиці – від колії до Нового городця (тепер – Старий парк) називали по-старому Горбатою, або Горбатою Вищою. Згодом і цим найменуванням прийшов кінець через політично-ідеологічні переміни в державі. Горбату Нижчу назвали іменем графа Агенора Голуховського – австрійського на-

*Вул. Горбата закінчувалася входом
до “Нового городця” (нині – Старого парку)*

місника Галичини, котрий був вихованцем місцевої польської гімназії. Згодом і Горбата Вища одержала нову назву – вулиця Володимира Мандля – популярного тернопільського бургомістра і засновника міського парку – Нового городця.

З приходом радянської влади у 1939 р. вулицю Мандля перейменували на Паркову, і назва ця збереглася й досі. Однак Нижчій Горбатій після графа Голуховського довелося пережити ще ряд перейменувань. У 1927 р. її назвали іменем лідера Польщі Юзефа Пілсудського. Більшовики у 1940 р. дали вулиці нову назву – Червоноармійська, однак з приходом Української незалежності їй на початку 90-х повернули найменування Залізнична, а після загибелі лідера Руху В. Чорновола остаточно утвердилася нинішня назва вулиці. Ось така коротка історія одного з найдавніших міських маршрутів, яким часто ходимо і далеко не всім відоме його минуле. А варто знати.

“Маленький Париж”, або Тернопіль 80 років тому

Легендарний Стах, місцевий бард, мудрагель і талановитий слюсар, що вмів відкривати й ремонтувати будь-які замки, нічого не боявся і сміливо та привселюдно кепкував над більшовицькою владою, до Другої світової війни об’їздив, як він казав, “західну половину Європи, бачив світ”, але понад усе любив свій рідний Тернопіль. “Ах, Париж, Париж, – починав меланхолійно зітхати після третьої-четвертої чарки, – але нащо мені той далекий Париж, коли ми тут маємо свій. Чим наше місто гірше від Парижа?” – питав і сам відповідав: “Воно ліпше від Парижа, бо спокійніше і добріше... О, мій маленький Париж!”

А після ще однієї-двох чарок починав голосно, на всю кнайпу співати якусь бульварну пісеньку нібито французькою чи, може, іншою мовою, якої ніхто не розумів. Стах був цікавим чоловіком, тому його охоче запрошували до кожного столу в кав’ярні чи ресторані і пригощали. Ніколи нікого не образив, але органічно не переносив, як сам казав, “більшовиків та москалів”. Проте в післявоєнні роки став обережним,

*Колишні будівлі міста,
які не пережили потрясінь минулого століття*

бо знав, чим загрожує йому ця неприязнь, тому відверто своїх поглядів і симпатій не висловлював. Стояв, приміром, біля пивного кіоску на ринку і вигукував гасла й здравиці на зразок: “Хай живе комуністична партія, яка визволила нас від капіталістичного багатства!”.

У хитромудрих гаслах, які проголошував Стах на ринку або в різних “забігайлівках”, люди вловлювали іронію і знали, що він придурюється, але міліціонери і таємні агенти МДБ ніяк не могли причепитися, бо Стах майстерно корчив із себе пришепкуватого. Не раз його забирали до міліції, але випускали, вважаючи, що він не сповна розуму. Насправді ж, Стах “грав вар’ята” і по-своєму насміхався з них.

Пам’ятаю його ще з осені 1938 р., коли мені, малому школярикові, давав напутні поради, як набиратися мудрості. Він мешкав недалеко від нашого дому на довоєнній вулиці Вищій Подільській (тепер такої немає, її знищила війна), приятелював з моїм батьком і часто приходив пограти з ним у карти, в спокійну і не азартну “тисячу”, а під час гри розповідав про свої мандри, різні пригоди, про великі європейські міста, які об’їздив разом із цирком, де працював підмітайлом (як сам казав), проте завжди підкреслював, що це був найщасливіший період його життя.

“Мій маленький Париж” – у цих Стахових словах було чимало прав-

*Давні вулиці
Я. Тарновського і Третього
Мая у довоєнний час*

ди, бо довоєнний Тернопіль і справді нагадував чарівні західні міста своєю колоритною архітектурою, мав свій специфічний шарм, що додавав гарного настрою, як тільки вийдеш на Панську вулицю з її модними магазинами і кав'ярнями (нині бульвар Т.Шевченка) або сядеш на лавочку в “городці” – так називали сквер, що тягнувся від Парафіяльного костела (на цьому місці тепер центральний універмаг) до пам'ятника Адаму Міцкевичу (нинішній Театральний майдан).

Хоч і мав Тернопіль 80 років тому всього-на-всього близько сорока тисяч населення, але був центром воєводства, яке нараховувало 17 повітів, і в той час мало добре розвинене сільське господарство, що експортувало на захід чималу кількість збіжжя, овочів, сотні тонн меду, масла та іншої продукції. Місто почало перед війною енергійно розвиватися, стала до ладу цукровня у Березовиці, розширювався залізничний вузол, у центрі та на околицях Тернополя з'явилося немало новобудов, працювали численні харчові переробні підприємства, цигаркова фабрика “Калина”, друкарні й видавництва. У місті з'являлося дедалі більше автомобілів. На повну потужність діяла броварня на вул. Білецькій, запрацювали товарні біржі.

Передвоєнні 30-ті роки були спокійними і життєрадісними. Різні фестивали і масові гуляння відбувалися в новому чудовому парку за колією (нині – Старий парк). Влітку багатолюдно було на зелених пляжах вздовж Серету, за Білогірською вулицею, навпроти села Петриків. Тут діяла чимала човнова станція, річка була тоді чиста-чиста. Вечорами сотні людей виходили прогулятися на яскраво освітленій вул. Міцкевича або Панській, де працювали два великі кінотеатри – “Аполло” і “Палас”, а також декілька ресторанів і кав'ярень. Не бракувало клієнтів у фотоательє і фотосалонах у Пасажі Адлера та на вул. Третього мая (тепер вул. Сагайдачного).

Особливо весняними й літніми вечорами, коли навколо сяяла реклама і звідусіль, крізь відчинені вікна розважальних закладів, лунала танцювальна музика, старовинне галицьке містечко Тернопіль і справді нагадувало маленький Париж. І вдень місто було не менш привабливе своєю охайністю та зеленню. Тішила око багата архітектура старих і нових кам'яниць, храмів, у якій гармонійно поєднувалися різні стилі, форми, культури. Подих давнини перемішався з модернізмом.

Що не кажіть, а передвоєнне місто мало свій особливий шарм. І зовсім не псували його тісні старовинні вулички, що виводили перехожих на новітні бульвари та сквери. Якоїсь приємної урочистості додавав величавий стиль старих і нових церков, костелів та синагог, яких припадало рівно по три на кожну з основних релігійних конфесій.

80 років тому Тернопіль на 40 тисяч міщан мав близько 120-ти вулиць, кількості крамниць, більше двадцяти ресторанів та кав'ярень, чотири державні гімназії, три кінотеатри, два стадіони і багато іншого. На північній околиці виріс новий житловий мікрорайон, який назвали “Новий світ”. Всюди відчувалася вільний простір, милувала зір безліч зелених насаджень, ніде жодної тісноти. Дуже затишне й зручне для життя

*Вулиця
А. Міцкевича
(тепер
бульвар
Т. Шевченка)
80 років тому*

місто, яке мало велику перспективу майбутнього розвитку. Тут міцно і гармонійно переплелися три культури – українська, польська та єврейська, між якими не було жодних суперечностей і протистоянь. Це було істинно європейське містечко із західним шармом.

Варто ще додати, що затишне й миле місто у довоєнні роки вабило й зачаровувало не лише своїм зовнішнім виглядом, а й благотворним спокоєм. Вулицями рідко їздили автомобілі чи кінні дорожки. Майже на нулю була злочинність, незважаючи на значне безробіття та бідність частини населення. Духовна культура міщан була настільки висока, а цнотливість і сором'язливість притаманна молоді, що життя здавалося цілком комфортним. Спокійно і затишно жилося людям, які виростили в умовах, де панувала християнська мораль, а влада рішуче присікала будь-які негативні прояви. Словом, був порядок у місті.

Повірте, не ідеалізую тої далекої минувшини. Були і свої вади в тому довоєнному житті в умовах буржуазної Польщі, адже мали місце пацифікація і прояви шовінізму, однак провінційному Тернополю все-таки щастило на добрих керівників і мудрих господарів. Тому й жилося тут набагато спокійніше і вигідніше, ніж деінде.

Проте жорстока війна і великий перерозподіл Європи все перевернули. Довоєнне місто фактично стерто з лиця землі. Давній Тернопіль залишився лише у спогадах, у пам'яті поодиноких живих свідків і в численних світлинах та небагатьох історико-краєзнавчих публікаціях. Місто, що існувало 80 років тому, його вигляд, стиль і шарм втрачено назавжди. На жаль, усе минає. То хоч погляньмо на ці рідкісні фотографії і згадаймо “маленький Париж”.

Унікальні знімки, зроблені з висоти пташиного польоту

Ми не знаємо імені автора цих рідкісних фотографій, зроблених приблизно наприкінці 20-х або на початку 30-х років минулого століття. Однак можна точно встановити місце, з якого вони були зроблені. Цією точкою на висоті пташиного польоту був для відважного фотомайстра камінний балкончик на стрімкій готичній вежі Парафіяльного костела.

Непросто було тоді піднятися на висоту понад двадцять поверхів вузькими східцями і дерев'яною драбиною, та ще й із скринькою фотоапарата на тринозі, що важив кільканадцять кілограмів. Але цей сміливий незнайомец зробив це і залишив для майбутніх поколінь унікальні фотознімки центральних вулиць міста, скверів, будівель, деякі з яких і досі прикрашають центр Тернополя.

*Парафіяльний костел,
з балкона якого робив знімки
невідомий фотограф*

Кілька слів про Парафіяльний костел, що стояв на місці теперішнього центрального універмагу на розі нинішньої вулиці Руської та бульвару Тараса Шевченка і був найвищою спорудою міста, що вражала своєю витонченою красою та неоготичною архітектурою. Можна уявити, яким високим був весь костел, коли одна лише вежа мала 62 метри; з її балкончика усе місто було як на долоні. Фотографії, зроблені з такої висоти, є сьогодні переконливим документом, який свідчить про те, що перед війною Тернопіль потопав у кучерявій зелені дерев, на його струнких вулицях стояли привабливі будівлі. Незважаючи на жахливі руйнування, яких зазнав центр міста у визвольних боях протягом березня-квітня 1944 року, і донині в основному збережено ко-

Унікальні фотографії, зроблені з вежі костела

лише розташування центральних магістралей, хоча стоять на них переважно інші споруди.

Дуже шкода, звичайно, що не дожив до наших днів цей красень-костел, який муляв очі компартійним вождям Тернополя, бо височів перед вікнами їхніх кабінетів та ще й із нахиленою розбитою вежею. Після того, як навесні 1949 року побував у місті (з нагоди компартійної конференції) перший секретар ЦК компартії України Микита Хрущов, приступили до знесення храму. Можливо, що партійний вождь і дав “добро” на руйнування величавої католицької святині, яка домінувала над усім містом.

Непросто було демонтувати таку гігантську будівлю, часто лунали над містом вибухи – то рвали динамітом на шматки товстелезні гранітні стіни Парафіяльного костела. І лише в 1954 році цю жахливу руйнацію було завершено. Тим ціннішими є для нас сьогодні і фотографії унікального храму, і рідкісні знімки, зроблені з його височенної вежі.

Ми бачимо на них передовсім тодішню вулицю Адама Міцкевича (тепер бульвар Т.Шевченка), що простяглася від костела аж до пам’ятника святий Теклі – покровительці Тернополя. Зліва (де зараз центральна аптека №78 та ряд магазинів) височить споруда з високими колонами – будинок окружного суду з іншими інституціями – свого роду Палац правосуддя. Далі – ще ряд красивих будівель, які стерла з лиця землі минула війна, бо саме тут був епіцентр найжорстокіших боїв у квітні 1944 р.

По другий бік “городжя”, як тоді називали сквер на вул. А. Міцкевича, в ряду будівель бачимо триповерховий готель “Подільський” (згодом – готель “Україна”), який зовні майже не змінився з того часу. Інші будинки – це вже післявоєнні споруди, та й сам сквер нині зовсім інший, значно привабливіший. На іншому знімку бачимо квартали, що прилягають до вул. А. Міцкевича, і серед них – сувора будівля в’язниці, де

зараз управління внутрішніх справ, та ще декілька тодішніх адміністративних будинків, згодом дощенту знищених воєнним лихоліттям.

До речі, вул. Адама Міцкевича (бульвар Т.Шевченка) уже більше ста років – центральна магістраль міста. Але колись було інакше. Центром було старомістя навколо Старого замку, де й ринок був і головний майдан. Але з будівництвом залізниці у 70-і роки XIX ст. центр міста перемістився ближче до залізничного вокзалу і головна вулиця, що до того називалася Панською, у 1890 році одержала ім'я великого польського поета Адама Міцкевича. Правда, в умовах Польщі Юзефа Пілсудського частину тієї вулиці, що прилягала до Парафіяльного костела, перейменовано на вул. Болеслава Хороброго. У період німецько-фашистської окупації ця магістраль називалася Дойчештрасе. У радянські часи її теж двічі перейменовували: спочатку дали ім'я Сталіна, а згодом – Карла Маркса. І лише на початку 1990-х років оновленому бульвару повернули ім'я Тараса Шевченка, яке він носив ще у 1918 році.

Серед інших знімків, які зробив невідомий фотограф з балкона Парафіяльного костела, є давня і досить вузька у той час вулиця Руська з церквою Різдва Христового та панорама в напрямку до міської електростанції, що на теперішній вул. Івана Франка.

Звичайно, з того довоєнного часу, коли місто мало заледве 40 тисяч мешканців, багато-багато змінилося. Однак і корінним тернополянам похилого віку, і молодому нинішньому поколінню, напевно, цікаво подивитися на давній Тернопіль, від якого залишилася лише невелика частина, та й ці будівлі, що вижили в буремних подіях XX століття, мають переважно зовсім інший вигляд. Так що можемо в думках подякувати безіменному фотографу за безцінний спадок.

ПАМ'ЯТНИКИ ЯК СИМВОЛИ РІЗНИХ ЕПОХ ТА ІДЕОЛОГІЙ

Слова вдячності треба сказати і на адресу інших фотографів, переважно невідомих нам нині, котрі залишили наступним поколінням свої знімки, завдяки яким можемо сьогодні побачити, що представляли собою давні тернопільські пам'ятники. А було їх загалом у довоєнні та повоєнні часи близько півтора десятка. Маю на увазі ті, яких уже нема і які можемо побачити лише на старих фотографіях. Щезли вони з вулиць та площ міста з різних причин: одні зруйнувала війна, а інші бездумно знищили людські руки з ідеологічних міркувань.

Правда, були й окремі випадки, коли міська влада просто помилялася з вибором місця та й самого пам'ятника. Наприклад, на початку 60-х років минулого століття біля новозбудованого центрального універмагу спорудили на високому постаменті дешевенький примітивний пам'ятник Б. Хмельницькому, згодом спохопилися, що невдало зробили, і перенесли його за місто, на Львівське шосе. Бездарний пам'ятник Т. Шевченку поставили у післявоєнні роки при вході до міського парку ім. Т. Шевченка, біля розкішної арки, яка затьмарювала фігуру на постаменті. Потім взагалі реконструювали те місце, арку розвалили, а справжній мистецький пам'ятник Кобзареві з'я-

вився біля театру його імені.

Не пощастило в Тернополі обом пам'ятникам на честь видатного польського поета Адама Міцкевича, які височіли на нинішньому Театральному майдані. Один з них знищи-

*Зруйновані війною пам'ятники
св'ятій Теклі і святому Вінцентію*

ла Перша світова війна, а інший, ще кращий, що постав майже поряд, звалила з п'єдесталу Друга світова війна. Ця ж найжахливіша з воєн зруйнувала у місті дуже гарні пам'ятники, що мали певну мистецьку цінність, – св'ятій Теклі, покровительці Тернополя, на колишній вулиці Міцкевича та святому Вінцентію, що стояв біля нинішнього Катедрального собору.

Найчастіше в різні часи щезали пам'ятники й монументи з вулиць, скверів і майданів міста з ідеологічних мотивів. На більшість таких випадків міська громада реагувала байдуже і спокійно, та іноді це прикро вражало громадян. Приміром, і досі незбагненим видається знесення на початку вул. Руської яскравого обеліску Перемоги на честь подвигу нашого народу в боротьбі з нацизмом у Другій світовій війні, а також зруйнування монументу на майдані Перемоги.

Майже безболісно й непомітно зникли в різних куточках міста пам'ятники, погруддя, барельєфи тощо на честь таких постатей минулого, як В. Ленін, Й. Сталін, К. Маркс, М. Горький, Я. Галан, В. Затонський та ін. Найскладнішою виявилася процедура знищення більшовицькою владою у 1940 р. величезної меморіальної композиції, присвяченої вождеві Польщі Юзефу Пілсудському. Декілька місяців динамітом рвали на шматки бронзові фігури вождя на коні, польських воїнів, які стояли на теперішньому майдані Волі.

Усе відходить поступово у забуття. Як казав мій покійний дід, „добро швидко забувається, та зло й лихоліття назавжди у пам'яті залишаються”. І все-таки шкода, що в нашому славному місті й досі не пошановано пам'ятними знаками ряд видатних городян, котрі багато зробили в минулі століття для розбудови й утвердження Тернополя, зокрема, таких світочів міста, як великий будівничий і просвітитель князь К. Острозький, засновник замку-фортеці гетьман Ян Тарновський, славетний господар міста В. Лучаківський, меценат, священник і громадський діяч В. Громницький. Можливо, дочекаємося... Принаймні, у сквері, де височить російський поет О. Пушкін і де колись знаходився міський магістрат, мав би стояти легендарний бургомістр-українець В. Лучаківський. Добре, що хоча б спромоглися, нарешті, на достойні пам'ятники І. Франкові та С. Крушельницькій.

Тридцять років бурхливого розвитку і прикрих помилок

Відрізок часу з кінця 50-х і до кінця 80-х років минулого століття був періодом бурхливого розвитку господарства Тернополя. З'явилися десятки великих і малих підприємств, швидко росла економіка, населення міста збільшилося у десять разів. Народжувалися нові житлові масиви, сотні багатоквартирних будинків. Фактично на недавніх руїнах і згарищах руками тисяч працелюбних, талановитих тернополян створювалося нове місто.

З передвоєнного провінційного містечка Тернопіль стрімко перетворювався у значний індустріально-культурний центр України. Не тільки в межах країни, а й далеко за її рубежами стали відомі вироби місцевих гігантів промисловості – бавовняного комбінату, комбайнового заводу, світлотехнічного об'єднання “Ватра” та інших. Промислові товари з тернопільською маркою завойовували європейські ринки, а високі прибутки промислових підприємств щедро наповнювали місцевий бюджет.

Головною запорукою цього ефективного розвитку економічного життя були тисячі здібних місцевих інженерів, конструкторів, науковців, командирів виробництва – таких, як, приміром, корінний тернополянин генеральний директор об'єднання “Ватра” Роман Яремчук, котрий після закінчення Львівської політехніки все своє дальше життя – понад півстоліття – віддав створеному його розумом і працею підприємству світового рівня.

Так, невпізнаним ставало у повоєнні роки древнє місто Тернопіль, але, поряд з економічними успіхами, мали місце прикрі недоліки в соціальной сфері, траплялося немало упущень і помилок, разючих контрастів. Щоб зрозуміти це, повернімося думкою у далекі післявоєнні 50-ті роки. Вже піднялися з руїн перші вулиці – Камінна, Листопадова, частково Острозького і теперішні бульвар Т.Шевченка та Майдан Волі. Вже милували око новий кінотеатр “Перемога” та новий обласний драматичний театр. Але ще текла нинішньою вулицею С.Крушельницької

тихоплинна річка Рудка, в якій не було промислових відходів, бо скромна місцева індустрія лише зароджувалась, тільки-но почали будувати ремзавод і завод штучних шкір та йшла підготовка до спорудження фарфорового підприємства і бавовняного комбінату.

Місто було невелике, тихе, майже без міського транспорту. Та й куди їхати, коли житлові масиви існували поки що у мріях, а на першому з них - Дружбі – росли ще на полях та городах пшениця, картопля, соняшник, різні овочі. Однак Тернопіль швидко розвивався, бо одержав генеральний план відбудови, достатнє фінансування і доброго господаря, котрим був майже легендарний фронтовик Іван Сидоренко. Він багато років очолював виконком міськради і всі сили вкладав у розбудову обласного центру, подав чимало ініціатив, зокрема, прислужився створенню гарного парку над озером, навіть настояв, щоб спорудили невеличкий круглий острівець недалеко від берега, а до нього дерев'яний місток. Рибалки тут любили вудити рибу, а закохані призначали побачення. Словом, люди назвали це чудове місце, обсажене вербами, островом Сидоренка.

Проте були ініціативи, які виявились марними. Наприклад, берег ставу – від Старого замку і майже до Надставної церкви – перетворили у міський пляж, висипали тут сотні тонн піску, але він осідав у прибережному болоті, і через декілька років від затії відмовилися. І досі старожили міста згадують: як виходили з озера на берег, то ноги по коліна були в болоті. Згодом навіть човнову станцію, що тягнулася вздовж берега, ліквідували, хоча рибалкам було дуже зручно. Набережну реконструювали, заасфальтували, зробивши її чудовим місцем для прогулянок уздовж ставу.

*Давні пам'ятники міста –
Ю. Пілсудському, А. Міцкевичу, Б. Хмельницькому*

Дивував тернополян вхід до міського парку, бо за архітектурними надмірностями ледь виднів жалюгідний пам'ятник Т. Шевченку

Сьогодні важко навіть уявити, яким чистим і багатим на різну рибу було півстоліття тому наше рукотворне озеро. Його тоді регулярно чистили, голубе плесо вкривалося влітку тисячами білих та жовтих лілій. У чистій воді водилися сазани, лини, щуки, карасі та інша риба, бо регулярно запускали тисячі мальків. А на внутрішньому ставку у парку аж кишіло від грубезних коропів, яких з містка годували хлібом дорослі й діти.

Повірте, це не ностальгія за давнім Тернополем, а щира правда. Післявоєнне покоління городян було скромнішим, стриманішим у вчинках, не таким розкованим, як нині, менше забруднювало довкілля, менше смітило. Однак тихе провінційне місто все-таки поступово ставало багатолюднішим, гомінкішим. Уже з'явився перший вищий навчальний заклад. Забував зеленню і розцвів клумбами майдан Волі. За спеціальним проектом почалася відбудова Старого замку над ставом, вирішили пристосувати його під спортивну школу. А поряд, де стояв колись Новий замок-палац, вщент знищений війною, вже виростав красень-готель "Тернопіль" з просторим рестораном.

Півстоліття тому місто завдяки самовідданій праці городян почало перетворюватись у помітний центр культури й освіти. На високому кутковецькому горбі за ставом було споруджено 50-метрову ретрансляційну вежу. Перший телевізійний прийом у Тернополі здійснено на Новий 1958 рік. Того ж року посадили між Кутківцями і Пронятином чарівний ясенєво-дубовий лісок, який нині милує око та є улюбленим місцем відпочинку тернополян.

Завершувалась реконструкція приміщення колишнього "Міщанського братства" (тепер тут обласна філармонія), до якого прибудували вхідну колонаду зі сходами. Вже діяв новий обласний театр ім. Т. Шевченка, а площу перед ним почали називати "Театральною". Поряд з нею, на

У вікна центрального універмагу сумно дивився гетьман Б. Хмельницький

корпусі колишньої другої гімназії розмістився облвиконком. Зараз тут середня школа №4.

Швидко і на краще почав змінюватися центр міста. Значно розширено бульвар від центрального універмагу до театру. На початку бульвару, навпроти універмагу, несподівано спорудили пам'ятник Богдану Хмельницькому. Місце було людне, невдале для пам'ятника, і тому незабаром його звідси забрали й перенесли на західну околицю міста. Бульвар ставав дедалі гарнішим і не вірилося, що якихось десять років до цього його оточувала височенна огорожа з колючого дроту, ця територія тоді нагадувала концтабір у центрі міста, бо тут височіла в'язниця (теперішнє управління внутрішніх справ), вздовж неї ходили озброєні вартові. У в'язниці тримали сотні бандерівців і тих, хто їм допомагав. І лише завдяки втручання керівника компартії України Микити Хрущова, котрий навесні 1949 р. побував у Тернополі, пройшовся містом і не сподобалося йому, що в центрі міста знаходиться величезна в'язниця, її перевели до Чорткова, а на прилеглий території знову, як і до війни, почали відроджувати сквер.

У 1958-му повним ходом відбудовували центральну вулицю Руську. Почали реконструкцію церкви Різдва Христового та навколишньої території, розібрали старий камінний мур і перенесли дзвіницю. Руську вулицю значно розширили, почали прокладати на ній бульвар, тому й забрали частину церковного подвір'я. Трохи далі, на місці зруйнованого війною і безпідставно доруйнованого більшовиками Парафіяльного костела вже йшло будівництво центрального універмагу, який відкрили у 1959-му році.

У 1958 р. завершено будівництво і відкрито музичне училище, якому потім присвоїли ім'я славетної Соломії Крушельницької. Того ж року почала діяти обласна клінічна лікарня, першим став до ладу терапевтичний корпус. Будував її і першим головним лікарем був великий працелюб і патріот міста, заслужений лікар України Костянтин Беліков,

місці, де до війни стояв розкішний готель "Польонія" з рестораном та кав'ярнею і який був доценту зруйнований, виріс гарний шестиповерховий житловий будинок з гастрономом "Дністер", тут отримали квартири переважно професори і викладачі новоствореного медичного інституту. А недалеко звідси (на нинішній вул. Грушевського) у відбудованому

котрий багато зробив для розвитку медичної справи на Тернопіллі. Згодом обласна лікарня стала головною навчальною базою медичного університету.

Розпочали реконструкцію мосту на Загребеллі, а далі, на багнистих землях за ставом, завершували розбудову парку ім. Шевченка. Вхід до нього у 1958 р. прикрасила гарно оздоблена арка, що виділялася вдалині архітектурним оформленням. На майданчику біля неї поставили пам'ятник Кобзареві. Але був він виготовлений похапцем, не мав художньої цінності і згодом пам'ятник забрали звідси, а потім, у ході чергової реконструкції парку, і сама арка зникла. Лише на старих фотографіях можна побачити її і подивуватися, як марно затрачали в минулому стільки праці і коштів.

Півстоліття тому горби за ставом – аж до Кутковець – долучили до території міста і почали масово засаджувати декоративними деревами. Одночасно йшла забудова нового житлового масиву Дружба. Тим часом на Руській вулиці один за одним виростали архітектурно незугарні цегляно-камінні житла (“хрущовки”) з малими суміжними кімнатами і переважно душовими кабінками замість ванн. Люди й цьому були раді, бо в місті панувала велика квартирна скрута.

Хоча для керівної еліти і тоді знаходили гроші, щоб зводити коштовні будинки навіть з архітектурними надмірностями, з просторими кухнями й кімнатами та гарно оздобленими балконами. Саме такий розкішний і величезний будинок-красень спорудили на вулиці Острозького, на південній частині “Окописька” – старовинного єврейського цвинтаря. Коли копали котлован під забудову, виймали із землі тисячі зотлілих кісток, витягали сотні надмогильних плит. Десь тут була і могила знаменитого тернопільського просвітителя і мецената Йозефа Перля.

Корінні мешканці Тернополя пам'ятали, що в роки фашистської окупації з цього цвинтаря вивозили сотні камінних надмогильних плит на

Кінець 1950-х років. Реконструкція церкви Різдва Христового і відбудова вул. Руської

будівництво гітлерівського воєнного аеродрому. Що не доруйнували нацисти, те довершили в половині 1950-х комуністи, звівши багатоквартирний будинок буквально на людських кістках. Зрештою, це був не єдиний приклад більшовицького варварства. До цього в місті вже знесли чудову споруду з граніту і мармуру

– Парафіяльний костел, зруйнували, залишивши лише частину стін, Єзуїтський костел, перетворивши його на швейну фабрику.

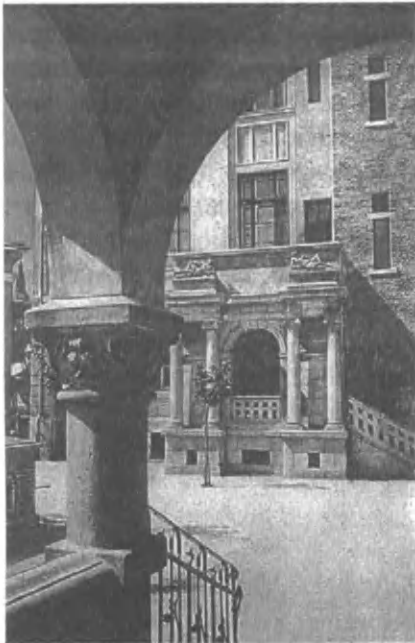
Однак це не був кінець компартійного безумства. У зв'язку з тим, що розпочали будівництво середньої школи у кінці вулиці Острозького, і вважаючи неприпустимим, щоб поряд зі школою стояла красива Монастирська церква, комуністичні чиновники вже виношували план зруйнування всього комплексу будівель – церкви, каплиці, височенної дзвіниці і навіть старовинного християнського цвинтаря, щоб діти не бачили їх, не знали релігійного віровчення.

Цей бузувірський задум вони здійснили у 1962 р.: вибухівкою стерли з лиця землі церковні споруди, а цвинтар переорали і на ньому збудували житла. Не зупинило варварів і те, що на цьому історичному цвинтарі лежали кістки багатьох видатних міщан Тернополя попередніх століть, які прислужилися розвою міста. Отже, півстоліття тому Тернопіль був містом різючих контрастів, поряд із животворною силою крокувало руйнівне зло, але і йому прийшов кінець.

Як знищуються залишки давньої архітектури

Руйнуються, забуваються, зникають архітектурно-будівельні символи давніх епох. Тернопіль крокує у майбутнє. Звичайно, те, що збереглося, можна рятувати від знищення, поліпшувати, модернізувати, як це досить успішно зроблено сучасними забудовниками на вулиці Йосипа Сліпого. Але це, на жаль, рідкісний випадок. Типовим є інше, приміром, таке...

Багато років (1960–1980-і рр.), поки не збудували видавництво “Збруч”, охайний, добре доглянутий п’ятиповерховий будинок на розі нинішньої вулиці С. Качали і бульвару Т. Шевченка був рідним домом для тернопільських журналістів. У східній частині будівлі знаходилася редакція газети “Вільне життя”. Цю споруду звели на початку ХХ століття для польського “Товариства народної школи” і розмістили тут бурсу та вчительську семінарію ім. Г. Сенкевича, а перед Другою світовою війною замість них відкрили педагогічний ліцей.

Рештки давньої архітектури міста – “венетіанський дворик” у недалекому минулому

Зовні будівля була досить похмурою, без архітектурних оздоблень, зате внутрішній дворик будинку мав дві чудові прибудови у середньовічному стилі, з колонами, сходицями та іншими архітектурними прикрасами. Дехто називав ці прибудови “венетіанським двориком”. Рідкісна архітектура цього куточка милувала око і журналісти часто приходили сюди полюбуватися будівельним мистецтвом. Сьогодні “дворик” ще живе, але він жахливо занедбаний, брудний, частково замуrowаний цеглою, бо якийсь підприємець зробив

собі з нього підсобне приміщення. Архітектурний шедевр в останні роки фактично загинув, а вся будівля доведена до жалюгідного стану – надто багато в ній тепер безгосподарних господарів.

Таких занедбаних місць, де гинуть рештки старої забудови, у Тернополі нині чимало. Є й інші, ще прикріші випадки, коли навіть історичні пам'ятки архітектури плюндрують або псують їх зовнішній вигляд. Особливо вражає те, що робиться довкола Старого замку над ставом, який збудували ще в 1540–1548 роках. Формально ця історико-архітектурна пам'ятка знаходиться під опікою держави, охороняється законом і навколо неї, на відстані кількох десятків метрів категорично забороняється розташовувати будь-які забудови – навіть найменших форм. Однак чинне законодавство злісно порушено за сприяння різних міських та обласних чиновників, котрі дозволяють діловим людям, “новим українцям”, робити що заманеться під самими стінами замку і навіть вбивати металеві стержні у його мури та чинити інші неподобства поряд з історичним місцем.

Дико виглядає така поведінка місцевої влади, яка дозволяє тулити до унікальної пам'ятки розважальні заклади, наживатися користолюбному бізнесу на історичній пам'яті. Ті, хто заробляє гроші, використовуючи Старий замок і це святе для тернополян місце, навіть не догадаються впорядкувати древню будівлю. Жадібному і жорстокому бізнесу байдуже, що тут починалася історія міста і берегти цю реліквію наш священний обов'язок. Перед грошима, як бачимо, жодна влада нині не встоїть.

Ех, якби встав з могили будівничий замок каштелян Краківський, воевода Руський і великий коронний гетьман Ян Тарновський, то мечем порозганяв би всю цю численну орду грошолобців і безпам'ятних вандалів та відстояв би честь свого замку від новоявлених загарбників – власників ресторанів, барів та інших закладів, що обступили історичну будівлю.

Після двох воєнних лихоліть і відбудовно-перебудовних потрясінь у місті все ще залишилось трохи давніх споруд. Окремі з них значною мірою зберегли первісний вигляд, зокрема на вулицях Руській, Валовій, Франка, Кульчицької, Коперника, Камінній, Опільського та інших. Але загалом фрагментів старовинної архітектури на фасадах цих будівель стає дедалі менше.

Найбільше деталей давнього зовнішнього оздоблення фасадів будинків збереглося на одній з найстаріших вулиць міста – Валовій. Кам'яниці тут переважно зведені у другій половині XIX – на початку XX століть і здебільшого позначені характерним для того часу архітектурним оздобленням – від неокласицизму до конструктивізму. І тут, і на будівлях інших старовинних вулиць міста збереглися окремі елементи колишнього оформлення споруд різноманітних

*Жалюгідно виглядає
“дворик” сьогодні*

Старий замок “окупований” ресторанами

Найкраще зберегли давній стиль архітектурні ансамблі на колишній вулиці Яна Тарновського (нині – відрізок вул. Руської: від центрального універмагу до залізничного мосту), що багаті на скульптурний декор. Тут і в деяких інших місцях Тернополя на старих будинках можна помітити зразки архітектурно-скульптурних надмірностей при оздобленні фасаду. Що поробиш, багаті забудовники хотіли цією розкішшоу вразити інших міщан.

Зробивши прогулянку вулицями старої частини міста, можемо переконатися, що наші предки будували не за шаблоном, а кожній будівлі намагалися надати індивідуального архітектурно-естетичного обличчя, зробити її самобутньою, оригінальною. Тому й більшість будівель, що збереглися, мають неповторний вигляд.

Однак останнім часом з’явилася дуже прикра тенденція: на фасадах будівель, де на перших поверхах, замість житлових осель, розміщують різні офіси, магазини, банки, ресторани, почали руйнувати стару ліпнину і проводити євроремонти. Зрозуміло, витрачати значні кошти на відродження і реставрацію старих ліпних оздоблень ніхто не хоче. І взагалі реставраційні будівельні роботи – справа марудна і досить коштовна. Власники чи орендарі таких будівель не хочуть з цим возитися, а воліють дешево і швидко зробити євроремонт об’єкту. І переважно обдирають архітектурне оздоблення фасадів старих будинків. За невеликі кошти поштукатурять стіни, пофарбують яскраво – і справі кінець.

Діловим людям байдуже, що вони гублять давній фасадний стиль унікальних споруд, які вижили в жорстокій і нищівній війні, і що нав’язаний ними капіталістичний прагматизм остаточно доконає колишню самобутність міста. Буває ж навпаки – добудовують якісь примітивні башти чи балкончики, що різко контрастують з попереднім будівельним стилем і виходить брідка еkleктика.

Дуже прикро, що все це дозволяють або вдають, що не бачать, спеціалісти відомства містобудування та архітектури міської ради, які покликані берегти старовину і пам’ятні забудови. Натомість вони невідомо чому (задарма?) дозволяють плундрувати – перебудовувати, добудо-

архітектурних стилів, що пояснюється уподобаннями і смаками власників цих будинків.

В результаті численних реконструкцій та перебудов за останніх сто років архітектура деяких найдавніших споруд набула еkleктичного стилю. Та все ж у ряді випадків можна отримати чітку уяву про те, як оздоблювали колись будівлі у Тернополі.

*Такою проектували тернопільські архітектори
забудову Майдану Мистецтв у 1988 році. На жаль...*

увати – старі споруди. Через це місто швидко втрачає свій своєрідний історико-архітектурний колорит. І сьогодні легендарний бард Стах (якби жив), напевно, не посмів би назвати Тернопіль “Маленьким Парижем”.

* * *

Мабуть, не помилюся, коли скажу, що у старшого покоління тернополян наростає ностальгія за енергійним і квітучим розвитком міста у повоєнні роки, бо тих поодиноких випадків показного фонтанного і тротуарного благоустрою Тернополя замало. Але, як пояснюють, на щось солідніше у влади бракує коштів. Це й закономірно, бо діюча торгово-спекулятивна економіка ніколи не дасть достатніх коштів для бюджету, а за щось вагомніше, наприклад, відродження хоча б невеликого фарфорового заводу, господарі міста не спроможні взятися. Немає бажання, бракує таланту і безкорисливості в усьому. Надто меркантильний підхід до всього у теперішніх владців. Для цього потрібно щиро й безкорисливо любити рідне місто і його історію.

Протягом двох-трьох останніх поколінь тернополян наше древнє місто загинуло і воскресло. Неймовірно оновилося, розрослося, погарнішало... Не впізнав би його той, хто не бачив Тернополя 70–80 років. Усе змінюється з часом – твердять філософи. Так, усе минає... І добре, якщо змінюється на краще. То ж бережімо рештки тієї колоритної, романтичної, скромної, некричущої старовини, бо це наше недавнє і далеке минуле. Бережімо і шануймо його, щоб знати, порівнювати, розуміти себе і своє життя. І ще таке: ніколи не варто плямувати минуле, чорнити його, а ліпше творити майбутнє кращим, мудрішим, добрішим.

АВТОРСЬКЕ ПІСЛЯСЛОВО

Мені пощастило народитись у Тернополі. Для мене це особливе місто. Дуже близьке, рідне. Так склалося в моєму житті, що міг більшу його частину прожити в інших містах, зокрема в Києві, де працював майже чверть століття на власкорівських посадах, мешкаючи в Тернополі. Неодноразово тижнями бував у багатьох інших європейських містах. Приміром, пішки сходив улюблені мною міста – Прагу, Варшаву, Карлові Вари, Варну та інші, але ніде не зміг би постійно жити – лише у рідному Тернополі, де мені завжди було спокійно, затишно і де легко працювалося. Навіть у чарівному (хоч і гомінкому та метушливому) Києві уже на третій день рвався додому, до провінційного спокою і душевного комфорту.

Рідне місто... З дитинства любив старовинні вузькі вулички середмістя, знав тут кожен дім. Здавалося, кожний камінчик, кожний закуток був мені знайомий. На жаль, сьогодні Тернопіль – зовсім інший, ніж той, який бачив до Другої світової війни. Шкода, що старе довоєнне місто втрачено безповоротно. Але пам'ять і досі береже зворушливі спогади, як підлітком гуляв городцем і Панською вулицею, дивився, як поволі рухаються великі стрілки на тристоронньому годиннику, що його тепер, на щастя, відродили на бульварі Т. Шевченка. Прикро, що ніхто вже, мабуть, крім мене, не пам'ятає, як у кнайпі Малицького на розі вулиці Острозького легендарний бард Стахо хвилююче співав рідне місто – “О, мій маленький Париж”...

Сумно, що і життя, і все так швидко минає... За свій досить довгий вік разом із містом довелось пережити чимало історичних потрясінь і на власному досвіді переконатися, що наше життя – це довжелезний і тяжкий ланцюг випадковостей. Особливо це стосується воєнного лихоліття, коли життя мало що вартує і постійно висить на волосині. Так було і зі мною кілька разів у дні жахливої битви за Тернопіль, коли від потужної бомби на місці сусіднього будинку залишилася тільки глибока яма, а ми у підвалі оглухли і наші вуха кровоточили.

Особливо ж запам'яталося 28-е серпня 1944 р., коли волею Всвишнього якась незбагненна сила зупинила мене на кілька секунд біля куща полину на Оболоні і після страшного вибуху протитанкової міни лише один я з чималої групи юнаків залишився живим, хоча й був важко поранений. Господь дарував мені життя, і про це пам'ятав я завжди. Так, життя переважно було нелегким і гірким, як отой рятівний полин, але ж було, і це зобов'язувало мене написати про цей складний час, про нещасне покоління “дітей війни” і наше багатостраждальне місто.

Як очевидець і учасник багатьох описаних вище подій, намагався правдиво і чесно висвітлити пережите і продумане, щоб нинішні та прийдешні тернополяни знали правду і берегли, любили рідне місто, пам'ятали про попередні покоління міщан, котрі підняли Тернопіль з руїн і згарищ, присвятили йому своє життя, бо дуже любили його. І ще одне: повірте, війна – це жахливе, жорстоке лихо, Дуже жаль, що на схилі літ знову чую про війну на українській землі. Ніколи не думав, що доживу до ще однієї війни. Чому люди так легко забули минуле? Чому так бездумно, легковажно, безвідповідально ставляться до життя? Прикро усвідомлювати це... Прочитайте ж уважніше мої спомини!

*Літо 2015 р.
Тернопіль.*

Коротко про автора книжки

Ярослав ГУЛЬКО – журналіст, редактор, літератор, краєзнавець. Народився 3 жовтня 1930 року в Тернополі. До початку Другої світової війни навчався у місцевій школі ім. Яна-Казимира, впродовж 1942–1944 рр. – в українській гімназії, 1948 року закінчив Тернопільську середню школу № 1. Вищу освіту здобув на філологічному факультеті Львівського університету ім. І. Франка (1949–1954 рр.).

Ще в студентські роки співпрацював із низкою часописів та Львівським обласним радіо. Автор численних нарисів, кореспонденцій, оповідань, новел, поезій у газетах Львова, Тернополя, Києва. 1961 р. видав у Львові документальну повість “Нічні вогники” (літературний запис). У 1955–1967 рр. працював кореспондентом, потім – старшим редактором Тернопільського обласного радіо. Упродовж 1968–1978 рр. – власний кореспондент Держтелерадіо України, а наступних два роки – старший кореспондент тернопільської обласної газети “Вільне життя”. У всеукраїнському журналі “Людина і світ” обіймав (1980–1992) посаду власного кореспондента в західних областях України. Протягом 1992–2009 рр. – редактор відділу економіки першої демократичної газети краю “Тернопіль вечірній”. Автор сотень аналітичних статей про економічні проблеми Тернопільщини, розвиток підприємництва і складнощі приватизаційних процесів; багато разів перемагав у творчих конкурсах із цієї тематики. Водночас чимало написав про історію краю, невідомі сторінки минулого Тернополя, про літературно-мистецьке життя міста. 2008 р. започаткував у “Тернополі вечірньому” великий краєзнавчий проект “Світочі Тернопілля”, опублікував серію нарисів про видатних, однак маловідомих людей краю. Я. Гулько – один із найстаріших членів Національної спілки журналістів України (з 1958 р.). Неодноразово був обраний членом правління і секретаріату Тернопільської обласної організації НСЖУ, багато років очолював редакційний осередок журналістів. Удостоєний почесного звання “Заслужений журналіст України” (2006 р.). Лауреат премії “Золоте перо” НСЖУ (1995 р.). У Тернополі визнаний “Людиною року–2007”. За багаторічну плідну працю на ниві журналістики нагороджений “Золотою медаллю української журналістики”, Дипломом і “Почесним знаком Національної спілки журналістів України”.

ЗМІСТ

1. Прадавні поселення на території сучасного міста.....	5
2. Легендарний будівничий замку	12
3. Милосердя, увічне в назві вулиці	20
4. А було їх два - Старий і Новий замки	24
5. У назвах вулиць - історія міста	28
6. Руська - найперша вулиця Тернополя	35
7. Древній Петриків, біля якого виріс Тернопіль	39
8. Куди поділася вулиця Яна Тарновського?.....	44
9. Невмирущі наші храми як основа історії міста	50
10. Архітектурне диво, втрачене безповоротно	60
11. Деякі унікальні місця	65
12. Маловідомі імена вулиць.....	74
13. Початки економічного розвитку міста	81
14. Феномен бургомістра Володимира Лучаківського	87
15. Свята Текля - покровителька Тернополя	98
16. Найвеличніший храм українства міста	103
17. Видатний церковний діяч і просвітитель міста.....	107
18. Чи двічі історичний цей будинок?.....	112
19. Криваве літо сорок першого	116
20. Правда про жакливу трагедію в Тернополі навесні 1944 року ..	125
21. Страхіття війни.....	131
22. Тисячі життів могли врятувати і місто не руйнувати	145
23. Вистояли в пеклі війни	151
24. Злочинні наслідки, сумні підсумки	155
25. Трагічні і неймовірні міські історії	160
26. Місто, що вижило в пеклі війни	166
27. Диво, яке треба пам'ятати і зберегти	173
28. Відлуння найбільшої трагедії	181
29. “Маленький Париж”, який знищила війна	188
30. Достовірні та легендарні міські історії.....	193
31. Якими вони були - тернопільські “діти війни”	197
32. Ще дещо про ціну Перемоги і жакливу правду війни.....	202

33. Заради одного лише дня	208
34. Людина, яка врятувала міст	214
35. Старовинні некрополі міста.....	218
36. Із любов'ю та хвилюванням про альма-матер	223
37. Історій Тернополя написано чимало	229
38. Де ж та Рудка поділася?.....	235
39. “Матчу смерті” в Тернополі не було!	239
40. Пройдімося рідним містом. Та чи знаємо його?	244
41. “Маленький Париж”, або Тернопіль 80 років тому	251
42. Унікальні знімки, зроблені з висоти пташиного польоту	255
43. Тридцять років бурхливого розвитку і прикрих помилок.....	259
44. Як знищуються залишки давньої архітектури	265
Авторське післяслово	269
Коротко про автора книжки	270

ІНФОРМАЦІЙНЕ ВИДАННЯ

ГУЛЬКО Ярослав Гаврилович

НЕВІДОМИЙ ТЕРНОПІЛЬ

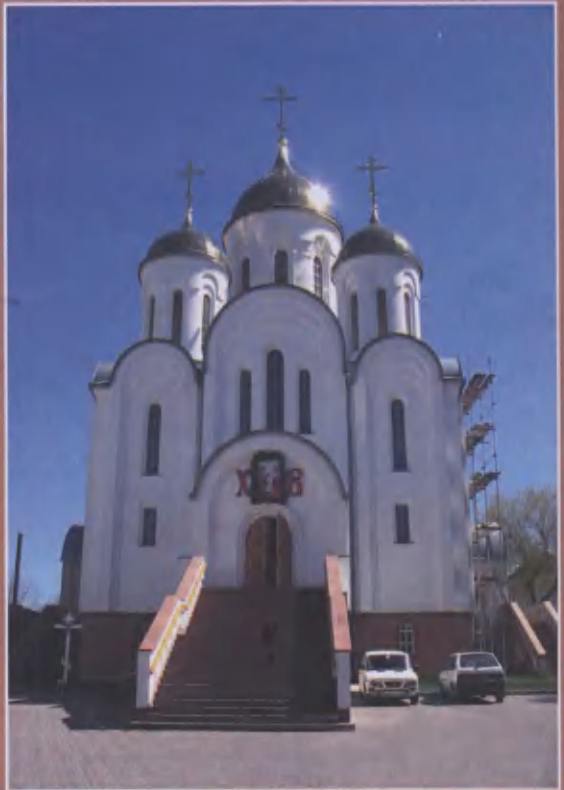
ПУБЛІЦИСТИЧНІ НАРИСИ З ІСТОРІЇ РІДНОГО МІСТА

Редактор	<i>Б. Мельничук</i>
Комп'ютерна верстка	<i>К. Теличин</i>
Коректор	<i>Л. Мельник</i>
Технічний редактор	<i>Т. Яворська</i>

Здано до друку 8. 07. 2015 р. Формат 70x100 1/16.

Друк офсетний. Папір офсетний. Умовн.-друк. арк. 22,1. Обл-вид. арк. 26,29. Наклад 500 прим. Замовне. Зам. № 928

Видавець і виготовлювач ТзОВ «Терно-граф», свідоцтво суб'єкта видавничої справи ТР № 24 від 28. 12. 04 р.
46400, м. Тернопіль, вул. Текстильна, 18, тел. 52-28-97, 52-28-79, 52-47-27
e-mail: terno-graf@mail.ru

ISBN 978-966-457-262-7

